

AVRASYA ETÜDLERİ

31 – 32
(2007)

T.C.
BAŞBAKANLIK
TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KALKINMA İDARESİ BAŞKANLIĞI

TİKA

Turkish International Cooperation and Development Agency

AVRASYA ETÜDLERİ

Yıl: 13, Sayı: 31-32 (2007)

TİKA adına sahibi

Dr. Hakan FİDAN
Başkan

Yayın Kurulu

Musa KULAKLIKAYA
Dr. Mustafa ŞAHİN
Dr. Mehmet YILMAZ
Abdullah KAVAKLI
Selda ÖZDENOĞLU

Editörler

Tayfun ATMACA
(t.atmaca@tika.gov.tr)
Mikail TAŞDEMİR
(m.tasdemir@tika.gov.tr)

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Ahmet DAVUTOĞLU (*Büyükelçi*)
Prof. Dr. Ali Fuat BİLKAN (*TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi*)
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ (*TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi*)
Prof. Dr. Büşra ERSANLI (*Marmara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (*Ege Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ramazan KAPLAN (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA (*İstanbul Teknik Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI (*Ortadoğu Teknik Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mehmet KARA (*Fatih Üniversitesi*)
Doç. Dr. Hakan KIRIMLI (*Bilkent Üniversitesi*)
Yrd.Doç. Dr. Fahri SOLAK (*Marmara Üniversitesi*)
Yrd.Doç. Dr. Güner ÖZKAN (*Muğla Üniversitesi*)
Dr. Rafis ABAZOV (*Columbia Üniversitesi*)
Dr. Hasan Ali KARASAR (*Bilkent Üniversitesi*)

Yazışma ve İsteme Adresi

Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı
Atatürk Bulvarı No:15 Opera Meydanı Ulus-Ankara/TÜRKİYE
Tel: (90) (312) 508 10 00 Faks: (90) (312) 309 89 69
www.tika.gov.tr

İÇİNDEKİLER

ABD'NİN ORTA ASYA POLİTİKASI VE BUNUN GÜNCEL ANLAMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME <i>Dr. Şatlık AMANOV</i>	1
KÜRESELLEŞME ÇAĞINDA 'ÜÇÜNCÜ DÜNYA'YI YENİDEN OKUMAK <i>Doç. Dr. Birol AKGÜN, Arş. Gör. Metin ÇELİK</i>	41
NATO'NUN BİLİMSEL FAALİYETLERİ : SANAL İPEK YOLU İLE GÜNEY KAFKASYA VE ORTA ASYA'YA UZANMAK <i>Arş. Gör. Erdem ÖZLÜK</i>	79
OSMANLI'DAN TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NE MİRAS: GÖÇ SORUNU VE TÜRK-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ <i>Arş. Gör. Fahriye EMGİLİ</i>	105
ORTA ASYA ÜLKELERİNDE FİNANSAL İSTİKRAR SORUNU: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ <i>Yrd. Doç. Dr. Güven DELİCE, Yrd. Doç. Dr. Nihat IŞIK</i>	123
KIRGIZ VERGİ SİSTEMİNİN MEVCUT YAPISI, KAMU HARCAMALARINI KARŞILAMA PERFORMANSI VE TEMEL SORUNLARI <i>Yrd. Doç. Dr. Habib YILDIZ, Arş. Gör. Raziyaan ABDİYEVA</i>	145
TÜRKMENİSTAN'DAKİ MİMARLIK MİRASININ TÜRK MİMARİSİNDEKİ YERİ VE BU MİRASI KORUMANIN ÖNEMİ <i>Doç. Dr. Yüksel SAYAN</i>	175
MOĞOLİSTAN POLİS TEŞKİLATI <i>Dul DANZANJAMTS</i>	209

ABD'NİN ORTA ASYA POLİTİKASI VE BUNUN GÜNCEL ANLAMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Şatlık AMANOV

ÖZET

ABD'nin Orta Asya'ya yönelik dış politikasının arkasındaki saikler oldukça karmaşıktır ve ciddi jeopolitik, askeri ve ekonomik boyutlara sahiptir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen sonra ABD, stratejik konuma sahip Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra bölgede, Amerika Birleşik Devletleri'nin ulusal güvenlik çıkarlarını ciddi ölçüde tehdit eden ve doğrudan ele alınması gereken bir güvenlik boşluğunun bulunduğu açıkça ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda, Washington, Kalıcı Özgürlük Operasyonu'nu yürütmek için bölge ülkelerinin desteklerine (üsler, uçuş izinleri, lojistik destek v.s.) ihtiyaç duymuştur; bunun yanı sıra, saldırılar, Afganistan gibi kırılgan ülkelerin ve Orta Asya'daki bazı potansiyel devletlerin ABD'yi hedef alan uluslararası terörist grupların beslendiği zemine dönüşebileceği tehlikesini açığa çıkarmıştır. ABD'nin, Orta Asya'daki beş cumhuriyetle ilişkilerini daha da geliştirmesinin ve uzun vadeli refah ve istikrar için gerekli siyasal ve ekonomik reform önlemlerinin alınmasına yardım etmesinin kendi ulusal çıkarları açısından önemli olduğu görülmüştür. Washington'un bölge politikası, Orta Asya'da uzun vadeli istikrarın sağlanmasının temel hedef olduğu ancak buna Orta Asya ülkelerinde köklü iç reformlar gerçekleştirmeden ulaşılamayacağı anlayışına dayanmaktadır. Sonuç olarak ABD, Orta Asya'daki dış politika hedeflerini, Afganistan'daki operasyonlarını sürdürmek için askeri varlığını artırmanın yanı sıra diplomasi, ikili ilişkiler ve dış yardım gibi bileşenleri uygulayarak gerçekleştirmektedir. Orta Asya'ya yönelik Amerikan güvenlik politikasının dönüşümü, Washington'un ulusal güvenlik stratejisinin kilit unsuru olacaktır.

ABSTRACT

The motivations behind the US foreign policy towards Central Asia are much more complex, and involve serious geopolitical, military, and

economic considerations. Soon after the collapse of the Soviet Union, the United States moved to engage the strategically placed states of Central Asia. After September 11, it became clear that there was a security vacuum in the region that posed a serious threat to U.S. national interests and had to be addressed directly. Meanwhile, Washington needed the assistance of the states of the region (through bases, overflight rights, logistic support, etc.) to prosecute Operation Enduring Freedom; even more critically, the attacks exposed the danger that fragile countries like Afghanistan and potentially some of the states of Central Asia could become the breeding ground for international terrorist groups aimed at the United States. It was critical to the national interests of the United States that it greatly enhances its relations with the five Central Asian countries and helps them find ways to take the political and economic reform measures necessary for long-term prosperity and stability. Washington's policy towards the region is based on the understanding that achieving long-term stability in Central Asia is a primary objective, but will not be possible without significant internal reform in Central Asian republics. As a result, the United States is pursuing its policy objectives in Central Asia through a combination of diplomacy, relationship building, and foreign assistance, in addition to increasing its military presence to pursue the campaign in Afghanistan. The evolution of U.S. security policy toward Central Asia will be a crucial component of the U.S. national security strategy.

ANAHTAR KELİMELEER: ABD Dış Politikası, Orta Asya Bölgesi, ABD'nin Orta Asya Politikası, Renkli Devrimler, Kalıcı Özgürlük Operasyonu.

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin dağılması uluslararası ilişkilerin küresel ve bölgesel alt sistemlerinde derin niteliksel değişimlere neden olmuştur. Avrasya kıtasının merkezinde beş yeni bağımsız devletin (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan) ortaya çıkması, yeni uluslararası-siyasi bölgenin (Orta Asya'nın) ve uluslararası ilişkiler sisteminde "Orta Asya Alt Sistemi"nin oluşumunu başlatmıştır. Diğer taraftan, yeni bölge, kısa zamanda, Rusya, Çin, Türkiye, İran, Pakistan ve Hindistan gibi komşu ülkelerin yanı sıra uluslararası ilişkilerdeki diğer küresel aktörlerin de çıkarlarının çatıştığı bir alan ve dış politika uygulamalarının bir "nesnesi" haline gelmiştir. Orta Asya bölgesinin uluslararası ilişkilerinin karakterine ve dinamiğine en çok etkiyi, mevcut küresel sistemdeki siyasi, ekonomik ve askeri ağırlığı dikkate alındığında, Amerika Birleşik Devletleri yapmaktadır.¹

ABD, bugün, Orta Asya'nın uluslararası ilişkilerinde en önemli yere sahip bulunmaktadır ve bölgedeki etkin siyasi, ekonomik, askeri varlığıyla ve enerji (petrol) diplomasisiyle dikkat çekmektedir. Bu çalışmanın amacı, 1990'lardan günümüze kadar ABD'nin Orta Asya politikasının temel karakteristiğini ve bunun bölgenin "uluslararası ilişkileri"ne olan etkisini belirlemektir. Bu amaç kapsamında, çalışmada öncelikle ABD'nin Orta Asya politikasının tarihsel kökenleri ve oluşum süreci irdelenecektir. İkinci bölümde, Amerikan dış politikasında paradigma değişikliğine neden olan 11 Eylül 2001 olaylarının, Washington'un Orta Asya politikası üzerindeki yansımaları ele alınacaktır. Bu süreçte, ABD - Orta Asya ilişkilerinde en çok etkilenen unsurların "siyasi" ve "askeri" nitelikte olduğu görülmüştür. Dolayısıyla, ilerleyen bölümlerde ABD'nin bölgedeki siyasi çıkarlarının neler olduğu, eski Sovyet coğrafyasında yaşanan Renkli Devrimlerin Orta Asya'daki siyasal değişime etkileri ve ABD'nin bu süreçteki rolü üzerinde durulacaktır. Yine Washington'un Orta Asya'daki askeri - stratejik açılımlarının geleceği, Afganistan ve Irak'a yönelik Amerikan askeri müdahalelerinin bölgesel dinamikler üzerindeki yansımaları 11 Eylül

¹ Bu makalenin genel kavramsal ve tematik çerçevesi, Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Asya Politikası konulu Doktora Tez çalışmasına göre oluşturulmuştur. Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz.: Şatlık Amanov, *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Asya Politikası*, Ankara, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007.

olayları ekseninde çözümlenecektir. Burada, bölgedeki Amerikan güvenlik çıkarlarının askeri gerekçeleri, Orta Asya'daki Amerikan askeri üslerinin geleceği ve bölge-dışı aktörlerin bu süreçteki etkilerinin neler olduğu sorularına cevaplar aranacaktır.

I. ABD'nin Orta Asya'ya İlgisinin Tarihsel Kökenleri

Amerikan ulusal çıkarlarını üç grupta değerlendirecek olursak (hayati, önemli ve marjinal çıkarlar), bugün, Orta Asya bölgesinin "marjinal" olmaktan çıkarak "önemli" çıkarlar kategorisinde yer almaya başladığı görülmektedir.² Bölgenin stratejik konumu, zengin enerji kaynakları ve mevcut Amerikan dış politikasının merkezinde yer alan "terörizmle mücadele"nin yürütüldüğü coğrafyaya yakınlığı (ve/veya söz konusu coğrafya ile içiçeliği) gibi faktörler, bölgeyi vazgeçilmez kılmaktadır. Soğuk Savaşın sona ermesiyle, Orta Asya bölgesi, ABD için doğal bir coğrafi ve jeopolitik genişleme platformu haline gelmiştir.

Tarihsel bağlamda, Orta Asya bölgesi ABD'nin en az ilgisini çeken bölgelerden birisi olmuştur. "İlgisizliğin" en üst düzeye çıktığı Soğuk Savaş yıllarında Orta Asya bölgesi, ancak Amerikalı jeopolitikçi Spykman'ın geliştirdiği "İç Hilal" denklemi ve Zbigniew Brzezinski tarafından 1970'lerin sonlarında ortaya atılan "Yeşil Kuşak" projesi çerçevesinde gündeme gelebilmiştir. Yine bu yıllarda bölgede yoğunlaşan nükleer çalışmalar (özellikle Kazakistan'ın Baykonur üssündeki çalışmalar), Amerika'yı bölgeye yönelik planlar yapmaya sevk etmiştir. Sovyetler Birliği'nin 1979'da Afganistan'ı işgali ile birlikte bölgeye yönelik Amerikan ilgisi en üst düzeye çıkmıştır.³

² Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Asya'daki çıkarlarını belirleme çabası, herşeyden önce, 1990'larda Amerikalı siyasi ve akademik çevrelerin, Washington'un bölgeye yönelik politikasının temel unsurlarına ilişkin bakış açılarının geçirdiği evrimi dikkate almak zorundadır. Burada, Amerikan dış politikası konusunda uzman olan Fransız yazarlar P. Kones ve B. Derur'un, Amerikan stratejisinin "çıkarların çelişkisiyle şekillenmektedir" sözünü hatırlamak gerekir. Bu yüzdendir ki, Orta Asya'daki Amerikan çıkarlarına ilişkin ABD kurumlarının görüşleri genellikle "tutarsız", "çelişkili" ve "istikrarsız" bir karaktere sahip olmuştur. Bölgeye ve ayrı ayrı her ülkeye ilişkin spesifik bilgilerin yetersizliği ve Orta Asya alanındaki uzmanların azlığı, haddizatında, bölgenin Amerikan ulusal çıkarlarındaki yerine ilişkin bir konsensüse ulaşmayı zorlaştırmıştır. Daha fazla bilgi için bkz.: Şatlık Amanov, *a.g.e.*

³ Burada tarihte yaşanan bir benzerlikten de bahsetmek gerekir. Bilindiği gibi 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarında Orta Asya bölgesi, Rus ve İngiliz İmparatorlukları arasındaki güç mücadelesinin test alanıydı. Bu mücadele, sınırların tayin edildiği ve nüfuz adacıklarının tespit edildiği 1907 yılında Ruslar ve İngilizlerin anlaşmasıyla sona ermiştir. Rusya Orta Asya'daki varlığını ve konumunu güçlendirirken, İngiltere Hindistan'daki hakimiyetini Rusların yayılmacılığından koruyarak garanti altına almıştır. Tarafların vardıkları antlaşma neticesinde, dönemin en büyük iki gücünü karşı karşıya gelmekten alıkoyan Afganistan tampon bölge olarak kalacaktı. Günümüzde de Afganistan'ın, ABD ve Rusya – Çin eksenindeki güç mücadelesinde benzer tampon rolünü oynadığı ileri sürülebilir.

ABD'nin 1990 öncesinde "tanımlanmış", "tutarlı" ve "bütüncül" bir Orta Asya Politikasının olmadığı iddia edilebilir. Her ne kadar 1953-54'lerde ABD tarafından geliştirilen ve merkezinde Türkiye'nin olduğu "Kuzey Hattı ya da Yeşil Kuşak Projesi" çerçevesinde Orta Asya bölgesi uzun süre gündemde kaldıysa da, bu tutarlı bir Orta Asya politikasının oluşumuna katkıda bulunmamıştır.

1950-1979 döneminde ABD'nin Orta Asya'ya ilişkin ilgisini çeken yegane şey, Sovyetler Birliği'nin dikkatlerden uzak biçimde bu bölgede nükleer silah denemeleri yapmasıydı. Bu denemeleri izlemek için İran ve Pakistan'daki üslerden kalkan casus uçakları Orta Asya üzerinde uçuşlar yaparak bilgi toplamışlardır. 1 Mayıs 1960'ta Adana'daki İncirlik Üssü'nden kalkan bir U-2 casus uçağının, Sovyet uçaklarınca düşürülmesi sonucu ABD ile SSCB arasında yaşanan bunalım dolayısıyla bu uçuşlara son verilmiştir.⁴ U-2 sorununun, "ABD- Sovyetler Birliği ilişkilerinde 1945'ten beri görülen en parlak dönemi" sekteye uğrattığı ileri sürülmektedir⁵.

Aslında ABD'nin Orta Asya'ya yönelik kapsamlı bir politika geliştir(e)memiş olmasının haklı gerekçeleri bulunmaktadır. Orta Asya bölgesi, Sovyetler Birliği'nde en yoğun bir şekilde siyasi, askeri, ekonomik izolasyonun ve sosyo-kültürel asimilasyonun yaşandığı alan olmuş ve Sovyet denetiminin en katı biçimde uygulandığı bölge haline getirilmiştir. Bu da doğal olarak bölgede özgürlükçü akımların gelişmesini engellemiştir. Birkaç düşünürü istisna edecek olursak, Batılılar arasında, "esir halklar"ın yaşadığı bu coğrafyanın Sovyetler Birliği'nin çöküşünde öncülük rolü oynayabileceğine inanan kimse yok gibidir. Yani ABD'nin Soğuk Savaş dönemi boyunca yürüttüğü "komünizmi çevreleme" politikasında Orta Asya bölgesine hayati bir rol atfedilmemiştir.

Orta Asya bölgesi, Doğu Bloku'nun tamamen çözüldüğü 1990'lı yılların başlarında da Amerikan dış politikasında önemli bir yer işgal etmiyordu. Bu "ihmal"ın nedenleri, uluslararası konjonktürde cereyan eden diğer gelişmelerle de (Körfez Krizi, Ortadoğu genelindeki gelişmeler, Balkanlar'daki gerilim, NATO'nun geleceği, Doğu Avrupa'nın yeniden yapılandırılması ve İsrail-Filistin Sorunu)

⁴ Çağrı Erhan, "ABD'nin Orta Asya Politikası ve 11 Eylül Sonrası Yeni Açılımları", *Stradigma e-dergisi*, Sayı 10, (www.stradigma.com, Kasım 2003.)

⁵ Walter Lafeber, *The American Age: United States Foreign Policy At Home And Abroad Since 1750*, (New York: W. W. Norton, 1994), s. 543.

yakından bağlantılıdır. “İhmal” sürecinin 1990’ların ortalarına kadar devam ettiği söylenebilir. Ne var ki, diğer güçlerin bölgedeki artan ağırlığı, Çin’in ekonomik ve siyasi anlamda yükselen nüfuzu, Rusya’nın bölgeye yönelik geliştirdiği “Yakın Çevre” politikası, Amerikan şirketlerinin bölgedeki artan yatırımları ve nihayet 11 Eylül Saldırıları sonrasındaki gelişmeler ve Afganistan’a yönelik askeri müdahale, Washington’un bölgeye ilgisini artırmıştır. Bu süreçte, Rusya’nın Orta Asya ülkelerinin geleceğine yönelik bütüncül siyasi, askeri ve ekonomik bir vizyon üretememesinin de etkili olduğu iddia edilebilir.

Bazı uluslararası ilişkiler uzmanları⁶, ABD’nin Orta Asya’ya yönelik politikasında üç farklı dönemin ve/veya sürecin varlığını öne sürmektedirler; bunlar (1) “yayılmacılık” (expansionism), (2) “jeopolitik dominasyon” süreci ve (3) bölge ülkelerindeki “doğal kaynaklar üzerinde denetim”in sağlandığı dönem. Bunun aksine, 1990’lı yıllar boyunca Amerika’nın bölgeye yönelik politikalarını farklı bir şekilde tasnife tabi tutan uzmanlar da bulunmaktadır ki bunlar, tartışmalı bir şekilde, 90’ların ikinci yarısında ABD’nin Orta Asya politikasında bir “gevşeme” ve “durgunluk” süreci yaşandığını öne sürmüşlerdir. Genel olarak, uzmanlar, Rusya’nın (ve Çin’in) bölgedeki nüfuzunu sınırlandırma amacının, ABD’nin Orta Asya politikasının temel karakteristiğini oluşturduğu konusunda mutabıktırlar. Son tahlilde, 1990 – 2000’li yıllar arasında ABD’nin Orta Asya politikasında dört farklı dönemin varlığından bahsetmek mümkündür. Bunlar, (a) 1992 – 1993 yılları, (b) 1994 – 1995 yılları, (c) 1996 – 2000’li yıllar ve (d) 11 Eylül 2001 sonrası dönemi⁷ kapsamaktadır.

1992 – 1993 yılları arasını kapsayan ilk dönemde, Orta Asya bölgesi, Amerikan dış politikasında bağımsız bir ünite olarak ele alınmamıştır. ABD’nin, SSCB’den ayrılan tüm yeni bağımsız devletlere karşı uyguladığı bütüncül politika (Sovyet nükleer silahlarının güvenliğinin sağlanması ve demokrasi ve piyasa ekonomilerinin desteklenmesi), Kazakistan ve Kırgızistan ağırlıklı olmak üzere Orta Asya ülkelerini de kapsamıştır.

⁶ Başta Trofimenko G.A. olmak üzere, ABD’nin Orta Asya politikalarını Rusya ekseninde inceleyen Rus kökenli bilim adamları bu gruba dahil edilebilir.

⁷ 11 Eylül 2001 olaylarından sonraki dönem, Amerikan dış politikasında bir “paradigma değişikliği”ni simgelediği ve Orta Asya bölgesi açısından büyük önem taşıdığı için ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

ABD - Orta Asya ilişkilerinin kronolojik çerçevesi, Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarını elde ettikleri ve ABD'nin bölge ülkeleriyle ilk resmi diplomatik ilişkilerini tesis ettiği 1992 yılından itibaren başlamaktadır. Orta Asya'nın Amerikan dış politikasında "müstakil" bir bölgesel eğilim olarak ortaya çıktığı ve farklı alanlarda ABD ve bölge ülkeleri arasında karşılıklı ilişkilerin ilk temellerinin atıldığı bu dönem, özellikle, ABD'nin Orta Asya politikasının "bütüncül" ve "kararlı" bir düzeye ulaşmasının zeminini hazırlaması açısından önemlidir.

İkinci dönem olan 1994-1995 yılları arası, Amerikan dış politikasında Hazar eksenli politikaların şekillenmeye başladığı dönemi simgelemektedir. ABD dış işlerinde ayrı bir yönelim olarak Hazar havzasının dahil edilmesinde, Washington'un stratejik ve ticari boyutları olan enerji çıkarları önemli rol oynamıştır. ABD'nin Hazar politikasının temel hedefleri, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın hidrokarbon rezervlerinin işlenmesinde Amerikan şirketlerinin aktif bir şekilde katılımının sağlanması, bölge ülkelerinin petrol ve doğal gaz kaynaklarının nakledilmesinde ve dış ülkelere pazarlanmasında Rusya'nın sahip olduğu tekelin kırılması ve son olarak İran'ın bölgesel enerji projelerine katılımının engellenmesi olmuştur.

1996 - 2000 yılları aralığını kapsayan üçüncü dönemde, sadece Orta Asya bölgesine özgü Amerikan politikasında, bir dizi hedefin varlığı formüle edilmiştir. Bunların temelinde ise, bölge ülkelerinin bağımsızlıklarının desteklenmesi tezinde somutlaşan, ABD'nin stratejik çıkarları yer almaktaydı. Amerikan politikasının hedefinde ise, birçok uzmanın kabul ettiği gibi, ulus - devlet inşa sürecini başarıyla gerçekleştirmiş olan Özbekistan yer almıştır.⁸

George W. Bush'un ABD Başkanı seçilmesinden 11 Eylül 2001'e kadar geçen süre zarfında da ABD'nin bölgeye olan ilgisi esasen enerji diplomasi ve ekonomik çıkarlara dayalı olmaya devam etmiştir. ABD'nin bölgedeki çıkarlarının sadece ekonomik alanla sınırlı olmadığını ileri süren görüşlerde bu dönemde artış gözlenmiştir. Jeopolitik açıdan bölgenin taşıdığı önemin vurgulandığı bu görüşlerde altı çizilen noktalar; ABD'nin bölgede Rusya, Çin ve Hindistan'ın etkisini dengeleyecek biçimde aktif bir politika izlemesi,

⁸ Starr S. Frederick, "Making Eurasia Stable", *Foreign Affairs*, No: 1, 1996, s. 80-81; Dianne L. Smith, *Breaking Away from the Bear*, *Strategic Studies Institute*, <http://carlisle-www.army.mil/usassi/welcome.htm>, 3 Ağustos 1998, s. 33-41.

bunu yapabilmek için de bölge ülkeleriyle çok boyutlu stratejik ilişkiler içine girmesiydi. Fakat, Rusya'da Vladimir Putin'in iktidara gelmesinden sonra Kremlin'in Orta Asya'da izlemeye başladığı ekonomik bağları sağlamlaştırmaktan, askerî varlığı artırmaya uzanan çok boyutlu politikalar, Çin'in Şangay İşbirliği Örgütü yoluyla bölgede giderek artan ağırlığı gibi faktörler ABD'nin Orta Asya bölgesine doğrudan müdahil olmasını engelledi. Bunun yerine Washington aktif "bekle-gör" politikasına devam etti.⁹

II. 11 Eylül 2001 Olayları ve ABD'nin Orta Asya Politikasına Etkisi

11 Eylül olaylarıyla birlikte dünyada yeni bir gündemin oluştuğu ve yeni bir döneme girildiği açıktır. Hatta 11 Eylül sonrası "yeni dünya düzeni" diye nitelendirenler de bulunmaktadır. 11 Eylül sonrası süreçte ABD Dış Politikası'nın tamamen farklı bir paradigma ekseninde şekillendirilmeye çalışıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Philip Gordon'un bu bağlamda vurguladığı nokta oldukça çarpıcıdır: "11 Eylül'de New York ve Washington DC'ye düzenlenen saldırıların hemen sonrasında, Amerikalı yorumcular, bu olayla... Pearl Harbor baskını arasında benzerlik kurmakta gecikmediler. 11 Eylül'ün Pearl Harbor'la kıyaslanması doğal bir şey, fakat asıl ilginç ifade ettiği anlam: masumiyet ve izolasyon çağının bittiği ve Birleşik Devletler'in dış dünyaya angaje olma (karışma) derecesini ve biçimini radikal ve kalıcı olarak değiştirme zorunluluğuyla karşı karşıya geldiği gerçeği".¹⁰ 11 Eylül'ün 1941, 1947 veya 1989 çizgisindeki gibi bir "paradigma değişikliği"ne neden olduğu genellikle söylenmektedir. Bunun yanı sıra, terörizm olgusu, Bush'un başkanlık dönemine damgasını vurmuş ve 11 Eylül'deki saldırıların siyasi ve psikolojik etkisi Amerikanın dünyayla olan ilişkisinde uzun dönemli sonuçlar doğururken, Amerikan savunma ve güvenlik politikaları ile istihbarat kuruluşları da değişim rüzgarından nasibini almıştır.

İronik olarak, 11 Eylül sonrasında iddia edildiğine göre teröristlerin değişmesini amaçladıkları, Amerikan dış politikasının önemli ayaklarından bir tanesi değişmemiştir: başta Ortadoğu (ve

⁹ Çağrı Erhan, a.g.m.

¹⁰ Philip Gordon, "11 Eylül ve Amerikan Dış Politikası", *Foreign Policy*, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Temmuz – Ağustos 2001), s. 18.

şimdi de Orta Asya) olmak üzere Amerika'nın küresel etkinliğinden (ekonomik, siyasi ve askeri bağlamda) geri adım atması.¹¹ Yani ABD dış politikası ekseninde 11 Eylül'ün doğrudan sonucu, Amerikanın içe kapanması değil, dış dünyaya olan angajmanının yeniden canlanması olmuştur.

Öte yandan, ABD Başkanlığı'na George W. Bush'un seçilmesi ve ardından 11 Eylül olayları, Orta Asya'ya yönelik Amerikan dış politikasında yeni bir dönemin (dördüncü dönem) başlangıcını simgelemektedir. "Yeni konjonktür", ABD'nin söz konusu bölgede "yapmak isteyip de yapamadığı bazı uygulamalar" için son derece uygun bir ortam yaratmıştır. Orta Asya'ya yönelik Amerikan politikasında önemli bir eksen de, ABD ile ilişkilerin, "terörizm ile mücadelede Orta Asya'nın rolü" etrafında yeniden belirlenmesidir.

New York ve Washington'a düzenlenen 11 Eylül 2001 saldırıları,¹² bu açıdan dönüm noktası niteliğindedir. Özellikle ABD'nin Orta Asya'ya stratejik bakışını önemli ölçüde etkileyen bu saldırılar, bölge ülkelerinin terörizm ile mücadelesine uluslararası platformda daha fazla destek getirmiştir.

11 Eylül 2001'deki terörist saldırılardan sonra ABD, Orta Asya'ya yönelik politikalarını oldukça hızlı bir biçimde yeniden yapılandırmış; Afganistan'daki terörle mücadeleyi amaçlayan askeri operasyon şemsiyesi altında ve başta Rusya olmak üzere bölgedeki diğer güçlerin tepkisini çekecek şekilde Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'da askeri varlığını tesis etmiştir. Bölgedeki Amerikan politikalarına yönelik uluslararası ilişkiler uzmanlarının, siyasi, askeri ve sivil kesimlerin ve basının gösterdiği ilgi her geçen gün

¹¹ A.e., s. 21.

¹² Burada hemen şunu belirtmek gerekir ki, bu son saldırıların Amerika'ya yönelmesine rağmen, terör eylemlerinin büyük çoğunluğu hala Üçüncü Dünya ülkelerinde görülmektedir. Gelişmiş ülkelerin kendi içlerinden kaynaklanan terörist eylemler ise nispeten daha azdır. Bununla birlikte, Oklahoma'da (ABD) bir federal binanın bombalanarak 160 kişinin ölümüyle sonuçlanan ya da Japonya'da metro istasyonuna "sarın" gazıyla düzenlenen saldırılarda görüldüğü gibi, gelişmiş ülkelerde de terörist eylemlere rastlanmaktadır. Hatta Avrupa'nın bazı ülkelerinde de Türkiye'deki PKK terörüne benzer nitelikte (İngiltere'de IRA ve İspanya'da ETA gibi) ayrılıkçı etnik terör örgütleri, uzun zamandan beri ulusal güvenlik ve bütünlüğü tehdit etmeyi sürdürmektedirler. Son zamanlarda Batı dünyasına dışarıdan yönelen daha ciddi terör tehditlerinin kökeninde ise, çoğu kez bu ülke yönetimlerinin Üçüncü Dünyadaki bazı ülkelerin yaşadığı siyasi sorun ve/veya gelişmelere taraf olması yatmaktadır. Özellikle 1980'li ve 90'lı yıllarda gelişen olaylar bunu açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim bu dönemde İran – Irak Savaşı, Irak Ambargosu, Sudan'ın ve Libya'nın bombalanması, Körfez Savaşı, Filistin – İsrail çatışmasının alevlenmesi, radikal İslamın güçlenmesi, Taliban, Hamas, Hizbullah süreçleri, Balkanlar ve eski Sovyetler Birliği coğrafyasında yaşanan etnik, dini ve teritoryal nitelikteki çatışmalar yer aldı. Bu olumsuz süreçlerin çok büyük bir bölümüne ABD yönetimleri "doğrudan" ve "aktif" bir şekilde müdahil oldu. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz.: Şatlık Amanov, *ABD Dış Politikası ve İnsan Hakları - Rusya, Çin ve İran Örnekleri Bağlamında Konunun Değerlendirilmesi*, (İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002).

artmaktadır. George W. Bush ve onun dış politika ekibinin Orta Asya Bölgesi bağlamındaki dış politika öncelikleri, 11 Eylül olaylarından sonra daha da “tutarlı”, “kararlı” ve “istikrarlı” bir şekilde formüle edilmiştir.

1990’lı yıllar boyunca Washington’un bölgedeki çıkarları daha çok enerji konuları üzerinde yoğunlaşırken, 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra bu tamamen değişmiştir. Bölgedeki terör örgütlerinin yok edilmesi; Rusya, Çin ve İran eksenli kaygılar; nükleer ve kitle imha silahlarının yayılmasının önlenmesi ve diğer uluslararası tehditler; bölge ülkelerindeki ekonomik reformları ve demokratikleşme çabalarını destekleme girişimleri ve benzeri dış politika öncelikleri, Washington’un politikasındaki değişiklikleri göstermesi açısından önemlidir. Öte yandan, günümüzde, ekonomik az gelişmişlik, fakirlik, devletin zayıflığı veya hükümetlerin başarısızlığı gibi farklı nedenlerle ortaya çıkan uzak ülkelerdeki istikrarsızlıkların, doğrudan veya dolaylı olarak ABD’nin güvenliğini tehdit etmekte olduğu büyük çoğunluk tarafından kabul edilmektedir.

11 Eylül olayları ve onu takibeden Afganistan’a askeri müdahale sonrasında ABD, terörizme karşı ittifak arayışında kilit ülkeler olarak gördüğü Orta Asya devletleriyle ikili işbirliği ilişkilerini başlatmıştır. Bu girişimler, esas olarak askeri işbirliği, terörizmle mücadele, ekonomik ve siyasal reformlar ve son olarak Hazar’ın enerji kaynaklarının geliştirilmesi üzerinde odaklanmıştır.¹³

ABD’nin Orta Asya’ya yönelik politikasını dört farklı döneme indirgeyerek ele almak, aslında Washington’un bölgesel politikalarının ve öncelikli hedeflerinin nasıl bir değişim sürecinden geçtiğini daha iyi açıklamaktadır. Bu bağlamda, demokrasi ve piyasa reformlarının desteklenmesi ve enerji alanındaki çıkarlarının korunması gibi hedefler günümüzde de Amerikan dış politikasındaki öncelikli yerini korumasına rağmen, Washington’un özellikle Orta Asya politikasında, bölgesel güvenlik, terörizmle mücadele ve istikrar sorunu temel unsurlar olarak belirlemektedir.

¹³ “Russia and Central Asia”, BITS (Berlin Information Center for Transatlantic Security), <http://www.bits.de/NRANEU/CentralAsia.html>, 18 Kasım 2005.

III. ABD'nin Orta Asya Bölgesindeki Siyasi Hedefleri ve İkili İlişkiler

ABD ile ilişkilerin geliştirilmesi, uluslararası siyasal ve ekonomik sisteme müdahil olmanın bir önkoşulu olarak, Orta Asya ülkelerinin dış politikalarının en önemli unsuru haline gelmiştir. Bölge ülkelerinin ABD ile ilişkilerini geliştirirken izledikleri stratejilerin, herşeyden önce, her ülkenin coğrafi konumuna, Rusya, Çin, İslam Dünyası ve diğer komşu ülkelerle ilişkilerine, mevcut siyasal rejimlerin karakterine, tercih edilen ekonomik kalkınma stratejilerine, doğal kaynakların yeterlilik durumuna ve diğer faktörlere bağlı olduğu iddia edilebilir. Ne var ki, ABD ile ilişkilerinde, Orta Asya ülkelerinin amaçlarına ulaşma kapasitesi, daha çok, Washington yönetimlerinin Amerikan çıkarlarını hayata geçirme adına bölge ülkeleri için düşündükleri "rol" bağlamında belirlenmiştir.

Bağımsızlıklarından bu yana Orta Asya ülkeleri, ekonomilerini dünyaya açmak ve liberalleştirmek amacıyla farklı geçiş stratejilerini benimsemişlerdir. Bu farklılıklara rağmen ABD, bölge ülkelerinin serbest piyasa ekonomisine geçiş konusundaki çabalarını her zaman desteklemiştir. Genel olarak Orta Asya'daki yönetimler, ABD'nin bölgedeki varlığından ve karşılıklı çıkarlara dayalı ikili ilişkilerin geliştirilmesinden memnun gözükmemektedirler. Bu anlamda ABD ve Orta Asya ülkelerinin politikaları her geçen gün biraz daha uyumlu hale gelmektedir.

ABD'nin Orta Asya'daki siyasi hedeflerinin, öncelikle, istikrarı artırmak, demokratikleştirmeyi hızlandırmak, serbest pazar ekonomisini yerleştirmek ve işlemlerini sağlamak, ticareti artırmak, nükleer silahları kontrol altına almak ve insan hakları standartlarını yerleştirmek olduğu gözlenmektedir. Washington tüm bu hedeflerini bölgede radikal rejimlerin gelişimine ve faaliyetlerine engel olmak şeklinde formüle edilebilecek politika önceliği ile desteklemektedir.¹⁴ Daha genel bir ifade ile ABD'nin amacı, Orta Asya Cumhuriyetlerinin dünya ile entegrasyonuna yardımcı olmak, dolayısıyla bu devletlerin uluslararası hak ve yükümlülüklerinin farkına varmalarını sağlamaktır. Bu şekilde söz konusu cumhuriyetler güvenlik ve benzeri politikalarda

¹⁴ "Statement before the Subcommittee on Foreign Operations, Export Financing and Related Programs of the House Appropriations Committee", (Washington DC, May 10), 1994, *Dispatch* 5, no. 21 (23/5/94), s. 332-338.

sorumluluk yüklenecek, bölgesel ve uluslararası barış ve istikrar açısından tehlike yaratabilecek Batı karşıtı radikal rejimlerin yükselişine izin vermeyeceklerdir.

Amerikan siyaset yapıcıları arasında yukarıda sıralanan hedefler açısından bir uzlaşma bulunmasına karşılık, Orta Asya'ya Amerikan müdahalesinin boyutları üzerinde birtakım fikir ayrılıkları vardır.¹⁵ Orta Asya'ya yönelik aktif politika uygulanması taraftarı olan grubun temel dayanağı bu bölgedeki muhtemel bir istikrarsızlığın içlerinde Türkiye gibi ABD ile dost olan ülkelerin de bulunduğu komşu ve yakın devletlerde olumsuz etkilere sebep olabileceği endişesidir.¹⁶ Bu düşünce ekolü, öte yandan, bölgede nükleer silah imalatına uygun ekipman ve kaynakların bulunmasına, dolayısıyla olası bir silahlanmaya ve bu silahların radikal üçüncü dünya ülkelere yada terörist örgütlere yayılması tehlikesine dikkat çekmektedirler. Bu açıdan bakıldığında ABD'nin bölgeye yönelik desteği artmalı, hatta ikili ilişkileri geliştirme yönünde çaba harcanmalıdır. Ayrıca, bölgedeki müttefikler ile çıkarların her zaman örtüşmediği ve söz konusu dost ülkelere oldukça sınırlı bir yardım ödeneği ayrıldığı da unutulmamalıdır.

Bir diğer önemli faktör uluslararası prestiji açısından doğrudan ABD'nin müdahalesi ile teşvik edilen *dönüşümün* gerçekleşme şansının daha fazla olduğuna inanılmasıdır. Doğrudan ABD müdahalesini savunanlar, artan ABD yardım ve yatırımının bölgenin Washington'a bağımlılığını artıracığına ve Rusya'yı dengeleyebileceğine işaret etmektedirler.¹⁷ Son iddia ise Orta Asya pazarına nüfuz eden Çin, Güney Kore ve bazı Avrupa ülkelerine karşı rekabetten geri kalınmasının ABD'nin global rekabetteki konumunu etkileyeceği yönündedir.¹⁸ ABD'nin Orta Asya'ya yönelik cari politikasını eleştiren ve daha az müdahale edilmesi gerektiğini savunanlar iddialarını bu bölgenin Amerikan çıkarları açısından çok şey ifade etmediği, hatta bu bölgedeki gelişmelerin Amerika açısından marjinal kaldığı teziyle temellendirmektedirler. Bu gruptakiler bölgede bir "dini radikalizm" tehlikesi bulunduğu ve ABD'nin Ortadoğu ya da başka bir yerde çıkarlarına zarar verebileceği iddialarını göz ardı ederek, Washington'un

¹⁵ Bülent Aras, "US – Central Asian Relations: A View From Turkey", *MERIA*, (January 1997) Volume 1, No. 1.

¹⁶ Warren Christopher, "Toward a Secure, Free, and Fully Integrated Europe", *Dispatch 5*, (no. 25 (20/6/94), s. 403).

¹⁷ Jim Nichol, "Central Asia's New States: Political Developments and Implications for US Interests", *CRS Issue Brief*, (Washington: Library of Congress, 1996), s. 2.

¹⁸ Strobe Talbott, «Promoting Democracy and Prosperity in Central Asia», *Dispatch 5*, (no. 19 (5/9/94), s. 281).

bölgesel menfaatlerinin Türkiye ve diğer dost devletler tarafından gözetilebileceğine dikkat çekmektedirler. Bir kısmı farklı kültürlerle demokratikleşme yönünde yapılan müdahalelerin tarihi süreç içerisinde otoriteryenizme yol açtığına işaret ederken, diğer bir grup devlet politikalarına göre yardım verme ya da kesmenin daimi ABD müdahalesi anlamına geleceği için “dini radikalizmin” yegâne muhalefet vasıtası haline getirilebileceğini iddia etmektedir. Bir diğer yaklaşımda ise bu yeni devletlerdeki petrol ve diğer doğal kaynakların Amerika açısından hayati öneme sahip olma-dığı, ayrıca yine bu devletlerin Batı pazarlarına açılmalarının çok uzun yıllar alacağı üzerinde durulmaktadır. Diğerleri kadar önemli addedilen bir diğer faktör de bölgedeki çatışma ve istikrarsızlığın ABD personeli ve diğerleri için tehlike yaratabileceği endişesidir.¹⁹

Ana hatları ile değinilen iki yaklaşımdan, cari konjonktürde, birincisinin ağır bastığı görülmektedir. Bu durumun en açık delili, Sovyetlerin 1991 sonunda çöküşünü takip eden süreçte Amerikan yönetiminin yeni kurulan Cumhuriyetleri tanıma hızıdır. Bu noktada söylenmesi gereken, Dışişleri Bakan Yardımcısı Strobe Talbott’un da belirttiği gibi, Washington’un Orta Asya devletleri ile “her ülkenin özellikleri” dikkate alınarak farklı boyutlarda ilişkiler kurduğudur.²⁰

IV. Orta Asya’da Siyasal Değişim, Renkli Devrimler ve Amerikan Faktörü

Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra Orta Asya coğrafyası siyasal, ekonomik ve askeri bakımlardan büyük bir değişime sahne olmaktadır. Bu değişimlerin bir parçasını da, literatürümüze “Renkli Devrimler” veya “Gül Devrimleri” olarak giren ve sivil yönü ağır basan hareketler oluşturmaktadır.

“Renkli Devrimler” veya “Gül Devrimleri”, esas olarak Orta Asya ve Doğu Avrupa’daki sovyet-sonrası toplumlarda gözlemlediğimiz ve muhtemelen başta Ortadoğu olmak üzere dünyanın diğer bölgelerinde yayılma eğilimi taşıyan bir dizi “hareket”e verilen genel bir isimdir. Eski Doğu Bloku ülkelerinde 1990’ların başında bir “demokratikleşme dalgası” yaşanmıştı. 2000’li yılların hemen başından itibaren de sırasıyla Sırbistan

¹⁹ Jim Nichol, “Central Asia’s New States: Political Developments and Implications for US Interests”, *CRS Issue Brief*, (Washington: Library of Congress, 1996), s. 2.

²⁰ Strobe Talbott, “An Address by US Deputy Secretary, the US – Central Asia Business Conference”, Washington DC, USA, May 3, 1994; *Presidents and Prime Ministers* 3, no. 5 (Sep/Oct 94), s. 34.

(Eylül 2000), Gürcistan (Kasım 2003), Ukrayna (Kasım 2004) ve Kırgızistan'da (Mart 2005) rejim değişikliği yoluyla yeni bir "demokratikleşme dalgası" görülmüştür. Söz konusu hareketlerin katılımcıları hükümetlere karşı pasif direnişi kullanma eğiliminde olup liberal değerleri ve ulusal bağımsızlığı savunmuşlardır. Sembol olarak bir renk veya gülü benimsemişlerdir; gösterilerin organize edilmesinde ise sivil toplum kuruluşlarının (STK) ve öğrenci örgütlerinin azımsan-mayacak rolü olduğu görülmektedir.²¹

Lale Devrimi, bir Orta Asya ülkesi olan Kırgızistan'da 27 Şubat ve 13 Mart 2005 Parlamento seçimlerinden sonra devlet başkanı Askar Akayev ve yönetiminin devrilmesiyle sonuçlanan süreci ifade etmektedir. Devrim, halkın gözünde artan bir şekilde olumsuz imaja sahip olan Akayev, ailesi ve yakın çevresinin ülkeyi yönetmesine son vermeyi amaçlamıştır ve Orta Asya cumhuriyetleri içinde en kolay yapılabileceği yerde yapılmıştır²². Devrim sonrasında Askar Akayev'in "Kırgızistan buna hazır değildi" sözü, demokrasinin temel kuramlarını içselleştirmemiş bir halkla demokrasinin kurumlarının ihya edilemeyeceği gerçeğini göstermesi açısından önemlidir. Tıpkı Lübnan ve Irak örneklerinde olduğu gibi, Kırgızistan'ın demografik parçalanmışlığı ve mevcut siyasal kültür, bu ülkede katılımcı demokrasinin önündeki sorunların başında gelmektedir. Yeni devlet başkanı Kurmanbeg Bakiyev dahi, devrimin beklendiği gibi başarılı sonuçlar doğurmadığını kabul etmektedir. Andican mültecileri ve Özbekistan'la yaşanan gerginlik, Oş ayaklanmaları, devrim ortaklarının teker teker muhalefete kayması, medyanın sert eleştirileri ve enerjide dışa bağımlılık gibi hayati sorunlar, yeni yönetimin işini zorlaştırmıştır. Bu bağlamda, seksen ayrı etnik kökenden azınlığın yaşadığı, Rusya'nın tarihî ve demografik gerçeklerden dolayı sürekli müdahil olduğu ve demokrasi kültürünün özümsemeye şansını hiç bulamadığı Kırgızistan, demokrasinin "zayıf halkası"²³ olarak nitelendirilmiştir.

Devrimden bu yana geçen süre, Kerim Balcı'nın ifadesiyle, "zayıf halka" tezini daha da pekiştirmiş ve bölge ülkelerindeki siyasal değişim sürecinin geleceği açısından önemli ipuçlarını ortaya çıkarmıştır. Özbekistan ve Kazakistan başta olmak üzere Kırgızistan'ın yakın çevresindeki ülkeler, devrimin ateşini yakması muhtemel muhalif gruplar ve ülkede faaliyet gösteren Batılı kurumlar üzerinde daha sıkı

²¹ Wikipedia, http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Color_Revolution&redirect=no, 4 Ocak 2006.

²² Kerim Balcı, "Lale Devrimi'nin Birinci Yılı", *Zaman Gazetesi*, 27 Mart 2006.

²³ A.g. e.

bir kontrol mekanizması kurdular. Kırgızistan Devrimi sadece komşu ülke liderlerini değil, arka bahçesinde Batı müdahalelerini sezen Rusya'yı da harekete geçirmiştir. Bugün Beyaz Rusya'da renkli devrimin önü kesilebilmişse veya Ukrayna'da devrim tersine bir sürece girmişse bunda Putin yönetiminin Kırgızistan Devrimi'ni iyi okumuş olmasının payı vardır. Putin'in yaptığı 'iyi okuma'nın temel unsuru, bu devrimlerin geleneksel devrim teorisine sığmayan, programsız, neticesi önceden planlanmamış, kimi hedef aldığı dahi net olarak bilinmeyen, temelde memnuniyetsiz halk yığınlarını sokağa dökmeyi amaçlayan bir süreç olduğu gerçeğidir.²⁴

ABD'nin Rusya'yı kendi sınırları içine itelemeyi ve stratejik Kafkasya-Orta Asya hattında yerleşmeyi hedefleyen politikaları ile Rusya'nın verdiği mücadele en net şekilde Kırgızistan'da yaşandı. Akaev'in kaderini değiştiren gelişme, 2004 yılında, Moskova'dan gelen baskılar üzerine topraklarındaki Amerikan üssünü kapatma eğilimine girmesi olmuştur. Bunu, Amerika'nın Bişkek Büyükelçisi Stephen Young'ın Kasım 2004'te "Amerika olarak Kırgızistan'da açık ve adil bir seçim yapılmasını ve iktidarın halkın talepleri doğrultusunda barışçı bir biçimde el değiştirmesini istiyoruz" açıklaması izledi.²⁵

Kırgızistan'daki renkli devrim Doğu Avrupa'da gerçekleştirilen zincirin son halkası olmuş, ABD kendisine dönük hükümetlerin iş başına gelmesiyle bölgede etkinliğini arttırmıştır. Fakat Özbekistan'da denenen devrim hareketi başarısızlığa uğramış, yaklaşık beş yüz göstericinin öldürüldüğü olaylar sonrasında Özbekistan²⁶ ABD'nin göstericilere verdiği desteği göz önüne alarak Amerikan üssünün boşaltılmasını talep etmiştir. Aslında bu ABD'nin bölgede Rus etkinliğine karşı elde ettiği üstünlüğe vurulmuş ilk darbe olmuş ve bunu da diğerleri takip etmiştir. Her ne kadar Kırgızistan'daki hükümet Batı destekli bir devrim sonucunda iş başına gelmiş olsa da, Bişkek, üyesi bulunduğu Şanghay İşbirliği Örgütü'nün "ABD'nin bölgedeki üslerinin görevini yerine getirdiği,

²⁴ A. g. e.

²⁵ Ardan Zentürk, "Orta Asya: Türkiye Çok Etkilenecek", *MSI Military Science & Intelligence Magazine*, <http://www.milscint.com/yazar.asp?id=9&yid=1>, 29 Ekim 2006.

²⁶ Özbekistan'da İslam Kerimov yönetimine karşı hem liberal kesimler hem de siyasal İslamcılar arasında uzun zamandan beri muhalif gruplar varolmuştur. Komşu Kırgızistan'daki devrim, ağırlıklı olarak etnik Özbeklerin yaşadığı güney bölgelerinde ve O's'ta hızla yayılmıştır. Bu dönemde Özbekistan'daki muhalif hareketlerden Özgür Köylüler Partisi'nin lideri Nigora Hidoyatova, çiftçilerin devrimi fikrine dikkat çekmiştir. Partisinin bir gençlik teşkilatı olan Shiddat hareketiyle işbirliği yaptığını kabul etmiş ve bu hareketin Kmara veya Pora'ya benzer bir gruba dönüşeceğini ümit etmiştir.

dolayısıyla boşaltılması gerektiği”²⁷ şeklindeki çağrısına destek verdiğini açıklamıştır.²⁸ Özbekistan’daki üssünü kaybeden Washington için Kırgızistan’daki Manas üssü daha da önemli hale gelmiş ve ABD ile Kırgızistan arasında “askeri üs” pazarlığı yaşanmıştır.

ABD’nin Orta Asya’da uğradığı mevzi kaybı, renkli devrimlerin ve siyasal değişim taleplerinin geldiği nokta ile de yakından bağlantılıdır. Çünkü Orta Asya’daki askeri üslerin tartışıldığı aynı dönemde, bundan sonra gerçekleşmesi muhtemel (Azerbaycan, Ermenistan ve Beyaz Rusya) devrimlere ilham kaynağı olarak gösterilen Ukrayna’daki renkli devrimin mimarları ülkeyi yeni bir krizin içerisine sürüklemişlerdir. Ukrayna devriminin geleceğinin muğlâklığı ve eş zamanlı olarak Kırgızistan’ın Şanghay Beşlisi ile ortak hareket etmesi, “askeri üs” tartışmalarını ABD için daha önemli bir noktaya getirmekteydi. Ayrıca Ukrayna’ya benzer bir şekilde, Kırgızistan’daki renkli devrimde de bazı çatlaklar baş göstermiştir: devrimin önde gelen isimlerinden dışişleri bakanı muhalefet saflarına katıldığını açıklamıştır.

Fakat ABD, Orta Asya’da edindiği stratejik üstünlüğün elden gitmesine izin vermeksizin, Kırgızistan ile yaptığı görüşmelerde başarılı sonuçlar elde etmiş ve Dışişleri Bakanı Condoleezza Rice’ın da aralarında bulunduğu üst düzey ABD bürokratlarının Kırgızistan’ı ziyaretlerinden sonra, Manas askeri üssünün gerektiği sürece ABD tarafından kullanılmasına karar verilmiştir. Bu anlaşma ile bölgede ABD’nin elinin daha da güçlendiği görülmektedir. Bu anlaşmanın ABD’nin bölgedeki varlığı ve Rusya ile ilişkileri açısından bazı yansımaları olacaktır. Öncelikle ABD bölgede kaybetmeye başladığı inisiyatifini tekrar dengeleme imkanı bulmuştur. Askeri üs tartışmalarının belli bir süre daha süreceği ve ABD’nin

²⁷ Şanghay İşbirliği Örgütü’nün 5 Temmuz 2005’de gerçekleştirilen Astana Zirvesi’nde, ABD’nin Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan’daki askeri üsleri boşaltması kararlaştırılmıştır. Zirvede en belirgin bir şekilde Amerikan üslerinin bulunduğu bu üç Orta Asya ülkesinin toprakları “Şanghay İşbirliği Örgütü toprakları” olarak nitelendirilmiştir. Zirvede bu şekilde bir ifadenin kullanılması, örgüt içinde bütünleşmenin derinleştiğini ve birlik oluşturma bilincinin gittikçe yaygınlaştığını göstermektedir. Bknz.: The official web-site of the Shanghai Cooperation Organisation (SCO), http://www.sectco.org/news_detail.asp?id=500&LanguageID=2, 4 Eylül 2006.

²⁸ Hasret Çomak, “Küresel Kutuplaşma Çerçevesinde Şanghay İşbirliği Örgütü’nün Geleceği ve bu Durumun Türkiye’nin Güvenliğine Etkileri”, *Türkiye’nin Çevresinde Meydana Gelen Gelişmelerin Türkiye’nin Güvenlik Politikasına Etkileri* (9-10 Mart 2006, Harp Akademileri Komutanlığı Sempozyumu), Harp Akademileri Basımevi, Yenilevent, İstanbul, 2006, s. 204.

Kırgızistan'daki askeri varlığının, orta vadede, Şanghay İşbirliği Örgütü ile daha sık sürtüşmelere yol açacağı beklenmektedir.

Bölgedeki renkli devrimleri eleştirenler, genellikle *Soros Vakfını* ve/veya ABD hükümetini, Batının çıkarlarına hizmet etmek gayesiyle devrimleri desteklemek ve hatta doğrudan yönlendirmekle suçlamaktadırlar.²⁹ Turuncu devrimden sonra, bazı Orta Asya ülkelerinde George Soros'un *Açık Toplum Enstitüsü*'nün faaliyetleri askıya alınmıştır.³⁰ Kırgızistan'ın İnternet altyapısının büyük bir bölümünü teşkil eden ve *USAID* (ve *UNDP*) tarafından desteklenen "*Freenet*" benzeri yapılar, Amerikan hükümetinin devrimlerdeki rolünü açıkça ortaya koymaktadır. *The Guardian* gazetesinin iddiasına göre, *USAID*, *National Endowment for Democracy*, *the International Republican Institute*, *the National Democratic Institute for International Affairs*, *CIA*, *US Information Agency* ve *Freedom House* gibi kuruluşlar (bunlardan ilk dördü, ABD federal bütçesiyle finanse edilmektedir) devrimlerde doğrudan rol oynamışlardır.³¹ Söz konusu kuruluşların devrimlerdeki rolü özellikle finansal yardımlar bağlamında ön plana çıkmaktadır. Sırbistan'daki *Otpor* ve Ukrayna'daki *Pora* hareketinin üyeleri de, stratejilerinin oluşumunda yardımcı olacak doküman ve bilgileri, Amerikan merkezli *Albert Einstein Enstitüsü*'nden aldıklarını doğrulamışlardır.³²

Bahsi geçen renkli devrimlerin, hazırlanışından uygulamaya konulmasına kadar Washington'un küresel stratejisiyle doğrudan bir uyum içerisinde olduğu söylenebilir. Orta Asya, Kafkasya ve Doğu Avrupa'yı etkileyen bu süreç, ABD'nin bölgede etkinleşmesi ve Rusya'yı yeniden "çevreleme" politikası ile yakından ilgilidir. Dolayısıyla, bu devrimlerin başarısı kısmen de olsa, ABD'nin bölgedeki etkinliğinin devamlılığı açısından hayati önem taşımaktadır.

Bu sürecin en çok tartışılan yönü ise, söz konusu renkli devrimlerin Batı menşeli "demokrasi ihracı" olup olmadığıydı. Süreci bu yönde okuyanlara göre ilgili ülkelerde gerek muhalefet partileri, gerekse

²⁹ Vladimir Radyuhin, "Shifting Balance in Central Asia", *The Hindu*, <http://yaleglobal.yale.edu/display.article?id=6035>, 20 July 2005.

³⁰ "Soros Foundation Says Kazakhstan Tax Evasion Case Is Politically Motivated", *Equal Dream Portal*, <http://www.dream.net.gr/modules.php?name=News&file=article&sid=1372>, 20 Mart 2007.

³¹ Ian Traynor, "US campaign behind the turmoil in Kiev", *The Guardian*, (November 26, 2004), <http://www.guardian.co.uk/international/story/0,1360080,00.html>, 4 Nisan 2007; Fiona Hill, "Beyond The Colored Revolutions", Keynote Speech, Brookings Institution, *Central Eurasia Studies Society 6th Annual Conference*, Friday, September 30, 2005, Boston University; F. William Engdahl, "Color Revolutions, Geopolitics and the Baku Pipeline", *The Centre for Research on Globalization (CRG)*, <http://www.globalresearch.ca/index.php?context=viewArticle&code=ENG20050625&articleId=518>, June 25, 2005.

³² Wikipedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Color_revolution, 24 Nisan 2006.

STK'lar, küresel "sivil toplum" örgütleri (özellikle ABD merkezli) tarafından finanse edilmektedir ve bu sistem, Batılı ülkelerin küresel hedeflerinin yerine getirilmesini öngörmektedir.³³ Süreci (renkli devrimleri), bunun aksine, bölge ülkelerinin kendi doğalarında ortaya çıkan bir demokratikleşme temayülü olarak okuyan kimseler ise, bu ülkelerdeki insanların gerçekten değişimi istediğini ve bunu gerçekten kendileri için yaptıklarını söylüyor; dış yardımların bu noktada çok da önemi olmadığını iddia ediyorlar.³⁴ Burada, renkli devrimlerin altında yatan küresel bir jeostratejiden de söz etmek mümkündür. Ünlü strateji uzmanı Brzezinski, daha 1998'de Avrasya bölgesinin ABD için başlıca jeopolitik ödül olduğundan bahsederek,³⁵ bölgenin ABD açısından önemini vurgulamıştı ve renkli devrimlerin gerçekleştiği ülkeler tam da bu noktada önem kazanmaktadır. Bu açıdan renkli devrimleri bir "demokratikleşme süreci" olarak değil de "demokratikleştirme süreci" olarak okumak daha anlamlıdır. Çünkü Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) bağlamında Lübnan örneğinde ortaya çıkan bir demokratikleştirme hareketinin Ortadoğu'da da gündeme gelmiş olması, sürecin ne kadar çok boyutlu olduğunu göstermektedir.

V. ABD'nin Orta Asya'daki Askeri - Stratejik Açılımlarının Geleceği

Ortadoğu ve Orta Asya'daki Amerikan askeri varlığının taktiksel genişlemesi, ABD'nin küresel askeri ve güvenlik stratejisine uygun olarak yürütülmektedir. Bilindiği gibi Washington'un güvenlik ve dış politikası, "dünyanın farklı bölgelerinde kendisine rakip olabilecek güçlerin doğmasına engel olma" prensibi³⁶ doğrultusunda şekillendirilmektedir. Orta Doğu, Orta Asya, Kafkasya, Afganistan ve Irak'taki Amerikan

³³ Batılı ülkeleri, Orta Asya bölgesini çatışma ortamına sürüklemekle suçlayan Askar Akayev ve İslam Kerimov'un tepkileri, aslında renkli devrimlerin bölgedeki siyasal elit tarafından nasıl algılandığını çok iyi simgelemektedir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz.: Vladimir Radyuhin, "Shifting Balance in Central Asia", *The Hindu*, http://yaleglobal.yale.edu/display_article?id=6035, 20 July 2005; Sergey Luzianin, "Color Revolutions In The Central Asian Context: Kyrgyzstan-Uzbekistan-Kazakhstan", *Central Asia and Caucasus*, <http://www.ca-c.org/journal/2005-05-eng/01.luzprimen.shtml>, 4 Temmuz 2007.

³⁴ Özellikle bir kısım yerli ve yabancı akademisyenler, gazeteciler, üniversite öğrencileri ve farklı sivil toplum kuruluşlarının temsilcileri, devrim sürecini bu yönde yorumlamaktadırlar. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz.: K. Gajendra Singh, "Central Asian Backlash Against US Franchised Revolutions", <http://www.bharat-rakshak.com/SRR/Volume14/kgs3.html>; Kurt Schock, *Unarmed Insurrections: People Power Movements in Nondemocracies*, (University of Minnesota Press, 2005); Fiona Hill, "Beyond The Colored Revolutions", Keynote Speech, Brookings Institution, *Central Eurasia Studies Society 6th Annual Conference*, Friday, (September 30, 2005, Boston University).

³⁵ Bkz.: Zbigniew Brzezinski, "The Eurasian Balkans," *The Grand Chess Board*, Basic Books, (New York, 1997), s. 112-136.

³⁶ Mustafa Aydın, "Amerika Dünyadan Ne İstiyor? ABD'nin Yeni Ulusal Güvenlik Stratejisi ve Dış Politikası", *STRADİGMA*, (Mayıs 2003, Sayı: 4), <http://www.stradigma.com/dosya.php?tur=makale&dosya=pdf&no=60>, 4 Nisan 2005.

yayılcılığı, küresel anlamda “mutlak kontrol”ün³⁷ önemli bir unsuru olarak dünyadaki temel kaynakların denetimini de sağlayacak biçimde gerçekleştirilmektedir.

ABD, 1970’lerde yaşanan petrol krizinden sonra Ortadoğu’da küresel askeri yapılanmasının bir parçası olarak bölgesel bir “güç yapısı” oluşturmaya başlamıştır. Bu yapılanmanın ilk ayağını, 1979 petrol krizinin ardından ilan edilen Carter Doktrini çerçevesinde kurulan Acil Müdahale Gücü (Rapid Deployment Force) oluşturmaktadır. ABD’ye birçok Arap ülkesinde askeri üsler kazandıran en önemli gelişme Irak’ın Kuveyt’i işgaliyle başlayan 1991’deki Körfez Savaşı olmuştur. 11 Eylül 2001 tarihindeki terörist saldırıların ardından gerçekleştirilen Afganistan operasyonu çerçevesinde Ortadoğu ve Orta Asya’da (daha doğrusu Büyük Orta Doğu coğrafyasında) elde edilen üslerle hem ABD’nin bölgedeki yayılımı genişlemiş, hem de savunma bütçesi Amerikan tarihinin en büyük seviyesine ulaşmıştır. Bu süreçte gelinen son nokta, 2003 yılının ilk aylarındaki savaşla birlikte Amerikan askeri güçlerinin Irak’a yerleşmesi olmuştur.

Orta Asya bağlamında Washington için hayati sorun, en azından şimdilik, bölgede ABD’nin “etkin ve kararlı bir güce” sahip olup olmaması değildir. Afganistan savaşının da gösterdiği gibi, hali hazırda ABD bölgenin en üstün askeri ve siyasi gücüdür ve yakın bir gelecekte de bölgesel üstünlük için çok ciddi bir çatışma beklenmemektedir. Esas sorun, ABD’nin bölgede sahip olduğu güç ve nüfuzunu ne yönde kullanacağı ve bölgedeki varlığının a) bizzat Orta Asya ülkelerini, b) bölgeyi çevreleyen ve stratejik açıdan önemli komşu ülkeleri ve son olarak, c) Orta Asya (Türk Cumhuriyetleri) ile bağı olan İslam Dünyası’nı (Türk Dünyası’nı) nasıl etkileyeceğidir.³⁸

Özbekistan ve Kırgızistan’ın askeri üslerini, Kazakistan, Türkmenistan ve Tacikistan’ın ise uçuşlar için hava sahanlığını kullanıma açtığı 2001 yılından bu yana, ABD, hem Orta Asya’daki askeri pozisyonu hem de bölgeye yönelik stratejisi bağlamında esas olarak “hızlı”, “geçici” ve “değişken” bir yaklaşım sergilemektedir. Böylesi bir

³⁷ Mutlak kontrol veya jeopolitik dominasyon konusunda daha detaylı bilgi için, Mustafa Aydın’ın yukarıdaki makalesine atıfla bkzn.: Benjamin Schwarz ve Christopher Layne, «A New Grand Strategy», *Atlantic Monthly*, (Ocak 2002); William Blum, “American Empire for Dummies”, <http://www.zmag.org>, 21 Ekim 2002; Jonathan Freedland, “Rome, AD ... Rome, DC?”, *The Guardian*, (18 Eylül 2002); Robert S. Chase, Emily B. Hill ve Paul Kennedy (der.), *The Pivotal States: A New Framework for US Policy in the Developing World*, (Norton Publishers, 1998).

³⁸ Jacquelyn K. Davis, Michael J. Sweeney, «Central Asia in U.S. Strategy and Operational Planning: Where do we go from here?», *The Institute for Foreign Policy Analysis*, (February 2004), s. 3-4.

“ad hoc” yaklaşım, 11 Eylül olaylarının karmaşık ve sarsıcı etkisi karşısında anlamlı ve zorunlu bir tercih olarak görülebilir. Taliban rejiminin sona erdirilmesi ve hem El-Kaide hem de Özbekistan İslami Hareketinin (Islamic Movement of Uzbekistan) lider kadrosuna ağır darbeler vurulması bağlamında Kalıcı Özgürlük Operasyonu, terörizme karşı savaşta çok önemli başarıların elde edilmesini sağlamıştır. Bununla birlikte, Uluslararası Güvenlik Destek Gücü’nün (International Security Assistance Force, ISAF) yönetimi NATO’ya devredilmesine rağmen, ABD’nin Orta Asya’daki uzun süreli askeri varlığının vazgeçilmez olduğu açıkça görülmektedir. Amerikan askerlerinin, bölgede istikrarı desteklemek ve Taliban ve El - Kaide’nin izini sürmek amacıyla hem Afganistan’da hem de Pakistan ve Orta Asya ülkelerindeki askeri üslerde birkaç yıl daha konuşlanmaya devam edeceği iddia edilebilir. Bunun sürdürülebilirliği, büyük ölçüde, “ad hoc” düzenlemelerin gözden geçirilmesine, ayrıca hem bölgede askeri operasyonel ihtiyaçlara cevap veren hem de bölge ve komşu ülkelere yönelik kapsamlı bir diplomatik stratejiyi destekleyici “uzun vadeli planlar”a bağlıdır.

Bunun yanı sıra, ABD’nin kendisi de, küresel terörizmin ve kitle imha silahlarındaki (weapons of mass destruction-WMD) artışın getirdiği yeni sorunlarla mücadeleye kendini adapte edebilmek amacıyla, küresel askeri gücünü dönüştürmekte ve yeniden düzenlemektedir. Yine ABD, silahlı güçlerini, eski Doğu-Batı karşıtlığına dayalı kalıpların ötesine taşıyarak yeniden konuşlandırmaktadır; bu yapılanmada, “istikrarsızlık kuşağı” olarak adlandırılan ve Sahra Altı - Afrika kıtasından, Ortadoğu - Orta Asya’ya ve oradan da Güneydoğu Asya’ya kadar uzanan geniş coğrafya kilit öneme sahiptir. 1 Ekim 1999 tarihinden itibaren, Orta Asya Cumhuriyetleri, ABD Silahlı Kuvvetleri’nin Merkez Komutanlığı’nın (CENTCOM) görev bölgesine bağlanmıştır. CENTCOM komutanı Anthony Zinni, birincil hedeflerinin, başta terörizm, uyuşturucu ticareti ve kitle imha silahları olmak üzere uluslararası tehditlere karşı mücadelede bölge ülkelerini desteklemek olduğunu açıklamıştır. CENTCOM’un sorumluluk alanına giren tüm ülkeler için, ABD ile olan askeri ilişkileri geliştirmeye dönük çok geniş kapsamlı tatbikat ve programların gerçekleştirilmesi öngörülmüştür.³⁹

Askeri üslerle ilgili yeniden yapılanmaya ilişkin çalışmaların son şekli tüm ayrıntılarıyla kamuoyuna daha duyurulmamıştır. Ancak,

³⁹ Bknz.: Blank Stephen, *U.S. Military Engagement with Transcaspian and Central Asia*, (Carlisle Barracks, Pa., 2000), s. 31.

yeniden yapılanma stratejisinin açıklanan birçok unsurları, büyük çaplı değişimlerin habercisi olarak görülmelidir⁴⁰. Orta Asya'nın sunduğu olanaklar, terörizmle ve kitle imha silahlarının yayılmasına karşı daha aktif mücadele edebilmesi için Amerikan güçlerinin yeniden konuşlandırılmasında hayati rol oynamaktadır.⁴¹ Bu sadece Orta Asya'nın güvenliği bağlamında değil, daha geniş küresel güvenlik ağının bir parçası olarak gelecekte önemli sonuçlar doğuracaktır.

ABD'nin yürüttüğü terörizme karşı küresel savaş, Orta Asya bölgesini tekrar jeostratejik ve jeopolitik hesapların odağı haline getirmiştir. Bu çerçevede, Pakistan'ın statüsü Amerikan hükümeti tarafından "NATO üyesi olmayan" en önemli müttefik ülke olarak yükseltilmiştir. Pakistan, Afganistan'ın işgalinde kilit ülke olması ve bölgedeki El-Kaide operasyonları ve Bin Ladin için sağlayacağı istihbarat dolayısıyla Washington'un en yakın müttefiki ilan edilmiştir. Taliban rejiminin himayesi altında El-Kaide örgütünün gelişmesi için gerekli koşulların hazır olduğu Afganistan, 2001 yılındaki savaşta ABD'nin tek hedefiydi. Amerikan üsleri Özbekistan ve Kırgızistan'a yayılırken, Rusya ve Çin ABD'nin bölgedeki daimi askeri varlığını endişeyle karşılamışlardır.

Afganistan'daki Kalıcı Özgürlük Operasyonu, ABD'nin, Orta Asya bölgesindeki cumhuriyetlerle askeri - stratejik ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir. Her ne kadar Washington yönetimi bölge ülkeleriyle farklı derecelerde ilişkiler geliştirdiyse de, Orta Asya bölgesi önceleri Amerikan stratejik çıkarları arasında yer almıyordu. Ayrıca, bölgenin kapalı ve coğrafi bakımdan uzak konumu, gelecekte herhangi bir nedenden dolayı bu bölge ülkelerine Amerikan Silahlı Kuvvetleri'nin yerleşeceğine dair senaryoların geliştirilmesini imkansız kılıyordu. Kalıcı Özgürlük Operasyonu, bu senaryonun gerçekleşmesinden başka bir şey değildi; bu operasyon sayesinde, Orta Asya ülkeleri ABD'nin terörizme karşı yürüttüğü savaşta cephe hattına yerleşecek kadar Washington'a yaklaşmışlardır.⁴²

11 Eylül olayları ekseninde gelişen olaylar, Kalıcı Özgürlük Operasyonunun sürdürülebilmesi için (askeri üsler, uçuş izinleri, lojistik

⁴⁰ Vernon Loeb, "New Bases Reflect Shift in Military: Smaller Facilities Sought for Quick Strikes," *Washington Post*, (9 Haziran, 2003), A01.

⁴¹ Jacquelyn K. Davis, *a.g.e.*

⁴² Olga Oliker ve David A. Shlapak, *U.S. Interests in Central Asia: Policy Priorities and Military Roles*, (Published by the RAND Corporation, 2005), s. 15.

destek v.s.) ABD'nin bölge ülkelerine olan ihtiyacını açık bir şekilde gözler önüne sermiştir. Daha da önemlisi, saldırılar, Afganistan'ın yanısıra zayıf Orta Asya ülkelerinin de uluslararası terörist gruplar için barınak haline dönüşebileceği riskini ortaya koymuştur. Bu açıdan, bölge ülkelerinin uzun vadeli refahı ve istikrarı adına siyasal ve ekonomik reformlar konusunda Washington'un Orta Asya cumhuriyetlerine vereceği destek, Amerikan ulusal çıkarları bağlamında da önemli sonuçlar doğuracaktır. 11 Eylül saldırılarından hemen sonra, Özbekistan ve Kazakistan Devlet Başkanları ABD'ye davet edilmiş, Kongre'den sayısız heyetler ve üst düzey hükümet yetkilileri bölge ülkelerini ziyaret etmişlerdir. Bölge ülkelerine yönelik yardım programları ve bütçeden ayrılan ödenekler artırılmıştır. Orta Asya ülkeleri, terörizme karşı savaşta ABD'nin en iyi müttefikleri olarak ortaya çıkmışlardır ve bölgedeki Amerikan askeri varlığının kendi güvenliklerine de katkıda bulunduğunu görerek memnuniyetle karşılamışlardır.⁴³

Öte yandan Olga Oliker ve David A. Shlapak gibi yazarlar, ABD'nin Orta Asya'daki mevcut askeri varlığının tarihsel rastlantıdan başka bir şey olmadığını iddia etmektedirler.⁴⁴ Ayrıca, bunun anormal bir durum olup olmadığını da sorulması gerektiğini belirtmektedirler. Daha önce de belirtildiği gibi, Orta Asya'daki cumhuriyetlerin bağımsızlıklarının ilk yıllarında ABD'nin bölgedeki çıkar algılaması "sınırlı"ydı. Bu bölgede Amerikan Silahlı Kuvvetleri'nin angajmanına gerekçe olabilecek çok az neden bulunmaktaydı; o dönemde bunun gelecekte değişebileceğine dair en ufak bir işaret yoktu. Bölge Amerikan siyaset yapıcılar tarafından "uzak", "kapalı" ve stratejik değeri düşük "önemsiz" bir bölge olarak görülüyordu.

11 Eylül 2001 olaylarından sonra Afganistan'a karşı başlatılan Kalıcı Özgürlük Operasyonu, daha önce Amerikan askeri planlayıcılarının aklına bile gelmeyecek bir bölgede savaşmak üzere Amerikan birliklerinin konuşlandırılmasını gerekli kılmıştır. Söz konusu operasyon için gerekli askeri güçlerin nasıl konuşlandırılacağını ve destekleneceğini belirleyen kilit bölge Orta Asya, aniden ABD için vazgeçilmez hale gelmiştir. 2001 yılının sonlarına doğru Amerikan güçleri Orta Asya'daki üslerde konuşlanarak operasyonlara başlamışlardır. Şüphesiz ABD,

⁴³ B. Lynn Pascoe, "U.S. Policy in Central Asia and the War on Terrorism", *WebMemo* #140, The Heritage Foundation, <http://www.heritage.org/Research/RussiaandEurasia/wm140.cfm>, 30 Ağustos 2002.

⁴⁴ Olga Oliker, *a.g.e.*, s. 7-8.

Kalıcı Özgürlük Operasyonu devam ettiği müddetçe, Orta Asya'ya ihtiyaç duyacaktır. Ancak ABD'nin bölgedeki askeri-stratejik çıkarlarını sadece bu operasyona endeksleyerek okumak yanlış olacaktır. Operasyonun sona ermesiyle bölgenin askeri rolü azalsa bile, Orta Asya bölgesi, Kalıcı Özgürlük Operasyonu'nun ötesinde Amerikan ulusal güvenlik stratejisinin kilit unsuru olmaya devam edecektir.

ABD'nin Orta Asya'da askeri üsler ve bir takım haklar elde etmeye başladığı günden bu yana üzerinde en çok durulan konuların başında, bu askeri varlığın Afganistan operasyonu boyunca mı devam edeceği veya ABD'nin bölgede kalıcı olmayı mı amaçladığı gelmekteydi.⁴⁵ Resmi söylemde, ABD'nin Orta Asya'da kalıcı askeri üsler kurmaya niyetli olmadığı görüşü ağır basmaktadır ve Washington'un bölge ülkeleriyle uzun vadeli askeri - güvenlik ilişkileri tesis etmeye istekli olduğu iddia edilmektedir.⁴⁶ Uzmanlar da bu konuda farklı görüşleri savunmaktadır. Aralarında John Schoeberlein'in de bulunduğu birçok uzman, Afganistan operasyonunun tamamlanmasından sonra bölgedeki Amerikan askeri güçlerinin tamamen geri çekilmesini savunmaktadır. Bu uzmanlara göre ABD, Özbekistan'ın üsleri kapatma konusundaki tehditlerine müsaade etmeden bölgeden kendi rızasıyla çekilmeliydi. Diğer taraftan, Johns Hopkins Üniversitesi - Paul H. Nitze Çağdaş Uluslararası Araştırmalar Okulu'ndan S. Frederick Starr, bölgede daha köklü bir angajmanı savunmaktadır. Starr, şu anda 2,67 milyar dolar civarındaki askeri olmayan yardımların düzenli olarak artırılarak, daha tutarlı ve çok yönlü bir Amerikan stratejisinin geliştirilmesini desteklemektedir.⁴⁷

Mevcut ABD politikası göz önünde bulundurulduğunda, bölgedeki Amerikan varlığının azalmayacağı sonucuna ulaşmak mümkündür. Bush yönetiminin "terörle mücadeleyi" gerçekten başarıya ulaştırabilmesi de ABD'nin bölgedeki varlığını sürdürmesine bağlıdır. ABD'nin bölgedeki varlığının uzun süreceği argümanını destekleyen bir diğer neden de Orta Asya cumhuriyetlerinin şimdilik bu varlıktan memnun olmalarıdır.

⁴⁵ Olga Oliker, *a.g.e.*, s. 28.

⁴⁶ Fact Sheet, "Frequently Asked Questions About U.S. Policy In Central Asia", *Bureau of European and Eurasian Affairs*, (Washington, DC: <http://www.state.gov/p/eur/rls/fs/15562.htm>, 27 Kasım 2002).

⁴⁷ Lionel Beehner, "Asia: U.S. Military Bases in Central Asia", *Council on Foreign Relations*, (<http://www.cfr.org/publication/8440/asia.html>, 26 Temmuz 2005).

ABD, Orta Asya bölgesinde elde ettiği askeri – stratejik kazanımların sürdürülmesinden yana tavır alırken, bu alanda bölge ülkelerine herhangi bir güvenlik taahhüdünde bulunmaktan kaçınmaktadır. Rus araştırmacılar I. D. Zvyagelskiy ve D. V. Makarova'nın bu konudaki değerlendirmelerine katılmak mümkündür: "Washington, bölge ülkelerindeki mevcut rejimlerin korunması için askeri güçlerini topyekun kullanmaya yanaşmayacaktır."⁴⁸ Anlaşılan, Orta Asya ülke yönetimleri de, ABD'nin bölgede gittikçe kök salmasına karşılık, Washington'un bölge ülkelerinin çıkarlarını göz önünde bulunduracağından emin değildir. Bu tezi destekleyen en önemli husus, yavaşta olsa, Şanghay İşbirliği Örgütü ve Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nün bölgede artan etkinliğidir. Bu örgütler, ABD'nin güvenlik alanındaki katkısına benzer şekilde (veya daha fazla), bölge ülkelerine güvenliğin sağlanması konusunda kurumsal ve hukuksal mekanizmalar sunmakta ve Washington'la yapılmış olan ikili işbirliği anlaşmalarının yerini doldurabilecek (gerektiğinde değiştirebilecek) kapasitededirler. Amerikan stratejik çıkarlarının güvence altına alınması, ulus-aşırı tehditlerle mücadele ve bölgesel güvenliğin sağlanması gibi görevler, George W. Bush yönetiminin Orta Asya politikasıyla o kadar özdeşleşmiştir ki, Orta Asya'nın enerji potansiyellerinin geliştirilmesi ve siyasi – ekonomik reformların uygulanmasındaki sorunlar, Washington için artık rutin ve önemsiz konular haline gelmiştir.

George W. Bush yönetimini Orta Asya'daki politikasında hayal kırıklığına uğratan gelişmelerin başında Rusya'nın bölgede güçlenen pozisyonu gelmektedir. Türkmenistan'daki Saparmurat Türkmenbaşı sonrası yönetimin Moskova yanlısı izlediği politikalar ve stratejik açımları bu açıdan önem kazanmaktadır. Bu süreçte Özbekistan yönetimi de Washington'la olan ilişkilerini askıya almış ve Rusya – Çin ikilisinin başını çektiği bölgesel bütünleşme hareketine dahil olmuştur. Rusya, Orta Asya İşbirliği Örgütü'ne üye olarak bölgesel dinamikleri harekete geçirme noktasında sağlam bir pozisyon elde ederken, Moskova ile Taşkent arasında, tarafların karşılıklı olarak askeri altyapılarının kullanımını öngören stratejik ortaklık anlaşması imzalanmıştır. Ancak bölgenin siyasi tarihi de göstermektedir ki, Orta Asya'nın stratejik konumu ve ittifak ilişkileri, dış etkilere karşı duyarlılığıyla ve kırılgan – değişken yapısıyla dikkat çekmektedir.

⁴⁸ Narinskiy, M. M., Malgina, A. V., Yujnyy Flang SNG, Sentralnaya Aziya – Kaspiy – Kavkaz: Vozmojnosti i Vyzovy Dlya Rossii, Izdaniya INO-Sentra, "Monografi" Serileri, 2. Baskı, www.ino-center.ru, s. 126.

ABD'nin Orta Asya'daki güncel varlığının pozitif sonuçlarından en önemlileri, El - Kaide, Taliban ve Özbekistan İslami Hareketi gibi örgütlerden gelen terörizm tehdidinin (en azından şimdilik) yok edilmesi, bölge ülkeleri arasındaki ikili ve çok taraflı siyasi, ekonomik ve askeri ilişkilerin geliştirilmesine katkısı ve bölgedeki reform çalışmalarını hızlandırması olarak sıralanabilir⁴⁹. Son olarak Orta Asya'da bölgesel güvenlik ve istikrara katkı olarak ABD'nin geliştireceği uzun vadeli bir stratejinin, askeri ve güvenlik öğelerinin yanı sıra, siyasi ve ekonomik boyutları da içermesi, hem Washington'un bölgedeki imajı hem de askeri varlığının geleceği açısından pozitif sonuçlar doğuracaktır.

VI. Afganistan ve Irak'a Yönelik Amerikan Askeri Müdahalelerinin Orta Asya'ya Uzanan Stratejik Etkileri

11 Eylül sonrası ortamda Amerikan yönetimi, kendilerine yönelik asıl tehlikenin, "Büyük Ortadoğu" coğrafyası olarak bildiğimiz bölgeden geldiği algılamasını tüm dünyaya duyurmuştur. Kuzey Afrika'dan Afganistan'a, Suudi Arabistan'dan Kafkaslar ve Orta Asya'ya uzanan coğrafyanın ciddi anlamda "elden geçirilmesi", Amerika ve müttefikleri açısından dünyanın güvenliyle yaşanabilir bir alan olması yönündeki en önemli adım olarak ortaya konmuştur. Afganistan ve Irak müdahalelerinin bu açıdan önceden belirlenmiş hedefler oldukları her iki ülkenin anahtar coğrafik konumları dikkate alındığında anlaşılacaktır. Amerika'nın bölgede egemenlik planlarının 11 Eylül öncesine dayandığı ve 11 Eylül saldırılarının bu süreci hızlandırdığı gün geçtikçe daha fazla kabul gören bir yaklaşım olmaktadır.⁵⁰

Irak'a Amerikan askeri müdahalesi, bunun tetiklediği uluslararası - siyasi krize rağmen, Orta Asya hükümetleri tarafından olumlu karşılanmıştır; bu tutum, bölge ülkelerinin Washington'ın küresel düzeyde yürüttüğü terörizme karşı savaşa verdikleri desteği göstermesi bakımından önemlidir. ABD'nin Orta Asya bölgesindeki stratejik ortağı statüsünü elde eden Özbekistan, Saddam Hüseyin rejimine karşı "köklü önlemler" in alınması gerektiğini açıklamış ve Irak'a karşı başlatılacak savaşın propaganda çalışmaları için Bush yönetimi tarafından

⁴⁹ Sergey Pirojkov, "Geopoliticheskiye izmeneniya v Sentralnoy Azii: vzglyad iz Ukrainy", Der.: Anja H. Ebnöther, Maj Ernst M. Felberbauer, Martin Malek, *Facing the Terrorist Challenge - Central Asia's Role in Regional and International Co-operation*, Vienna and Geneva, (April 2005), s. 159-160.

⁵⁰ Bülent Aras, "Büyük Ortadoğu Projesi'nde Türkiye ve ABD", *Zaman Gazetesi*, (14 Şubat 2004).

oluşturulan “gönüllüler koalisyonu”na katılmıştır.⁵¹ Kazakistan, Tacikistan ve Kırgızistan yönetimleri Irak meselesine biraz daha temkinli yaklaşmışlar ve Irak’ın silahsızlandırılması konusunda uluslararası hukukun normlarına uyulmasını istemişlerdir.⁵² Daha sonraki gelişmeler, Astana, Duşanbe ve Bişkek yönetimlerinin Irak konusunda Rusya ve Çin’i (Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü ve Şanghay İşbirliği Örgütü’ndeki müttefikleri olmalarına rağmen) desteklemeye yanaşmadıklarını ve Amerikan müdahalesini eleştirmeyi reddettiklerini ortaya koymaktadır. Ağustos 2003’te Kazakistan, Irak’a ilk barış koruma birliklerini göndermiştir.

Bazı uzmanlar tarafından, Irak Savaşı ve süregiden iç çatışmaların, bölgede bir başka eğilimi ortaya çıkardığı iddia edilmektedir: Afganistan ve Orta Asya’daki Amerikan çıkarlarının “azalması” ve bölgenin “ihmal edilmesi”. Orta Asya’ya yönelik Amerikan “ilgi”sinin zayıflaması, bölge yönetimlerini endişelendirmiştir.⁵³ Amerikan ordusu Irak’taki artan kaos ortamında birçok problemle boğuşurken, mevcut Afganistan hükümetine askeri yardımların sağlanması ve kriz durumunda Orta Asya ülkelerinin güvenliğinin garanti edilmesi konusunda, Washington yönetiminin siyasi iradeye ve kaynaklara sahip olup olmadığı konusundaki belirsizlik her geçen gün artmaktadır.

Öte yandan, ABD’nin dış politika önceliklerinin merkezine Irak ekseninde Ortadoğu’nun yerleştirilmesi, Orta Asya ve Afganistan’ı tekrar Amerikan politikasının periferisine itebilir. Nitekim Bush yönetimi tarafından Sonbahar 2003’te Irak ve Afganistan’a yapılacak yardımlar için Kongre’den talep edilen 87 milyar dolarlık ödeneğin, sadece 1,2 milyar doları (güvenlik ve altyapı çalışmaları) Afganistan’a tahsis edilmiştir.⁵⁴ Orta Asya yönetimlerinin gözünde ABD’nin itibarını zedeleyen en büyük gelişme, Washington tarafından desteklenen ve Kasım 2003’te Gürcistan’da gerçekleşen hükümet değişikliği olmuştur. Bölgedeki mevcut rejimlerin güvenliği ve istikrarın garantörü olarak ABD’nin güvenilirliği konusunda şüpheler artmaya başlamıştır. Özbekistan, siyasi partilerin dışarıdan finanse edilmesini yasaklamış ve ülkede faaliyet gösteren ABD merkezli Açık Toplum Enstitüsü’nü

⁵¹ The White House, Coalition Members, <http://www.whitehouse.gov>, (25 Mart 2005).

⁵² *Nezavisimaya Gazeta*, 28 Mayıs 2003.

⁵³ Akayev Askar, “U nas yest svoye videniye budushego strany”, *Izvestiya*, (30 Ağustos 2003).

⁵⁴ Elizabeth Wishnick, *Strategic Consequences of the Iraq War: U.S. Security Interests in Central Asia Reassessed*, (Carlisle Barracks, Pa., 2004), s. 12.

kapatmıştır. Taşkent'in yakın dönemdeki Rus yanlısı politikaları, Özbek – Amerikan ilişkilerini iyice germiştir.⁵⁵

11 Eylül 2001 saldırıları ve Afganistan savaşından bu yana beş yıla yakın bir zaman geçmiş olmasına rağmen, Orta Asya bölgesindeki Amerikan askeri varlığında bir azalma görülmemektedir. Aksine, Özbekistan'daki son gelişmeleri hariç tutarsak, ABD'nin Orta Asya bölgesindeki "forward basing"⁵⁶ projeksiyonları konusunda oldukça başarılı adımlar attığı görülmektedir. Afganistan ve Kırgızistan'daki askeri üslerin yanı sıra, Tacikistan ve Kazakistan'daki havaalanlarının acil kullanım haklarını saklı tutmaktadır. Yani "Kalıcı Özgürlük Operasyonu"nu desteklemek amacıyla, Amerikan ordusu Kazakistan ve Tacikistan'ın havaalanlarının sınırlı kullanımının yanı sıra, Özbekistan ve Kırgızistan'da geçici "forward basing" hakları elde etmiştir. Bütün Orta Asya ülkelerinin istihbarat birimleri bilgi paylaşımı konusunda uzlaşmışlardır. Afganistan'da devam eden operasyonların desteklenmesi ve anti-terörizm politikası, ABD'nin Orta Asya ülkeleriyle askeri-güvenlik işbirliğini geliştirmesinin en önemli itici gücü olmuştur.

ABD'nin Orta Asya'daki güvenlik çıkarlarının askeri gerekçeleri, Amerika'nın ulusal güvenlik stratejisindeki yeni yaklaşımlara, Afganistan'daki gelişmelere ve Irak Savaşı'na dayanmaktadır. Orta Asya ve Afganistan'daki askeri üsler, Washington'un halen devam etmekte olan küresel askeri konuşlandırma politikası bağlamında stratejik önem taşımaktadır. ABD Savunma Bakanlığı'nın Ekim 2001 tarihli bir çalışmasında, askeri yetenekler üzerine temellendirilmiş bir strateji savunulmakta ve dünyanın farklı bölgelerindeki olası çatışmalar için ileriye dönük konuşlandırılmış askeri güçlerin önemi vurgulanmaktadır.⁵⁷ Bu amaçla, Batı Avrupa ve Kuzeydoğu Asya'daki üslerin dışında askeri üs seçeneklerinin genişletilmesi ve eğitim-tatbikat çalışmalarıyla farklı bölgelerde geçici giriş haklarının elde edilmesi

⁵⁵ "Uzbekistan: The Key to Success in Central Asia?", Hearing before the Subcommittee on Middle East and Central Asia, House International Relations Committee, http://www.house.gov/international_relations/mecahear108.htm, 15 Haziran 2004.

⁵⁶ "Forward basing", bir ülkenin sınırları dışındaki stratejik öneme sahip askeri üslerde askeri birliklerin veya silah rezervlerinin önceden mevzilendirildiği bir güç projeksiyonu metodudur. Bu şekilde, uzak coğrafyalarda yürütülen savaşlarda, askeri birimlerin mobilizasyonu konusunda zaman ve mesafeden tasarruf sağlanmaktadır. Bknz.: Stephen J. Blank, "After Two Wars: Reflections on the American Strategic Revolution in Central Asia", *Strategic Studies Institute*, (U.S. Army War College, <http://www.carlisle.army.mil/ssi>, July 2005).

⁵⁷ Statement of Douglas J. Feith, Under Secretary of Defense for Policy, Before the House Armed Services Committee, June 23, 2004; Robert Burns, "Pentagon to Close 35 Percent of Overseas Bases, Expand Network of 'Lily Pad' Bases," (Associated Press, September 23, 2004); Stephen J. Blank, After Two Wars: Reflections on the American Strategic Revolution in Central Asia, *Strategic Studies Institute*, U.S. Army War College, <http://www.carlisle.army.mil/ssi>, July 2005.

öngörülmektedir. Bu, aynı zamanda, ABD'nin ittifak ve ortaklık ilişkilerinin yeniden gözden geçirilmesini gerektirmektedir.

Söz konusu çalışmanın kavramsal çerçevesine dayanan Ağustos 2002 tarihli ABD Ulusal Güvenlik Stratejisi'nde "önleyici saldırı stratejisi"nden bahsedilmektedir. Bu stratejiye göre, "her tehdite karşı, her yerde ve her zaman kendini savunmak imkansızdır; en güvenilir savunma, savaşı düşmana götürmektir".⁵⁸ Bu belge, Amerikan güvenlik çıkarlarının genel prensiplerini özetlemektedir ki bunların çoğu ABD'nin Orta Asya ülkeleriyle diplomatik ilişkilerinin ve askeri angajmanının temelini oluşturmaktadır: kilit bölgelerin düşman güçlerin egemenliği altına girmesinin engellenmesi; istikrarlı bir güçler dengesinin korunması; dünya pazarlarına ve stratejik kaynaklarına erişimin sağlanması; her türlü silahların devlet dışı oluşumların eline geçmesinin önlenmesi; koalisyonların ve stratejik ortaklık ilişkilerinin güçlendirilmesi; ve beklenmedik krizlere acil müdahale kapasitesinin hazır tutulması.

Orta Asya bölgesi bağlamında Amerikan güvenlik çıkarlarının kapsamını Savunma Bakanlığı'nın Kongre'ye sunduğu 2002 Yılı Raporu açıklamaktadır. Rapora göre, "istikrarsızlık ark"ı, bir kavis şeklinde Ortadoğu'dan Kuzeydoğu Asya'ya kadar uzanmaktadır. Bu hatta radikal ve terörist grupların saldırılarına açık ve kırılgan yapıda zayıf devletler de bulunmaktadır. Asya'daki istikrarın önemi vurgulanmakla birlikte, ABD'nin askeri üs projeksiyonu ve güvenlik altyapısı bağlamında en zayıf olduğu bölgenin yine Asya olduğu belirtilmektedir.⁵⁹ Bu yüzden, ilave askeri kazanımlar elde etmek için ABD'nin bölge ülkeleriyle ittifak ilişkilerine girerek yeni askeri-güvenlik işbirliği yapılarını tesis etmesi gerekmektedir.

Amerikan ordusu, Afganistan ve Irak'taki görevlerini başarılı bir şekilde yürütmek için uğraş verirken, ABD Kara Kuvvetleri Kurmay Başkanı General Peter Schoomaker, kilit hedefin "stratejik çeviklik" olduğunu açıklamıştır.⁶⁰ Orta Asya'daki askeri üslere giriş hakkı, olası terörist saldırıları veya diğer kriz ortamlarında Amerikan güçlerinin hızlı bir şekilde müdahalesini kolaylaştıracaktır. Savunma Bakanlığı'nın

⁵⁸ 2002 Annual Report to the President and Congress by the Secretary of Defense Donald H. Rumsfeld, <http://www.defenselink.mil>, 23 Mart 2005, s. 30.

⁵⁹ A.g.m., s. 12.

⁶⁰ Marcia Triggs, "Army Theme Changes to Focus on War," *Army News Service*, November 6, 2003, <http://www.defenselink.mil>; Thom Shanker, "New Army Chief Sets Out to Redesign a Stretched-Thin Army," *The New York Times*, (28 Ocak 2003), A19.

2003 yılı raporunda belirtildiği gibi, Irak ve Afganistan'daki operasyonlar "hız"ın çok önemli bir unsur olduğunu Amerikalılara öğretmiştir.⁶¹

ABD, 1 Mayıs 2003'te Afganistan'daki büyük savaş operasyonlarına son verdiğini duyurmuştur. Savunma Bakanı Rumsfeld, Afganistan'daki yeniden yapılandırma çalışmalarının, Irak'ın yapılandırılmasında bir laboratuvar rolü oynayacağını ve dolayısıyla da bu çabalar için Orta Asya'daki askeri üslerden sağlanacak desteğin çok önemli olduğunu belirtmiştir. Irak'taki büyük çaplı operasyonlar bittikten sonra, Savunma Bakanı Rumsfeld, gelecekte Ortadoğu'daki Amerikan askeri üslerinin konumunda değişikliklerin yapılacağını açıklamıştır. Bu çerçevede, Suudi Arabistan'daki askeri birliklerin çekilmesi, büyük çaplı hava operasyonları için Suudi Arabistan yerine Katar'ın kullanılması ve Türkiye'deki hava saldırı ve destek uçaklarının çekilmesi gündeme gelmiştir. Başta Türkiye ve Suudi Arabistan olmak üzere, Irak'taki askeri operasyonlarda kullanılan Ortadoğu'daki Amerikan askeri üslerinde değişiklik çabaları, ABD'nin Orta Asya'daki askeri üslerinin yeniden gözden geçirilmesine sebep olmuştur. Hatta uzmanlar, bu doğrultuda ABD'nin bölgede kalıcı üsler edinme çabasına girebileceğini iddia etmektedirler.⁶² Genel olarak bakıldığında, ABD'nin askeri konuşlanma stratejisinde doğuya doğru bir kayma görülmektedir; anti-terörizm operasyonlarının desteklenmesi ve Ortadoğu'daki diğer stratejik çıkarların korunması açısından, Batı Avrupa'daki üsler eleştirilirken, Balkanlar, Orta Asya, Kafkasya, Pakistan, Filipinler ve Singapur gibi ülkelerin sunduğu yeni fırsatlar ön plana çıkmaya başlamıştır.

SONUÇ

1990'larda Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Washington için küresel düzeyde daha önce sahip olmadığı bir güç ve hareket özgürlüğü sağlamıştır. Bunun Orta Asya cumhuriyetleri açısından en önemli sonucu ise, bölge ülkelerinin uluslararası ilişkilerini çeşitlendirme bağlamında yeni ufuklar ve açılımlar sağlamış olmasıdır. Washington yönetimi, söz konusu cumhuriyetlerin uluslararası sisteme sağlıklı bir şekilde entegrasyonu, bölgedeki beş cumhuriyetin bağımsızlığının,

⁶¹ 2003 Annual Report to the President and Congress by the Secretary of Defense Donald H. Rumsfeld, <http://www.defenselink.mil>, 23 Mart 2005, s. 8.

⁶² Associated Press, 8 Aralık 2003.

toprak bütünlüğünün ve güvenliğinin güvenceye alınması⁶³, herhangi bir bölgesel veya küresel gücün Orta Asya bölgesinde siyasi, ekonomik veya askeri anlamda mutlak hâkimiyet kurmasının önüne geçilmesi, bölge ülkelerinde insan haklarına saygılı, liberal ve demokratik yönetimlerin oluşumunun desteklenmesi ve piyasa ekonomilerine geçişin teşvik edilmesi ve bölgedeki Amerikan şirketlerinin ticari çıkarlarının korunması için önemli girişimlerde bulunmuştur.

ABD'nin Orta Asya'ya yönelik dış politikasının arkasındaki saikler oldukça karmaşıktır ve ciddi jeopolitik, askeri ve ekonomik boyutlara sahiptir. Orta Asya'ya yönelik Amerikan politikasında önemli bir eksen de, ABD ile ilişkilerin "terörizm ile mücadelede Orta Asya'nın rolü" etrafında yeniden belirlenmesidir. New York ve Washington'a düzenlenen terörist saldırılar, bu açıdan dönüm noktası niteliğindedir. 11 Eylül sonrasında bölgede, ABD'nin ulusal çıkarlarını ciddi ölçüde tehdit eden ve doğrudan ele alınması gereken bir güvenlik boşluğunun bulunduğu açıkça ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra, saldırılar, Afganistan gibi kırılğan ülkelerin ve Orta Asya'daki bazı potansiyel devletlerin ABD'yi hedef alan uluslararası terörist grupların beslendiği zemine dönüşebileceği tehlikesini açığa çıkarmıştır. ABD'nin, Orta Asya'daki beş cumhuriyetle ilişkilerini daha da geliştirmesinin ve uzun vadeli refah ve istikrar için gerekli siyasal ve ekonomik reform önlemlerinin alınmasına yardım etmesinin kendi ulusal çıkarları açısından önemli olduğu görülmüştür.

Bu bağlamda terörizmle mücadele ve güvenlik konularının, ABD'nin bölgeye yönelik güncel politikasında öncelikli yere sahip olduğu öne sürülebilir. Washington, bunun yanı sıra, Orta Asya'da ekonomik gelişmenin hızlandırılması, insan hakları dahil siyasal reformlar alanında ilerlemenin teşvik edilmesi ve uluslararası entegrasyonun desteklenmesiyle doğrudan ilgilenmektedir. Bu faktörler, birbirleriyle yakından bağlantılıdır. ABD'nin bölge politikası, Orta Asya'da uzun vadeli istikrarın sağlanmasının temel hedef olduğu, ancak buna Orta Asya ülkelerinde köklü iç reformlar gerçekleştirilmeden ulaşamayacağı anlayışına dayanmaktadır. ABD, Orta Asya'daki dış politika hedeflerini, Afganistan'daki operasyonlarını sürdürmek için askeri varlığını artırmanın yanı sıra diplomasi, ikili ilişkiler ve dış yardım gibi bileşenleri uygulayarak gerçekleştirmektedir.

⁶³ Orta Asya bölgesindeki istikrarın korunması ve sürdürülmesi, bölge ülkelerinin bağımsızlıklarının ve egemenliklerinin desteklenmesi ABD için hayati önem taşımaktadır. Çünkü bir istikrarsızlık durumunda, Rusya ve Çin gibi büyük güçlerin de soruna dahil olması kaçınılmaz görünmektedir.

Öte yandan, günümüze kadarki Amerikan yönetimlerinin izlediği politikalar, uluslararası ilişkilerde Orta Asya alt - sisteminin oluşumuna ve pekişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Washington'un Orta Asya politikasını formüle ederek aktif bir şekilde uygulaması, hem bölge ülkelerinin uluslararası ilişkilerinin çeşitlenmesine ve dış politikadaki manevra alanlarının genişlemesine katkıda bulunmakta hem de bölge ülkelerinin dünya siyasetinin bağımsız aktörleri olarak ortaya çıkışlarını hızlandırmaktadır. Burada, Washington'un bölgedeki varlığı ve nüfuzunun, paradoksal bir biçimde, Taşkent'in bölgesel liderlik iddialarını güçlendirdiği belirtilmelidir.

Orta Asya'dan Amerikan askeri varlığının çekilmesi kısa vadede beklenmemelidir; hatta Irak'ta veya Ortadoğu genelinde Washington açısından negatif gelişmelerin yüze çıkması durumunda bile, ABD, Orta Asya ve Afganistan'daki varlığını sürdürmenin yollarını arayacaktır. Küresel güçler Rusya ve Çin'in bölgedeki politikaları ve terörizmin destekçisi olarak bilinen İran'ın kuzey ve doğudan kuşatılması, Washington'u bölgede varolmaya zorlamaktadır. Pakistan'da ortaya çıkabilecek iç siyasi kriz veya Afganistan'da yeniden alevlenecek bir iç savaş, ABD'nin Orta Asya ülkelerindeki askeri varlığını genişletmesiyle ve yeni askeri üs kazanımlarıyla sonuçlanacaktır.

Washington'un Orta Asya'ya başlattığı açılımın geleceğini, ABD yönetiminin küresel politikalarının alacağı biçim belirleyecektir. ABD'nin Orta Asya politikasının evrimi, birçok faktör ve dinamik tarafından yönlendirilecektir. Bunlar arasında, Amerikan-Rus ve Amerikan-Çin ilişkilerinin durumu (Şanghay İşbirliği Örgütü ekseninde), Orta Asya'daki rejimlerin istikrarı ve yönetici elitin konumu, Afganistan ve Irak'taki gelişmeler son derece belirleyici rol oynayacaktır. Bu faktörler, aynı zamanda, Orta Asya bölgesinin jeopolitik, jeoekonomik ve jeostratejik açıdan hangi güç merkezlerine doğru kayacağını da şekillendirecektir.

2007 yılının başlangıcında, pek çok ülke, ABD'nin (genelde) Ortadoğu ve (özelde) Orta Asya bölgesine ilişkin politikasından hoşnutsuz durumda; ancak buna karşı çıkma konusunda şimdilik pek fazla seçenekleri de bulunmamaktadır. Bu hoşnutsuzlar grubu, California Üniversitesi'nden Ronnie D. Lipschutz'un ifadesiyle, "kötü adamların sokaklardan temizlenmesinden" faydalandıklarını düşünmektedirler. Ocak 2008'de yapılacak seçimler sonrasında belli olacak yeni Amerikan başkanının, Washington'un şu anki bölgesel (Orta Asya) ve küresel politikalarını değiştirme konusunda ne kadar başarılı olacağı

sorusu belirsiz olmakla birlikte, yeni başkanın da George W. Bush yönetiminin izlediği yoldan gideceği öne sürülebilir; tıpkı onun tüm seleflerinin II. Dünya Savaşı sonrasında küresel Amerikan İmparatorluğu'nun kurulmasında atılan adımları izlediği gibi. Orta Asya bölgesi bağlamında Amerikan dış politikasının geçmiş ve geleceğe ilişkin yönlerini anlayabilmek için böylesi bir tespit, iyi bir çözümleyici paradigma olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

1. 2002 *Annual Report to the President and Congress*, by the Secretary of Defense Donald H. Rumsfeld, <http://www.defenselink.mil>, 23 Mart 2005.
2. 2003 *Annual Report to the President and Congress*, by the Secretary of Defense Donald H. Rumsfeld, <http://www.defenselink.mil>, 23 Mart 2005.
3. Amanov, Şatlık, *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Asya Politikası*, Gazi Üniversitesi, Ankara: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007.
4. Amanov, Şatlık, *ABD Dış Politikası ve İnsan Hakları - Rusya, Çin ve İran Örnekleri Bağlamında Konunun Değerlendirilmesi*, İstanbul: Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.
5. Aras, Bülent, "Büyük Ortadoğu Projesinde Türkiye ve ABD", *Zaman Gazetesi*, 14 Şubat 2004.
6. Aras, Bülent, "US – Central Asian Relations: A View From Turkey", *MERIA*, Volume 1, No. 1, January 1997.
7. Askar, Akayev, "U nas yest svoye videniye budushego strany", *Izvestiya*, 30 Ağustos 2003.
8. *Associated Press*, 8 Aralık 2003.
9. Aydın, Mustafa, "Amerika Dünyadan Ne İstiyor? ABD'nin Yeni Ulusal Güvenlik Stratejisi ve Dış Politikası", *STRADİGMA*, Mayıs 2003, Sayı: 4.
10. Balcı, Kerim, "Lale Devrimi'nin birinci yılı", *Zaman Gazetesi*, 27 Mart 2006.
11. Beehner, Lionel, "Asia: U.S. Military Bases in Central Asia", *Council on Foreign Relations*, <http://www.cfr.org/publication/8440/asia.html>, 26 Temmuz 2005.
12. Blank, Stephen J., *After Two Wars: Reflections on the American Strategic Revolution in Central Asia*, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, <http://www.carlisle.army.mil/ssi>, July 2005.
13. Blum, William, "American Empire for Dummies", <http://www.zmag.org>, 21 Ekim 2002.
14. Brzezinski, Zbigniew, "The Eurasian Balkans," *The Grand Chess Board*, New York: Basic Books, 1997.

15. Burns, Robert, "Pentagon to Close 35 Percent of Overseas Bases, Expand Network of 'Lily Pad' Bases," *Associated Press*, September 23, 2004.
16. Chase, Robert S., Emilly B. Hill ve Paul Kennedy (der.), *The Pivotal States: A New Framework for US Policy in the Developing World*, Norton Publishers, 1998.
17. Christopher, Warren, "Toward a Secure, Free, and Fully Integrated Europe", *Dispatch* 5, no. 25 (20/6/94).
18. "Coalition Members", *The White House*, <http://www.whitehouse.gov>, 25 Mart 2005.
19. Hasret Çomak, "Küresel Kutuplaşma Çerçevesinde Şanghay İşbirliği Örgütü'nün Geleceği ve bu Durumun Türkiye'nin Güvenliğine Etkileri", *Türkiye'nin Çevresinde Meydana Gelen Gelişmelerin Türkiye'nin Güvenlik Politikasına Etkileri* (9-10 Mart 2006, Harp Akademileri Komutanlığı Sempozyumu), Harp Akademileri Basımevi, Yenilevent, İstanbul, 2006.
20. Davis, Jacquelyn K., Michael J. Sweeney, "Central Asia in U.S. Strategy and Operational Planning: Where do we go from here?", *The Institute for Foreign Policy Analysis*, February 2004.
21. Engdahl, F. William, "Color Revolutions, Geopolitics and the Baku Pipeline", *The Centre for Research on Globalization (CRG)*, <http://www.globalresearch.ca/index.php?context=viewArticle&code=ENG20050625&articleId=518>, June 25, 2005.
22. Erhan, Çağrı, "ABD'nin Orta Asya Politikası ve 11 Eylül Sonrası Yeni Açılımları", *Stradigma e-dergisi*, Sayı 10, www.stradigma.com, Kasım 2003.
23. Fact Sheet, "Frequently Asked Questions About U.S. Policy In Central Asia", *Bureau of European and Eurasian Affairs*, <http://www.state.gov/p/eur/rls/fs/15562.htm>, 27 Kasım 2002.
24. Feith, Douglas J., Under Secretary of Defense for Policy, *Statement Before the House Armed Services Committee*, June 23, 2004.
25. Frederick, Starr S., "Making Eurasia Stable", *Foreign Affairs*, 1996, No: 1.
26. Freedland, Jonathan, "Rome, AD ... Rome, DC?", *The Guardian*, 18 Eylül 2002.
27. Gordon, Philip, "11 Eylül ve Amerikan Dış Politikası", *Foreign Policy*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Temmuz - Ağustos 2001.

28. Hill, Fiona, "Beyond The Colored Revolutions", Keynote Speech, *Brookings Institution, Central Eurasia Studies Society 6th Annual Conference*, Friday, September 30, 2005.
29. "Soros Foundation Says Kazakhstan Tax Evasion Case Is Politically Motivated", *Equal Dream Portal*, <http://www.dream.net.gr/modules.php?name=News&file=article&sid=1372>, 20 Mart 2007.
30. Lafeber, Walter, *The American Age: United States Foreign Policy At Home And Abroad Since 1750*, (New York: W. W. Norton, 1994).
31. Loeb, Vernon, "New Bases Reflect Shift in Military: Smaller Facilities Sought for Quick Strikes," *Washington Post*, 9 Haziran 2003, A01.
32. Luzianin, Sergey, "Color Revolutions In The Central Asian Context: Kyrgyzstan-Uzbekistan-Kazakhstan", *Central Asia and Caucasus*, <http://www.ca-c.org/journal/2005-05-eng/01.luzprimen.shtml>, 4 Temmuz 2007.
33. Narinskiy, M. M., Malgina, A. V., *Yujny Flang SNG, Sentralnaya Aziya – Kaspiy – Kavkaz: Vozmojnosti i Vyzovy Dlya Rossii, Izdaniya INO-Sentra, "Monografi" Serileri*, 2. Baskı, www.ino-center.ru.
34. *Nezavisimaya Gazeta*, 28 Mayıs 2003.
35. Nichol, Jim, "Central Asia'a New States: Political Developments and Implications for US Interests", *CRS Issue Brief*, (Washington: Library of Congress, 1996).
36. Olikier, Olga ve David A. Shlapak, *U.S. Interests in Central Asia: Policy Priorities and Military Roles*, Published by the RAND Corporation, 2005.
37. Pascoe, B. Lynn, "U.S. Policy in Central Asia and the War on Terrorism", WebMemo #140, *The Heritage Foundation*, <http://www.heritage.org/Research/RussiaandEurasia/wm140.cfm>, 30 Ağustos 2002.
38. Pirojkov, Sergey, "Geopoliticheskiye izmeneniya v Sentralnoy Azii: vzglyad iz Ukrainy", Der.: Anja H. Ebnöther, Maj Ernst M. Felberbauer, Martin Malek, *Facing the Terrorist Challenge -Central Asia's Role in Regional and International Co-operation*, Vienna and Geneva, April 2005.
39. *Presidents and Prime Ministers* 3, no. 5 (Sep/Oct 94).
40. Radyuhin, Vladimir, "Shifting Balance in Central Asia", *The Hindu*, 20 July 2005 <http://yaleglobal.yale.edu/display.article?id=6035>.

41. "Russia and Central Asia", BITS (Berlin Information Center for Transatlantic Security), <http://www.bits.de/NRANEU/CentralAsia.html>, 18 Kasım 2005.
42. Schock, Kurt, *Unarmed Insurrections: People Power Movements in Nondemocracies*, University of Minnesota Press, 2005.
43. Schwarz, Benjamin ve Christopher Layne, "A New Grand Strategy", *Atlantic Monthly*, Ocak 2002.
44. Shanker, Thom, "New Army Chief Sets Out to Redesign a Stretched-Thin Army," *The New York Times*, 28 Ocak 2003, A19.
45. Singh, K. Gajendra, "Central Asian Backlash Against US Franchised Revolutions", <http://www.bharat-rakshak.com/SRR/Volume14/kgs3.html>.
46. Smith, Dianne L., "Breaking Away from the Bear", *Strategic Studies Institute*, <http://carlisle-www.army.mil/usassi/welcome.htm>, 3 Ağustos 1998.
47. "Statement before the Subcommittee on Foreign Operations, Export Financing and Related Programs of the House Appropriations Committee", Washington DC, May 10, 1994, *Dispatch* 5, no. 21 (23/5/94).
48. Stephen, Blank, *U.S. Military Engagement with Transcaspian and Central Asia*, Carlisle Barracks, Pa., 2000.
49. Talbott, Strobe, "Promoting Democracy and Prosperity in Central Asia", *Dispatch* 5, no. 19 (5/9/94).
50. Talbott, Strobe, An Address by US Deputy Secretary, *The US – Central Asia Business Conference*, Washington DC, USA, May 3, 1994.
51. Ian Traynor, "US campaign behind the turmoil in Kiev", *The Guardian*, November 26, 2004, <http://www.guardian.co.uk/international/story/0,,1360080,00.html>, 4 Nisan 2007.
52. *The official web-site of the Shanghai Cooperation Organisation (SCO)*, http://www.sectsco.org/news_detail.asp?id=500&LanguageID=2, 4 Eylül 2006.
53. Triggs, Marcia, "Army Theme Changes to Focus on War," *Army News Service*, November 6, 2003, <http://www.defenselink.mil>.
54. "Uzbekistan: The Key to Success in Central Asia?", Hearing before the Subcommittee on Middle East and Central Asia, *House International Relations Committee*, http://www.house.gov/international_relations/mecahear108.htm, 15 Haziran 2004.

55. *Wikipedia*, <http://en.wikipedia.org>, 4 Ocak 2006.
56. Wishnick, Elizabeth, *Strategic Consequences of the Iraq War: U.S. Security Interests in Central Asia Reassessed*, Carlisle Barracks, Pa., 2004.
57. Zentürk, Ardan, "Orta Asya: Türkiye Çok Etkilenecek", *MSI Military Science & Intelligence Magazine*, <http://www.milscint.com/yazar.asp?id=9&yid=1>, 29 Ekim 2006.

KÜRESELLEŞME ÇAĞINDA ‘ÜÇÜNCÜ DÜNYA’YI YENİDEN OKUMAK

Biröl AKGÜN*

Metin ÇELİK**

ÖZET

Üçüncü Dünya kavramı ekonomik anlamda yoksulluk, hızlı nüfus artışı, tarımsal ekonomi ve gelişmiş ülkelere teknolojik bağımlılık gibi bazı ortak özellikleri paylaşan ülkeler grubunu tanımlamak için kullanılmaktadır. İkinci dünya savaşı sonrasında eski sömürgelerin bağımsızlığını kazanmasıyla ortaya çıkan “üçüncü dünya”, gelişmemiş ya da azgelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkeler, sanayileşmemiş ülkeler veya güney ülkeleri gibi terimlerle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Ancak kavram kullanımda daha çok ‘Üçüncü Dünya’ olarak yerleşmiştir. Çalışma öncelikle, Üçüncü Dünya’ dan bahsedilirken *Neye göre üçüncü?* sorusu ve *Birinci* ve *İkinci* dünyanın da neler olduğu/olabileceği, *Dördüncü* ve hatta *Beşinci* dünya diye bir kategorinin olup olmadığı konusunu irdelemektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası sistemin bir ürünü olan “dünyaların tasnifinde” liberal Birinci ve komünist İkinci dünyalara, dolayısıyla Batı-Doğu rekabetinde her iki bloğa da dahil olmayan dünyanın geriye kalan tüm ülkelerini ifade eden Üçüncü Dünya kavramı, 1970’li yıllardan itibaren yeniden isimlendirilme gereğiyle karşı karşıya kalmıştır. Daha önce üçüncü dünya olarak nitelenen bazı ülkelerde gerçekleşen ekonomik gelişmelerle Asya Kaplanları, OPEC, Yeni Endüstrileşen Ülkeler gibi yeni ülke grupları oluşmuş, eskiden üçüncü dünya olarak nitelenen yoksul ülkeler ise *en az gelişmiş ülkeler* (Sahra-Altı Afrika, Karayipler, bazı Pasifik Ülkeleri), yani Dördüncü ve Beşinci dünyalar olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Kısaca çalışma, küreselleşme sürecinde Üçüncü Dünyada meydana gelen değişimleri ve farklılaşmaları, modernleşme ve bağımlılık kuramlarının da yardımıyla açıklamakta ve üçüncü dünyanın sorunlarının daha iyi anlaşılmasına ışık tutmaya çalışmaktadır.

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

** Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Anahtar Kavramlar: Üçüncü Dünya, Dünya sistemi, Gelişmekte olan ülkeler, Azgelişmişlik sorunu, Bağımlılık kuramı.

GİRİŞ

Üçüncü Dünya kavramı Asya, Afrika, Okyanusya ve Latin Amerika'da ekonomik bakımdan az gelişmiş ve yoksulluk, hızlı nüfus artışı, ekonomik bağımlılık gibi ortak özellikleri olan ülkeleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Üçüncü Dünya olarak nitelenen ülkeler kendi aralarında farklılıklar gösterebilir de, temelde bazı özellikleri ortak olduğu için aynı kategoride tanımlanmaktadırlar. Ancak yine de, *Üçüncü Dünya* kavramı herkes tarafından kabul gören, üzerinde mutabakata varılan bir anlama sahip değildir. Bu ülkeleri ifade etmek için *azgelişmiş ülkeler* (underdeveloped/less developed countries), *sanayileşmemiş ülkeler* (non-industrialised countries), *yükselen ülkeler* (emerging countries), *gelişmekte olan ülkeler* (developing countries), *Güney* (the South) gibi kavramları Uluslararası İlişkiler literatüründe kullanılmaktadır. Bu kavramların varlığına rağmen uzun zaman zarfında *Üçüncü Dünya* kavramı daha fazla tercih edilmiş ve günümüz akademiasında, medyasında ve kamuoyunda daha geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Üçüncü Dünya'dan bahsedilirken *Neye göre üçüncü?* sorusu ve devamında *Birinci* ve *İkinci* dünyanın da neler olduğu/olabileceği, *Dördüncü* hatta *Beşinci* Dünya diye bir kategorinin olup olmadığı da doğal olarak akla gelmektedir.

Ülkeleri derecelendirme gereksinimi, İkinci Dünya Savaşı sonrası, yarım yüzyıl süren Soğuk Savaş döneminde Batı-Doğu ikileminden ve bu rekabete karışmak istemeyen ülkelerden kaynaklanmıştır. Bu bağlamda; *Birinci Dünya*, Batı Avrupa, ABD, Kanada, Japonya gibi endüstrileşmiş, GSYİH'si yüksek, enflasyon oranı, işsizlik oranı ve nüfus artış oranı düşük; dolayısıyla hayat standartları ve refah düzeyi yüksek olan ülkelerdir. Coğrafi keşifler sonrası başlayan sömürgecilik faaliyetlerinde *sömürgeci* olan ülkeler, Soğuk Savaş döneminde Birinci Dünyayı oluşturdular. Bu nedenle *sömürülen/sömürge ülkesi olan* Üçüncü Dünyanın uluslararası sistemde temsilcisi olan Bağlantısızlar Hareketi, anti-kolonyalizmi temel amaç edindiği için sürekli Batı (Birinci Dünya) ile çatışma halinde olmuştur.

İkinci Dünya ise, Soğuk Savaşın yaşandığı dönemde kapitalist ve liberal Batı'nın düşmanı, bir anlamda *ötekisi* (others) olan Doğu Bloku'nu, yani SSCB ve egemenliğindeki ülkeleri (uydularını/ peyklerini); kapitalist ekonomik anlayışın reddedildiği, devletin her şeyin hakimi olduğu bir yapıyı ifade etmekteydi. Soğuk Savaş'ın Batı'nın galibiyetiyle sonuçlanması komünist blokun yıkılmasına, dolayısıyla İkinci Dünya kavramının varlığının son bulmasına neden oldu. Aslında son bulan

İkinci Dünya'yı oluşturan ülkeler değil, bu kavramın kullanılma gerekliliği, yani literatürdeki *İkinci Dünya* kavramı idi. İkinci Dünya kategorisine dahil olan ülkelerin neredeyse tamamı Soğuk Savaşın ardından Üçüncü Dünya kategorisinde değerlendirildiler. Merkezi planlamaya dayalı ekonomik yapıyı ve siyasi anlamda komünist parti tekeline son veren eski doğu bloku ülkeleri, kısa sürede serbest piyasa ekonomisine ve çok partili siyasal sisteme geçtiler. Bu nedenle literatürde bu ülke grubu için *geçiş aşamasındaki ülkeler* (transitional countries) terimi de kullanılmaktadır. Geçiş ülkelerinin önemli bir kısmı Birinci Dünya ile entegre olma uğraşı vermiş, bu noktada Avrupa Birliği'nin Mayıs 2004'te ve ardından Ocak 2007'de gerçekleştirdiği Beşinci ve Altıncı Genişleme Dalgaları ile Batıyla bütünleşmişlerdir.¹ 2004'de AB üyelikleri resmen başlayan on ülkenin sekizi, 2007'de ise üye olan iki ülke eski komünist bloğun, yani İkinci Dünya'nın üyeleri idi. Diğer taraftan İkinci Dünya'nın lideri olan SSCB'nin varisi Rusya da kendisini Batı/Birinci Dünya ile entegre etme gayretindedir. Bu amaçla, Batı'nın Komünizme karşı güvenlik kaygısıyla kurduğu NATO ile işbirliğine başlamış, ardından Birinci Dünya'nın Zirvesi olarak nitelenebilecek olan G-7'ye² 1998'de üye olmuştur.

Üçüncü Dünya, Birinci ve İkinci Dünya sınıflandırmasına dahil olmayan, dolayısıyla Batı-Doğu rekabetinde her iki bloğa da iştirak etmeyen dünyanın geriye kalan tüm ülkelerini ifade etmekteydi. Üçüncü Dünya ülkeleri, tarım sektörünün ekonomik yapı içerisindeki payının yarıdan fazla olduğu, kırsal nüfusu çok olan fakir ülkelerdir. Üçüncü Dünya ülkeleri, kolonizasyon döneminde Birinci Dünyayı oluşturan ülkelere hammadde kaynağı, ucuz iş gücü ve nihai malların satılabileceği geniş bir pazar olarak görülen *sömürge*; Soğuk Savaş döneminde fakir ve her iki bloğa dahil olmayan ülke (*Bağlantısızlar*), Soğuk Savaş sonrası dönemde ise tarımsal faaliyetlerle yetinen, fakir, *azgelişmiş* ya da *gelişmekte olan* ülkelerdi. *Dördüncü Dünya* kavramı ise, Üçüncü Dünya kavramının tam anlamı ile tüm gelişmekte olan ülkeleri tanımlamakta yetersiz olduğu

¹ 'Geçiş Aşamasındaki Ülkeler' kavramının kullanımına ilişkin tartışma için bkz. Timothy Carothers, "The End of Transition Paradigm", *Journal of Democracy*, 13/1, (2002), ss. 1-21.

² G-7, Rusya'nın katılımıyla G-8 olmuştur. Group of Eight (G-8) Fransız Cumhurbaşkanı Giscard d'Estaing'in 1975'de ABD, İngiltere, Almanya, İtalya ve Japonya liderlerini Paris yakınlarındaki Rambollet'e ekonomik problemleri tartışmak ve görüş teatisinde bulunmak üzere davet etmesiyle başlamış, 1976'da Kanada'nın, 1998'de ise Rusya'nın katılımı ile bugünkü yapısına ulaşmıştır.

XX. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren, çok fakir ülkeleri ifade etmek amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. Üçüncü Dünya ülkelerinin bazılarının ekonomik alanda olumlu gelişmeler göstermesi ile zengin ve fakir Üçüncü Dünya ayrımı ortaya çıkmış, bu ayrımında alt tabakada kalanları ifade eden *Dördüncü Dünya Ülkeleri* kavramı, özellikle Afrika, Atlantik ve Pasifikte klasik tarımsal faaliyetlerle hayatta kalmaya çalışan, endüstrileşmenin minimum düzeyde olduğu ülkeleri anlatmak için kullanılmaya başlanmıştır. En fakir ülkeler için ise bazen *en az gelişmiş ülkeler* (least developed countries) terimi de kullanılmaktadır.

Çalışma Üçüncü Dünya kavramının günümüzde sahip olduğu, yüklendiği, ifade ettiği anlamı izah etmeyi amaçlamakta, temel sav olarak 1950'lerde anlam kazanan Üçüncü Dünya ile XXI. yüzyılda kullanılan Üçüncü Dünyanın oldukça farklı olduğunu savunmaktadır. Bu amaçla öncelikle azgelişmişlik kavramı, *modernleşme* ve *bağımlılık* teorileri perspektifleriyle tanımlanmıştır. Ardından, Üçüncü Dünyanın nasıl bir tarihsel süreç sonucu oluştuğuna değinilmiş, uluslararası platformda nasıl temsil edildiği irdelenmiş, Üçüncü Dünyanın bugünkü yapısı (dördüncü, hatta beşinci dünyalar) anlatılmaya çalışılmıştır. Tartışmanın, günümüzün temel güvenlik sorunları olan göç, insan kaçakçılığı, terör gibi güvenlik sorunlarının sosyo-ekonomik köklerinin anlaşılmasına katkı yapacağı düşünülmektedir.

1. [Az]gelişmişlik: Neye Göre Azgelişmiş?

Azgelişmişlik kavramının anlaşılabilmesi için öncelikle, azgelişmişliğin ötekisinin yani *gelişmişlik* ve *gelişme* kavramlarının anlatılması gerekmektedir. Bir kavramı anlamlı kılan, kavramın taşıdığı anlamı oluşturan, o kavramı kimliklendiren; kavramın *ötekisidir*. Dolayısıyla, bir kavramın taşıdığı anlam, aslında *ötekisinin* taşıdığı anlamla iç içedir. Ancak burada *öteki* olarak bahsedilen, analitik olarak gelişmişlik kavramıdır.

Gelişme kavramı bugünkü çağrıştırdığı manayı ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra alabilmiştir. Her şeyden önce gelişme/kalkınma bir süreçtir ve bu süreç, içerisinde sadece ekonomik faktörlerin değişimini içermez. Aksine gelişme, ekonomik, politik ve sosyo-kültürel dinamiklerin tamamını içeren bir süreçtir.³ Gelişme aynı zamanda bir "çıktı"dır ve bu çıktının gerçekleştirmek istediği üç ana hedef vardır. Birinci hedef, bireyin hayatını sağlıklı bir şekilde idame ettirebilmesi için

³ Bernard Okun, Richard W. Richardson, "Economic Development; Concepts and Meaning", B. Okun, R.W. Richardson (eds.), *Studies in Economic Development*, (New York: Holt Rinehart and Winston Press, 1961), ss. 230-231.

gerekli olan beslenme, barınma, sağlık ve korunma gibi ihtiyaçların mümkün olduğu kadar adil bir şekilde dağılımının sağlanmasıdır. Gelişmenin ikinci hedefi, her anlamda yaşam standartlarının yükseltilmesi iken, üçüncü ve son hedef ise, sadece bireylerin değil, bir bütün olarak toplumun ve devletin otonomisini sürdürebilmesi adına, sosyal ve ekonomik tercihler yelpazesinin genişletilmesidir.⁴

Bu bağlamda ekonomik gelişmeyi, kişi başına düşen gelirin artması, doğum oranının düşmesi, eğitilmiş nüfusun artışı, yeni teknolojilere ve diğer sosyo-ekonomik değişimlere uyum sağlama yeteneği olarak tanımlayabiliriz.⁵ Bu şekilde tanımlanan gelişme/gelişmişlik kavramından hareketle, gelişmişliğin özelliklerini ters yüz ederek azgelişmişliği tanımlamaya çalışmak bizi doğru sonuçlara götürmeyecektir. Çünkü düşünüldüğünün aksine gelişmişlik ve azgelişmişlik kavramları karşıtlık içermez.

Azgelişmişlik, hiçbir zaman üzerinde uzlaşıya varılamayan, tanımlı yapan aktöre göre tanımlanan, dolayısıyla yığınla anlamı olan bir kavramdır. Bunun temel nedeni azgelişmişliğin tanımının yalnızca bir değişkene bağlı kalınarak yapılamamasıdır. Azgelişmişlik ekonomik, sosyo-kültürel ve politik dinamiklerin bir sentezinin yapılması ile tanımlanabilir.⁶ Düz bir okuma ile tanım yapacak olursak *azgelişmişlik*; çeşitli türde yetersizlikler ve sorunların çokluğunu içeren, beşeri gereksinimlerin tam manasıyla karşılanamadığı⁷, bir çok açıdan geleneksel yaşam formlarını içeren ve otonom olmayan yapılanmaları adlandırmak amacıyla kullanılan bir kavramdır.

Azgelişmişliğin en azından kavramsal olmasa bile bir pratik olarak kökenini merkantilist döneme (XVI.-XVIII. yüzyıla) kadar götürebilmek mümkündür. Bu dönemde Latin Amerika ve Afrika kıtalarının yağmalanması (sömürülmesi) ile Batı Avrupa, ticari sermaye/para stoku ile zenginleşirken, başta Afrika ve Latin Amerika olmak üzere dünyanın

⁴ Michael P. Todaro, *Economic Development*, (Edinburgh: Addison-Wesley Press, 2000), s. 18.

⁵ Joshua S. Goldstein, *International Relations*, (New York : Longman, 1999), s. 555.

⁶ Howard Handelman, *The Challenge of Third World Development*, (New Jersey: Prentice Hall, 1996), ss. 3-5. Ayrıca aynı eserin Türkçe baskısı için bkz. Howard Handelman, *Üçüncü Dünyanın Meydan Okuyan İlerleyişi*, Çev. Kerim Kaya, Saadet Yıldız, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004), ss. 17-20.

⁷ Simon Kuznets, "Underdeveloped Countries and the Pre-Industrial Phase in the Advanced Countries", A. N. Agarwalla, S. P. Singh (eds.), *The Economics of Underdevelopment*, (London: Oxford University Press, 1970), s. 137.

diğer kesimleri paradoksal olarak yoksullaşmış, zenginliklerini yitirmişlerdi. Böylece bir taraf (Batı Avrupa) gelişmeye devam ederken, diğer taraf gelişmişliğini (zenginliğini/refahını) kaybetmiş, fakirleşmişti.

Merkantilizm sonrasında yaşanan sanayi devriminde, *gelişmiş* ülkelerin hammadde taleplerinde aşırı artış ortaya çıkmış, bugünün gelişmiş ülkeleri hammadde ihtiyacını yoğun ve ucuz bir biçimde *azgelişmiş* diye adlandırdığımız ülkelerden karşılama yoluna gitmişti. Bu da sömürü sürecine hız kazandırdı. Sanayileşme ile sermaye yoğun ve düşük maliyetli üretim gerçekleştiren *gelişmiş* ülkeler, ürettikleri nihai malları sömürdükleri, ucuz hammadde aldıkları ülkelere sattılar. Bu durum, hammadde “arayan” ve “sağlayan” siyasal birimler arasında oluşan ilişki ağının sürekli hale gelmesine yol açtı, ki hammadde kaynakları olan ülkeler zamanla kronik yapısal sorunlar (işsizlik, sanayileşememe) yaşamaya başladılar. İşsizliği çözmek amacıyla ülke dışına göçler (ucuz iş gücü) ve sanayileşememe nedeniyle de dışa aşırı bağımlılık arttı. XIX. yüzyılın sonlarında ise gelişmiş ülkelerde oluşmaya başlayan uluslararası karteller yatırımlarını azgelişmiş olarak nitelediğimiz ülkelere yoğunlaştırdılar. Dolayısıyla, bu ülkelere sanayileşme gerçekleşmişse de, gelişmiş ülkelerin ihtiyaçları doğrultusunda ve belirli bir sınırdan olmuştur.

Azgelişmişlik (ekonomik anlamda), İkinci Dünya Savaşı öncesinde önemi olmayan, belki de kullanılmayan bir kavramdı. Ancak kavram, İkinci Dünya Savaşı ile uluslararası arenada tartışılmaya başlandı, çeşitli çevrelerce farklı şekillerde tanımlandı ve sonuçta bir çalışma ve araştırma sahası olabilecek veri bolluğuna sahip oldu. İkinci Dünya Savaşı ile azgelişmişliğe yönelik ortaya çıkan ilgi artışının nedenlerine bakacak olursak;

İkinci Dünya Savaşı’nın kolonyalizmin sonu olduğunu kabul edersek, dekolonizasyon süreci sonucunda eski koloniler yeni kazandıkları bağımsızlıklarını pekiştirmek amacıyla sanayileşmek istemişlerdir. Diğer taraftan farklı bir bakış açısıyla; azgelişmişlik eski sömürgeci güçlerce, sözde geri kalmış ülkelere ‘insancıl müdahale’ etmek bahanesiyle kullanılmıştır. Ayrıca bağımsızlık süreci sonrasında Afrika ve Latin Amerika’da sömürgeciliğe karşı yapılan başkaldırıları, dünyanın bu bölgelerinde açlık ve sefaletin yaygın olduğunu Batılı sosyal bilimcilere göstermişti. Özellikle Birleşmiş Milletleri, hızlı ekonomik kalkınma yolundaki seslerini duyurabilecek bir platform olarak kullanan bu (azgelişmiş) ülkeler, dünyanın dikkatini çekmeye

çalıştılar. Bu amaçla BM nezdinde kurulan ECLA ve UNCTAD'dan gereğince faydalandılar.

Yukarıda değinilen nedenler dolayısıyla *azgelişmişlik* kavramı sosyal bilimciler tarafından araştırılması ve tartışılması gereken bir konu olarak kabul edilmiş, ancak üzerinde bir türlü uzlaşıya varılamamıştır. Bu nedenle *azgelişmişlik* daha doğrusu *azgelişmiş olarak nitelenen ülkeler* farklı kavramlarla tanımlanmışlardır. Bu kavramlardan ilki *azgelişmiş* ya da *gelişmemiş ülke* (underdeveloped) kavramıdır. Bu kavram ister istemez değer yargılarıyla yüklü ve ideolojik açılımları olan bir kavramdır. Azgelişmişlik, gelişmişliğe göre tanımlandığına göre “normal olan” ve “normal olmayan” gibi iki kavram ortaya çıkmaktadır.⁸ Taşıdığı negatif anlam nedeniyle *gelişmemişlik* kavramının kullanımı pek de yaygın değildir.

Diğer bir kullanım şekli *gelişmekte olan* (developing) kavramıdır. Bu kavram iki yönden eleştirilmektedir. Öncelikle kavramla anlatılmak istenen, -modernistlerin bakış açısını yansıtacak şekilde- azgelişmişlerin gelişmişlerin yolunu takip ederek gelişebilecekleridir. Yani ‘azgelişmiş ülkelerin bugünü, gelişmiş ülkelerin dünüdür’. Oysa ki; -bağımlılık ekolünün benimsediği şekli ile- azgelişmiş olarak adlandırılan ülkelerin gelişmemişliklerinin nedeni gelişmiş ülkelerdir, gelişmiş ülkelerin bu ülkeleri sömürmüş olmalarıdır. Asıl olan; “gelişmiş olanlarının dününün, gelişmemiş olanların bugünü olmadığıdır”.⁹ Ayrıca bugünkü gelişmiş ülkeler hiçbir zaman *underdeveloped* olmamış, yalnızca bir zamanlar *undeveloped* olmuşlardı.¹⁰ Dolayısıyla bugünkü gelişmemiş ülkelerin gelişmeme nedenlerinin başında günümüz gelişmiş ülkeleri ve bu ülkelerle yapılan “gelişmiş-gelişmemiş” ilişkisi gelmektedir. Diğer taraftan gelişmekte olan kavramı aşırı iyimser olduğu için gelişme sürecindeki ülkeler üzerinde olumsuz etkilere yol açabilmektedir. Sonuç itibarıyla *azgelişmişlik* kapitalist ekonomiyi benimseyenlere göre, gelişmiş ülkelerle yeterince ekonomik ilişki kuramayan gelişmemiş ülkelerin yaşamış olduğu, ancak çabalamaları halinde üstesinden

⁸ Fikret Başkaya, *Azgelişmişliğin Sürekliliği*, 4. Baskı, (Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı, 2001), ss. 50-51.

⁹ A.g.e., s. 51.

¹⁰ Andre Gunder Frank, “The Development of Underdevelopment”, Michael Smith, Richard Little, Michael Shackleton (eds.), *Perspectives on World Politics*, (London: The Open University Press, 1981), ss. 291-292. Birinci kavramı ikincisinden ayıran fark, birincisinde “sömürülmüşlüğün” rol oynamasıdır.

gelebilecekleri bir süreçtir; oysa, Üçüncü Dünya ülkelerinin çoğuna göre ise azgelişmişlik, gelişmiş ülkelerin kendi hakim konumlarına dayanarak tek taraflı olarak belirledikleri uluslararası ekonomi ve ticaret sisteminin çarpık yapısından kaynaklanmaktadır.

Azgelişmişlik kavramını izah etmekte yaşanan tanım çeşitliliğinin temel nedeni *neye göre azgelişmiş?* ya da *hangi kritere/kriterlere göre azgelişmiş?* sorularına verilen cevapların farklılığıdır. Burada azgelişmişliği açıklayıcı kuramsal yaklaşımın, modernite ve bağımlılık ekolünün temel varsayımları incelenecektir.

Modernleşme Kuramları

Azgelişmişlik kavramını tanımlarken kullanılan genel kriterlerin başında Milli Gelir gelmektedir. Neo-klasik ekonomik anlayışın temel argümanı olan Milli Gelir, özellikle modernleşme kuramını savunanlar tarafından kullanılır. Bu yaklaşıma göre bir ülke sahip olduğu Milli Gelir ölçüsünde gelişmiş ya da azgelişmiş olarak tanımlanır. Ve yine neo-klasik iktisadi mantığa göre *azgelişmişlik*, bir ülkenin kapitalist gelişmelerinde geç kalmış ve kalkınma yarışına geç başlamış olma durumunu anlatmaktadır.¹¹ Bu nedenle gelişmesini gerçekleştirmek ya da tamamlamak isteyen ülkeler, gelişmiş ülkelerin yolunu takip etmelidir.

Modernleşme kuramlarından ilki Ragnar Nurkse'nin temsil ettiği *Dengeli Büyüme Teorisidir*.¹² Bu teoriye göre azgelişmiş ülkelerde alt yapının yetersizliği ve gelir seviyesinin düşüklüğünden kaynaklanan talep yetersizliği yatırımların verimliliğini etkilemektedir. Geliri kısa zamanda yükseltmenin ve iç tasarruf oranını istenilen düzeye çıkarmanın yolu kapsamlı bir yatırım programıyla, yani dış (yabancı) yatırımla¹³ mümkündür. Diğer taraftan, Paul Narcoz Rosenstein-Rodan, Nurkse'nin teorisine benzer bir teori geliştirmiş ve teorisini *Büyük İtiş Teorisi* (Big Push Theory) olarak tanımlamıştır. Rodan'a göre azgelişmiş ülkelerin ekonomik gelişimi ancak büyük bir itişle mümkündür.¹⁴ Rodan'ın itiş olarak ifade ettiği eylemde, hızlı sanayileşme ve alt yapı

¹¹ Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2002), s. 258.

¹² Kevin M. Murphy, Andrei Shleifer, Robert W. Vishny, "Industrialization and Big Push", *The Journal of Political Economy*, 97/5, (1989), ss. 1003-1026.

¹³ Michal Kejak, "Stages of Growth in Economic Development", *Journal of Economic Dynamics and Control*, 27/5, (2003), ss.778-788.

¹⁴ James M. Cypher, James L. Dietz, *Process of Economic Development*, (London: Routledge, 1997), s. 137.

yatırımlarını tamamlamaya yönelik, büyük yatırım programlarına ihtiyaç vardır. Bu da yabancı sermaye ile mümkündür. Hirschman'ın *Dengesiz Büyüme Teorisi* ise temel gelişmemişlik nedeni olarak Nurkse ya da Rodan'ın savunduğu "sermaye yetersizliğini" görmemekte, önemli olanın girişimciliği artıracak yapısal değişiklikler olduğunu savunmaktadır.¹⁵ Rostow ise gelişmenin bir model ülke ile gerçekleşebileceğini savunmakta, model ülke olarak da ABD'yi göstermektedir. Azgelişmiş ülkeler ABD örneğinde atılım süreci yaşayacak, ardından gelişmişliklerini sağlamlaştıracaklardır.¹⁶ Modernleşme kuramları daha da çoğaltılabilir. Ancak tüm modernleşme kuramları aynı hedefi göstermektedir: "Gelişmiş ülkelerin izlediği yolu izlemek", araçlar farklı olsa da.

Bağımlılık Kuramları

Gelişmişliğin yalnızca Milli Gelirle, dolayısıyla tek bir dinamikle açıklanmasına karşı çıkanlar, gelişmemişliğin temel nedeni olarak modernleşme kuramlarının iktisadi dinamiğe aşırı vurgu yapmasını eleştirmektedir. Bağımlılık kuramını savunanlara göre azgelişmişliğin asıl nedeni, kapitalist sistem ve bu sistemin uzantılarıdır. Bağımlılık teorisyenleri, kolonyalizmin pratikte son bulduğu noktada Batı'nın yeni bir araç olarak gelişme/azgelişmişlik olgularını devreye soktuğunu ve çözüm olarak sunulan *modernleşmenin* Batılılaşma ile eş değer olduğunu ileri sürdüler.¹⁷ Yapısalcı yaklaşımın temel iddiası, dünya ekonomisinin endüstrileşmiş merkez (center/core) ile oldukça fazla sayıdaki gelişmemiş çevre (periphery) arasında faaliyet gösterdiği'dir.¹⁸

Bağımlılık kuramında öncelikle ECLA'dan (Economic Commission for Latin America) bahsetmek gerekmektedir. ECLA, Latin Amerika'da azgelişmişlik sorununa yanıt aramak üzere 1948 yılında BM bünyesinde

¹⁵ A.g.e., s. 143.

¹⁶ Walt W. Rostow, "The Stages of Economic Growth", Okun, Richardson (eds.), *Studies in...*, ss. 183-199. Rostow örnek ülke aracılığıyla gelişme modelini 5 aşamayla açıklamıştır: 1. Azgelişmişlik hali olan *geleneksel toplum*, 2. *Atılıma hazırlık*, 3. Gelişmişliğin başladığı *atılım*, 4. Gelişmişliğin yerleşmeye başladığı *olgunluğa yönelme aşaması*, 5. Gelişmiş ülke olma hali, yani *kitlesel tüketim*. Ayrıca bkz. Fahrettin Altun, "Modernleşme Kuramı ve Gelişme Sorunu", *Divan*, 5/8, (2000), ss. 143-151.

¹⁷ Jan Nederveen Peterse, "After Post-Development", *Third World Quarterly*, 21/2, (2000), s.178.

¹⁸ Robert Gilpin, *The Political Economy of International Relations*, (New Jersey: Princeton University Press, 1987), ss. 274-275.

kurulan bölgesel bir kuruluştur.¹⁹ ECLA okulu kendi içerisinde farklı bakış açıları içermektedir, ancak bu farklı görüşlerden Celso Furtado'nun teorisi diğerleri arasında daha çok kabul görmüştür. Furtado'ya göre kapitalist sistemin yayılmacılığı az gelişmiş ülkelerde ikili bir yapıya neden olmuştur; bir tarafta kapitalizmin karakteristiğini benimseyen taraf, diğer tarafta ise kapitalist olmayan, kapitalizm öncesi (precapitalism) sisteme sahip taraf.²⁰ Bu ikili yapı nedeniyle az gelişmiş olarak tanımlanan ülkelerin ekonomilerinde istikrarsızlık ve dengesizlik yaşanmaktadır. Furtado'nun çözümü ise, "ulusal gelişim"dir.²¹ Yani, az gelişmiş ülkeler ithal ikameci bir ulusal endüstri ve orta derece teknoloji kullanan bir devlet endüstrisi ile, nispeten özerk bir biçimde gelişebilir.²² Furtado tezine Brezilya'yı örnek göstermektedir.²³ Andre Gunder Frank ise az gelişmişliği merkez-çevre (core-periphery) ilişkisi ile ele almaktadır. Çevre olarak adlandırdığı az gelişmiş ülkeler, merkez olarak adlandırdığı gelişmiş (Batı) ülkelerce sömürülmektedir; Frank'a göre Batı (Avrupa) ekonomisinin kökeni Asya'ya²⁴, Asya'nın sömürülmesine dayanmaktadır. Az gelişmiş ülkelerin gelişmeleri ancak merkez-çevre bağının bir devrimle kırılarak²⁵, çevrenin merkezle olan ilişkisini minimize etmesi ile mümkün olacaktır.

Immanuel Wallerstein'in görüşlerine de muhakkak yer verilmelidir. Wallerstein'in Dünya Sistemi teorisine göre kapitalizmin hakim olduğu uluslararası sistemde merkez-çevre ilişkisinde merkez lehine gelişen bir süreç işlemekte,²⁶ çevre merkeze bağlı olarak yaşamını devam ettirmektedir. Wallerstein'in Bağımlılık kuramına asıl katkısı ise *yarı-çevre* (semi-periphery) kavramı ile olmuştur. Yarı-çevre ülkeler ne tam olarak merkez, ne de çevre ülke özelliklerini göstermeyen, her ikisinden de bazı ortak özellikler taşıyan ülkelerdir. Hem sömüren hem de

¹⁹ Faruk Sönmezoğlu (ed.), *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, (İstanbul: Der Yayınları, 2000), s. 263.

²⁰ Ronald H. Chilcote, *Theories of Comparative Politics: The Search for a Paradigm Reconsidered*, (Colorado, USA: Westview Press, 1994), s. 230.

²¹ A.g.e., s. 230.

²² Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000), s. 131.

²³ Celso Furtado, "Brazil: What Kind of Revolution?", *Foreign Affairs: An American Quarterly Review*, 41/3, (1963), ss. 526-535.

²⁴ Andre Gunder Frank, "The World Economic System in Asia Before European Hegemony", *Historian*, 56/2, (1994), ss. 268-273.

²⁵ Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika...*, s. 131.

²⁶ Anı, *Uluslararası İlişkiler...*, ss. 265-269.

sömürülen bu ülkelerin mevcudiyeti merkez-çevre kutuplaşmasını yumuşatmaktaydı.²⁷

Bu çerçevede bir de Kuzey-Güney diyaloguna değinmek gerekmektedir. Kuzey-Güney diyalogu az gelişmiş ülkelerin savunduğu, ekonomik düzeyde bazı isteklerin öne sürüldüğü bir süreçtir. Güney, ekonomik bakımdan zayıf, yoksul, refah düzeyi düşük, ekonomisi dışa aşırı bağımlı ülkelerdir. Dünya coğrafyasında yoksul ülkeler daha ziyade Güney yarımkürede bulunduğu için, “güney” kavramı kullanılmaktadır. Kuzey ise zengin, sanayisi gelişmiş, refah düzeyi yüksek ülkeleri temsil eder ve dünya coğrafyasında daha ziyade Kuzey yarımkürede bulunan ülkeleri temsil etmektedir. Kuzey-Güney ilişkileri 1973-74 petrol krizi ile önem kazanmıştır.²⁸ Kuzey-Güney ilişkileri ikincisini ikinci plana atan, sınırlı güç ve kapasiteye sahip Güney aleyhine işleyen bir süreç²⁹ olarak görülse de, bu olumsuz ilişki zamanla Güney’in gelişmesine yol açmıştır. Özellikle Kuzey ülkelerinden temin edilen teknoloji transferi Güney’in hızlı sanayileşmesinin en önemli etkeni olmuştur.³⁰

2. Üçüncü Dünyanın Ortaya Çıkışı ve Evrimi

Kolonyalizmin sona ermesi ile İkinci Dünya Savaşı sonrasında 100 civarında yeni ülke dünya sahnesine çıkmış, uluslararası sistem Avrupa merkezli olmaktan uzaklaşmaya başlamıştı. Üçüncü Dünya kavramı, tam da bu noktada literatüre dahil olmuştur. *Üçüncü Dünya*, Soğuk Savaş döneminde ABD ve SSCB liderliğinde oluşan Batı ve Doğu bloklarına dahil olmayan ve sistemde üçüncü grubu oluşturan ülkeleri sınıflandırmak amacıyla kullanılmıştır. Kavram, özellikle Güney’deki eski-kolonyal dönemde koloni olan ve dekolonizasyon sürecinde bağımsızlıklarını kazanan ülkeleri tanımlamak için kullanılmaktaydı.³¹

1950’li yıllarda Fransız entelektüellerce Paris’te, bağımsızlığını yeni kazanmış ülkeleri tanımlamak için kullanılan Üçüncü Dünya kavramı

²⁷ Sönmezoglu, *Uluslararası Politika...*, s. 132.

²⁸ Jahangir Amuzegar, “The North-South Dialogue: From Conflict to Compromise”, *Foreign Affairs; An American Quarterly Review*, 54/3, (1976), ss. 547-548.

²⁹ Tony Smith, “Changing Configurations of Power in North-South Relations Since 1945”, *International Organization*, 31/1, (1977), ss 1-3.

³⁰ Anila Graham, “The Transfer of Technology: A Test Case in the North-South Dialogue”, *Journal of International Affairs*, 33/1, (1979), s.1.

³¹ Caroline Thomas, Peter Wilkin, “Still Waiting After All These Years: The Third World on the Periphery of International Relations”, *The British Journal of Politics and International Relations*, 6/2, (2004), s. 244.

ilk kez Alfred Sauvy tarafından, Doğu ve Batı Bloklarına üye olmayan ülkeleri betimlemek amacıyla 14 Ağustos 1952'de kullanılmıştır³², *Le Tiers Monde*. Liberal Batı Birinci, komünist Doğu İkinci, geriye kalanlar da Üçüncü Dünya olarak tanımlandı, dolayısıyla Üçüncü Dünya kavramı ideolojik kökenli bir kavram olarak kurgulanmıştı. Kavramın ilk kullanıldığı yıllarda ülkeleri Üçüncü Dünya olarak sınıflandırmak oldukça kolaydı. Çünkü bir ülkeyi Üçüncü Dünya yapan şey siyasi olarak onun Batı ve Doğu bloklarına üye olmamasıydı. Bunun dışında ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeyleri ve sosyo-kültürel yapısı önem arz etmemekteydi. Ayrıca Üçüncü Dünya olarak tanımlanan ülkelerin neredeyse tamamı benzer ekonomik gelişmişliğe sahipti. Güney Kore'nin ve Gana'nın kişi başına düşen Milli Gelirleri (KBMG) 1960larda neredeyse eşitti, 230\$.³³ Ancak bugün Güney Kore'nin KBMG'si Gana'nın KBMG'sinin 10-12 katı kadardır. UNDP İnsani Gelişmişlik Raporu-2006'ya göre Güney Kore'nin KBMG'si 20.499\$ iken Gana'da bu değer 2.240\$'dır.³⁴

Üçüncü Dünya, dünya nüfusunun aşırı oranda artış gösterdiği yerlerdir. Dünyada yoksulluğun, dertlerin, düzensizliklerin ve şiddetin olduğu³⁵, dünya nüfusunun 3/4'ünü oluşturmaya karşın dünya gelirinin yalnızca 1/5'ine sahip olabilen³⁶ ülkelerdir. Diğer taraftan Üçüncü Dünya, coğrafi olarak tüm Asya, Ortadoğu ve Okyanusya (Avustralya, İsrail, Japonya, Yeni Zelanda, Rusya, Türkiye hariç), Afrika

³² B. R. Tomlinson, "What was the Third World?", *Journal of Contemporary History*, 38/2, (2003), s. 309. Sauvy Üçüncü Dünya kavramını kurgularken Abbe Sieyes'in 1789 tarihli meşhur konuşmasında ifade ettiği *Üçüncü Dünya* (Third Estate) kavramıyla analogi kurmuştur. Sieyes, Fransız İhtilali öncesi Fransa'daki toplumsal yapıdan bahsettiği konuşmasında, Fransa'daki toplumsal yapıyı Kilise, Soylu Sınıf ve yeni türemeye başlayan Burjuva sınıfı şeklinde tasnif etmiş, burjuvayı Üçüncü Dünya olarak tanımlayarak şöyle izah etmişti: "Üçüncü Dünya Nedir? Herşey. Şu an siyasal düzen içerisindeki konumu? Hiçbirşey. Ne olmak istiyor? Herhangi birşey". Bkz. Leslie Wolf-Philips, "Why Third World?: Origin, Definition and Usage", *Third World Quarterly*, 9/4, (1987), s. 1315. Sauvy de Üçüncü Dünya olarak adlandırdığı ülkelerin 1950'li yıllarda uluslararası sistemde hiçbir etkinliklerinin olmadığını, ancak bazı kazanımlar elde etmeye çalıştıklarını düşünerek Sieyes'in Üçüncü Dünya kavramıyla analogi kurmuştur.

³³ Charles W. Kegley, Eugene R. Wittkopf, *World Politics: Trend and Transformation*, Beşinci Baskı, (New York: St. Martin's Press, 1995), s. 124.

³⁴ http://hdr.undp.org/reports/global/2006/pdf/hdr06_HDI.pdf

³⁵ Donald M. Snow, *Distant Thunder: Third World Conflict and the New International Order*, (New York: St. Martin's Press, 1993), s. 2.

³⁶ Kegley, Wittkopf, *World Politics*:..., s. 112.

(Güney Afrika Cumhuriyeti hariç) ve Batı yarıkürede (ABD ve Kanada hariç) konumlanmıştır. Genellikle de ekvatorun güneyinde.

Üçüncü Dünya ülkelerini sınıflandırmanın zorluğu aşıkardır. Ancak hepsi için geçerli olan bazı ortak özelliklerden bahsedilebilir;

Öncelikle *Ekonomik Azgelişmişlik*: Üçüncü Dünya ülkelerinin en belirgin özelliği yoksul olmalarıdır. Yoksulluk, kişi başına düşen GSYİH'nin düşük olması, dengesiz gelir dağılımı, yetersiz alt yapı, modern teknolojinin yetersiz kullanımı, katı yakıt ve nükleer enerjinin az miktarda tüketilmesi³⁷ olarak tanımlanabilir. Burada en önemli ölçüt bir ülkenin Milli Gelirindeki düşüklük ve gelirin eşitsiz dağılımıdır.

İkincisi *Sosyal Azgelişmişlik*: Sosyal azgelişmişlik düzeyi *İnsani Gelişmişlik İndeksi* (Human Development Index-HDI) ile ölçülür. Bu indeks eğitim seviyesinin, ortalama yaşam süresinin ve gelirin (kısaca "sağlık, eğitim, gelir"³⁸) hesaba katıldığı bir formüldür. Bir ülkenin insani gelişmişliği en fazla 1 (bir), en düşük 0 (sıfır) olabilir. BM Kalkınma Programı'nın (UNDP) 2006 raporunda Norveç 0,965 ile birinci, İzlanda 0,960 ve Avustralya 0,957 ile ikinci ve üçüncü, Türkiye ise 0,757 ile doksan ikinci olmuştur. Tüm dünyada ise ortalama HDI 0,741'dir. UNDP'nin hazırladığı raporda HDI'sı 0,8'in üstünde olan ülkelerin insani gelişmişliği optimum düzeyde, 0,8-0,5 arasında olan ülkelerin insani gelişmişliği orta düzeyde, 0,5'den az olan ülkelerde ise düşük seviyededir.³⁹ Diğer taraftan, sosyal azgelişmişlik düzeyinin analizinde kullanılan en kolay örneklem okuma yazma oranıdır ki, Üçüncü Dünya ülkelerinde okuma yazma oranı oldukça düşük ve eğitim sınırlı olmaktadır.⁴⁰

Ortak özelliklerin üçüncüsü ise *Politik Azgelişmişliktir*. Politik azgelişmişlik elbetteki modernist kurama göre şekillenmiştir. Modernist kuram perspektifinde bir ülkenin politik azgelişmişliği; rekabete dayalı serbest seçimlerin tam anlamıyla gerçekleşmemesi, halkın yönetimde temsil kabiliyetinin olmaması, devlet yönetiminde şeffaflığın olmamasıdır.

Ortak özelliklere rağmen Üçüncü Dünya'nın temsil ettiği ülkeler kendi aralarında farklılıklar içermektedirler. Bu farklılıklar özellikle

³⁷ Handelman, *The Challenge...*, s. 20

³⁸ http://hdr.undp.org/statistics/indices/hdi_calculator.cfm

³⁹ http://hdr.undp.org/reports/global/2006/pdf/hdr06_HDI.pdf

⁴⁰ Max Thurn, "The Rich and the Poor Countries", *Modern Age*, 7/1, (1962-1963), s. 25.

ekonomik gelişmişlik seviyelerinde yaşanmaktadır. Kimi ülkeler yer altı kaynaklarınca zengin olup bu sayede ekonomik gelişmişlik yaşarken, kimileri üretim sektöründeki faaliyetleriyle ekonomik kalkınma gerçekleştirmişlerdir. Ancak Üçüncü Dünya ülkelerinde ortak olan bir husus; gelirin elit gruplar arasında paylaşmakta olup, çoğunluğu oluşturan halkın yine fakir olmasıdır. Bu ülkelerin ekonomik gelişmişlikleri, gelişmiş ülkelerin ihtiyaçları doğrultusunda gerçekleşmekte olup, belirli endüstriyel alanlarla sınırlı kalmaktadır (madencilik, tarımsal faaliyetler). Bu alanlar dışındaki neredeyse tüm faaliyetler, bu ülkelerdeki yabancı firmalarca gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle bu ülkeler, ekonomik alanda dışa aşırı bağımlı olmuşlardır.

Üçüncü Dünyanın ekonomik gelişme çabaları, 1950'ler, 1960'lar ve 1970'lerde yaşanan dekolonizasyon süreci sonucunda bağımsızlıklarını kazanan ülkelerin uluslararası sisteme dahil olmaları ile başlar. Dekolonizasyon, sömürge altındaki toplumların bağımsızlıklarını kazanmaları sürecidir. Bu süreç Asya, Afrika, Amerika ve Pasifik'te XV. ve XX. yüzyıllar arasında süren Avrupa hegemonyasına son vermeyi amaçlayan ve (tartışılır olsa da) başaran bir süreçtir.

Dekolonizasyon sürecini hazırlayan ve hızlandıran nedenlerden ilki İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan ekonomik bunalım neticesinde Avrupa'nın sömürgelerini (kolonilerini) daha fazla kontrol edememesidir. İkinci neden, ABD'nin Avrupa'ya kolonilerini serbest bırakması için baskı yapması, üçüncüsü ise yine ABD kaynaklı olup, Wilson'un Onört Noktası'nda da bahsedilen self-determinasyondur. Dördüncü neden ise Avrupa halkının artık sömürgeciliğe karşı olumsuz tavrıydı. Son olarak, Birleşmiş Milletlerin 14 Aralık 1960 tarihli 1514 sayılı "Koloni Ülkelerinin ve Vatandaşlarının Özgürlüğünün Kabul Edilmesi Deklarasyonu" (Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples) dekolonizasyon sürecini hızlandıran etmenlerdendir. 1514 sayılı karar ile her türlü yabancı müdahale, sömürge ve egemenlik faaliyetine karşı insanların korunması Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilmiş ve dünya barışı için elzem olarak nitelendirilmiştir. Self-determinasyon ile tüm ülkelere kendi politik, sosyo-ekonomik ve kültürel yapılarını özgürce oluşturabilme hakkı tanınmaktaydı.⁴¹ Dekolonizasyon sürecinde, sömürgeci düzene karşı

⁴¹ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilen bu karar için bkz. <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/152/88/IMG/NR015288.pdf?OpenElement>

milliyetçi yaklaşım oldukça önemli olmuştur. Bu süreçte ülkeler farklı yöntemler ve süreçler takip etmişler, ülkelerin kimi bağımsızlıklarını çatışmalar ve gerilla yöntemleri ile kazanırken, kimileri “sivil itaatsizlik”⁴² ile (Hindistan’da Mahatma Gandhi liderliğinde olduğu gibi) kazanmıştır.

3. Uluslararası Platformda Üçüncü Dünya

Bağılantısızlar Hareketi: G-77

İkinci Dünya savaşı sonrası ilk on yıl süresince önemli anlaşmazlıklar, politik ve ekonomik rekabet Batı-Doğu eksenliydi. Uluslararası sistemde Batı ve Doğu blokları dışında, otonom yapıya sahip, uluslararası sistemde az-çok söz sahibi olan, uluslararası yapıyı etkileyebilme kabiliyeti olan üçüncü bir aktör bulunmamaktaydı. İki kutuplu sistem olarak adlandırılan bu zaman zarfında tüm ekonomik ve politik mücadeleler aktiviteler Batı ve Doğu blokları arasında gerçekleşmekteydi.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlığını kazanan ülkeler zayıf ekonomik, sosyal ve siyasal yapıları ile uluslararası sistemde yaşam mücadelesi vermekteydiler. Ülkelerin sosyal, siyasal ve ekonomik yoksunlukları, büyük güçlerin bu ülkeler üzerinde nüfuz kurmaları açısından optimum şartları oluşturmakta, dolayısıyla eski sömürge ülkeleri ya Doğu ya da Batı bloğuna dahil olmak zorunluluğu ile yüzleşmekteydiler. Ancak zamanla anti-kolonyalizm anlayışı benimsenmiş ve üçüncü bir yol olarak *hiçbir bloğa dahil olmama* anlayışı gelişmiştir. Bu konuda Hindistan örnek ülke olmuştur. “Anti-kolonyalizm, tarafsız dış politika ve ekonomik gelişim Hindistan’ın temel politikasıydı”.⁴³

⁴² “Sivil İtaatsizlik” (Civil Disobedience) anarşist bir yaklaşımdır. Sivil itaatsizlik konusunda her ne kadar Tolstoy’un yazıları ses getirmişse de, literatüre kazandıran Henry David Thoreau’dur. Thoreau’nun “en iyi hükümetin hiç hükmetmeyen olduğu” tanımı sivil itaatsizliğin temelini oluşturmuştur. Sivil İtaatsizlik, mevcut yönetime olan memnuniyetsizliğin ‘yönetimin aldığı kararlara uymama’ yöntemiyle, ‘pasif direniş’ şeklinde dile getirilmesidir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Henry David Thoreau, *Walden & Civil Disobedience*, (New Jersey: Viking Penguin, 1983), s. 386.

⁴³ David N. Farnsworth, *International Relations: An Introduction*, İkinci Baskı, (Chicago, USA: Nelson-Hall, 1992), s. 99.

Bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerin çoğu azgelişmiş ülkeler olup dünya nüfusunun %80'ini oluşturmaktaydı. Bu ülkelerin neredeyse tamamı eski-Batı sömürgesi olduklarından öncelikli hedef Batı (Birinci Dünya) olmuştur. Kendilerini anti-kolonyal ve anti-Batı olarak tanımlayan tüm ülkeler üçüncü yolu, yani Bağılantısızlar Hareketini tercih ettiler. Bağılantısızlar Hareketi, Soğuk Savaş süresince hiçbir bloğa girmemeyi öngören bir duruştu⁴⁴ ve harekete mensup ülkeler genellikle, Birleşmiş Milletler'de çoğunluğu oluşturan Asyalı ve Afrikalı ülkelerdi. Bu ülkelerin çoğu Endonezya Cumhurbaşkanı Sukarno'nun önderliğinde 1955'de Bandung'da, Asya-Afrika Ülkeleri Konferansı'nda⁴⁵ toplandılar. Bu toplantıda nötralizm (tarafsızcılık) ve dekolonizasyon politikaları kabul edilmişti. Ancak bu birlik "Bağılantısızlar Hareketi" (non-alignment movement) ismi ile ilk kez 1961 Belgrad Zirvesi'nde anılmaya başlandı. Burada kabul edilen tarafsızlık yalın bir tarafsızlık ya da bloklara eşit uzaklıkta olmayı amaçlayan pragmatik bir anlayış olmayıp, uluslararası sorunlara ilişkin olarak aktif ve etkin bir işbirliğini öngörmektedir.⁴⁶ Bağılantısızlar hareketinin temel argümanları;

- Barış içinde bir arada yaşama (peaceful coexistence) ilkesine bağlı bir dış politika izlemek,
- NATO, CENTO, Varşova Paktı gibi çok taraflı askeri ittifaklara katılmamak,
- Özgürlük ve bağımsızlık hareketlerini desteklemek,
- Büyük güçleri askeri ikili ittifaklara katılmamaktır.⁴⁷

⁴⁴ Frank Bealey, *The Blackwell Dictionary of Political Science: A User's Guide to its Terms*, (Oxford, UK: Blackwell, 1999), s. 226.

⁴⁵ İkinci Asya-Afrika Ülkeleri Konferansı ise 23 Nisan 2005'de Bandung/Endonezya'da toplandı. 1955 Bandung Konferansı'nın 50. yılının kutlandığı konferansa Asya'dan 52, Afrika'dan 53 ülke katıldı. Türkiye de Konferansa davetli olarak katıldı. Türkiye'yi Sanayi Bakanı Ali Coşkun'un temsil ettiği konferansta "Yeni Asya-Afrika Stratejik İşbirliği" imzalandı. İşbirliği ile Asya ve Afrika ülkelerinin ortak ekonomik ve politik faaliyetler gerçekleştirmelerinin amaçlandığı deklare edilmiştir. Dolayısıyla Güney-Güney Diyalogunun pekişmesi, artması amaçlanmıştır. Ayrıca toplantıda 4.6 milyar nüfuslu Asya-Afrika ülkelerinin GSMH'sinin 9 trilyon ABD Doları olduğu, bu üretim hacminin ülkeler arasında hakkaniyete dayalı olarak dağılımının nasıl sağlanabileceği görüşülmüştür.

⁴⁶ Sönmezoglu, *Uluslararası Politika...*, s. 288.

⁴⁷ A.g.e., s. 288. Ayrıca bkz. Farnsworth, *International Relations...*, ss. 126-127.

Bağılantısızlar hareketine üye devletler 15 Haziran 1964'de 77 ülkenin katılımıyla "Joint Declaration of the Seventy-Seven Countries" sözleşmesini imzaladılar. Ve böylece Bağılantısızlar Hareketi G-77 (Group of 77) olarak anılmaya başlandı.⁴⁸ Antlaşmanın imzalandığı tarih aynı zamanda BM bünyesinde faaliyet gösteren UNCTAD'ın birinci konferansının düzenlendiği tarihtir. Bugün 132 üyesi bulunan G-77, 1961'de kurulan Bağılantısızlar Hareketi ile karşılaştırıldığında; kurumsal yapısı tamamlanmış, daha spesifik amaçlara yönelmiş durumdadır. G-77'nin temel amacı "gelişmekte olan ülkeler arasında ekonomik ve teknolojik işbirliğini (ECDC/TCDC) gerçekleştirmektir".⁴⁹

G-77 ikinci bir amaç olarak Güney-Güney ilişkilerini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla 10-14 Nisan 2000'de Birinci Güney Zirvesi Havana'da, İkinci Zirve ise 12-16 Haziran 2005'de Katar'da toplandı.⁵⁰ Her iki zirvede de Güney ülkeleri arasında işbirliğinin artırılması gerektiği, bunun da BM bünyesindeki ECOSOC, UNCTAD, UNDP gibi kurumlar ve oluşumların ilkeleri ve desteği doğrultusunda yapılması gerektiği vurgulanmıştır.⁵¹ Ayrıca Üçüncü Zirve'nin 2010'da Afrika'da yapılması kararlaştırılmıştır.

Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD)

UNCTAD, ekonomik kalkınmayı geliştirmek için uluslararası ticareti geliştirmek, uluslararası ticaret ve kalkınma konularında üye devletler arasında işbirliğini ve eşgüdümü sağlamak amacıyla 30 Aralık 1964'de BM'ye bağlı bir kurum olarak faaliyetlerine başlamıştır.

Üçüncü Dünya'nın BM'de kazandığı ilk önemli başarının UNCTAD olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. 1964'de düzenlenen I. UNCTAD Konferansı'nda Arjantinli sosyal bilimci Raul D. Prebisch'in "Gelişme İçin Yeni Bir Ticaret Politikası" başlıklı raporu ele alınmış ve kabul edilmişti.⁵² Rapor ile geliştirmekte olan ülkelerin ihrac ettiği hammaddelerin fiyatlarındaki düşme önlenerek, böylece geliştirmekte olan ülkelerin dış ticaret hadlerinde yaşadıkları sürekli bozulma hali önlenecik⁵³, dolayısıyla ulusal yatırımları destekleyen yeni bir burjuva

⁴⁸ <http://www.g-77.org/main/main.htm>

⁴⁹ <http://www.g-77.org/main/main.htm>

⁵⁰ <http://www.g-77.org/main/main.htm>

⁵¹ [http://www.g77.org/southsummit2/doc/Doha%20Declaration\(English\).pdf](http://www.g77.org/southsummit2/doc/Doha%20Declaration(English).pdf)

⁵² <http://www.unctad.org/Templates/Page.asp?intItemID=3358&lang=1>, Ayrıca bkz. Sönmezoglu (ed.), *Uluslararası İlişkiler...*, s. 173.

⁵³ A.g.e., s. 173

oluşacaktı.⁵⁴ Bu konferansta gelişmekte olan ülkelerce, 1948’de yürürlüğe giren Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması (General Agreement of Tariffs and Trade-GATT) yerine yeni bir uluslararası ticaret örgütü kurulması gündeme getirilmişti.⁵⁵ Bu yeni örgüt özellikle gelişmekte olan ülkeler lehine telafi edici finansal kolaylıklar sağlamalıydı.

G-77 için UNCTAD, gelişmekte olan ülkelerin hem kendi aralarında, hem de gelişmiş ülkelerle diyalog kurmalarına imkan tanıyan bir mekanizmaydı.⁵⁶ UNCTAD bünyesinde imzalanan antlaşmalarla gelişmekte olan ülkeler lehine yeni ekonomik düzenlemeler gerçekleştirilmekteydi. Örneğin; 1974’deki IV. UNCTAD Konferansı’nda gelişmekte olan ülkelerin ekonomik yapılarını düzenlemek amacıyla “Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen” kabul edilmiştir. UNCTAD, gelişmekte olan ülkelerin kendi aralarındaki işbirliğini ve dayanışmayı geliştirmesi açısından da önemlidir. Güney-Güney Diyalogunu artırmak ve uluslararası ticari faaliyetlerinde ortak hareket etme kabiliyeti kazandırmak amacıyla 1981’de “I. BM Azgelişmiş Ülkeler Konferansı” düzenlenmiştir.⁵⁷

Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen (New International Economic Order)

Yeni bir uluslararası ekonomik düzen oluşturma isteğinin, gerekliliğinin temel nedeni ülkeler arasında (Kuzey-Güney/Gelişmiş-Azgelişmiş) ve bir ülkenin sınırları içerisindeki yoksulluk ve gelir dağılımındaki eşitsizlikti. Zorlayıcı neden ise, Petrol İhracatçısı Ülkeler Örgütü’nün (OPEC) 1973’de Güney ülkelerine ilgi duyulması, Güney ülkelerinin ihtiyaçlarının dikkate alınması amacıyla petrol fiyatlarını yüzde 400 artırması ve bu artışın elbetteki en çok gelişmiş ülkeleri sarsmasıydı. Petrol fiyatlarının artışı ile ekonomilerinde istikrarsızlık yaşanmasını istemeyen gelişmiş ülkeler, gelişmemiş ülkeleri de ihtiva eden yeni bir ekonomik düzenlemenin yapılmasının gerekliliğini vurgulamışlardı. Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen (NIEO), işte böyle bir gerekçenin/nedenin çözümü/sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Birinci Dünya ve Üçüncü Dünya arasındaki ekonomik

⁵⁴ Chilcote, *Theories of Comparative Politics...*, s. 230.

⁵⁵ David N. Balaam, Michael Veseth, *Introduction to International Political Economy*, (New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1996), s. 317.

⁵⁶ *A.g.e.*, p. 317

⁵⁷ <http://www.unctad.org/Templates/Page.asp?intItemID=3358&lang=1>

birlikteliğin, işbirliğinin yeniden tanımlanmasını sağlayacak “Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen” 1 Mayıs 1974’de düzenlenen IV. UNCTAD Konferansı’nda kabul edildi.

Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen kavramının geçmişini 1961 yılında kurulan Bağlantısızlar Hareketine ve 1964’deki ismiyle G-77’ye dayandırmak, pekala mümkündür. Bağlantısızlar Hareketi UNCTAD Konferanslarında oldukça etkili olmuş, 1964’deki ilk UNCTAD konferansında kendi isteklerini kabul ettirmişti. Kuzey-Güney Diyalogu çerçevesinde müzakere edilen üç konu ön plana çıkıyordu: “Birincil (ilkel/hammadde) ürünler, endüstriyel gelişim ve yabancı sermaye”.⁵⁸ NIEO’nun şekillendiği zemin bu üçlü sac ayağı olmuştur. BM’nin 3201 ve 3202 sayılı kararlarında belirtildiği üzere NIEO, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında ekonomik işbirliğinin tesisini öngörmekte⁵⁹, BM Genel Kurulunda 12 Aralık 1974’de imzalanan “Devletlerin Ekonomik Hakları ve Yükümlülükleri Antlaşması”⁶⁰ ile ülkeler arasında uluslararası ticarette işbirliğine ilişkin BM talebi güçlendirilmekteydi. NIEO’nun amaçlarını şu şekilde sıralayabiliriz;

- Gelişmekte olan ülkelerin kendi ihtiyaçları kadar yiyecek üretebilmeleri sağlanmalıdır. Bu amaçla ülke GSYİH’lerinin yüzde 3’ü tarıma yatırım olarak ayrılacaktır.
- Bu ülkelerdeki demografik yapının kalkınmaya hız verebilecek yapıya kavuşturulması gerekmektedir. Bu amaçla, hızlı nüfus artışını önlemede etkin olunmalıdır.
- Milli gelirin ve sosyal hizmetlerin ülke genelinde adilane dağılımı tesis edilmelidir.
- Sermaye yatırımlarını ve yatırım oranlarını artırıcı önlemler alınmalıdır.
- BM, IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlardaki karar alma yapısı ve süreci, gelişmekte olan ülkelerin lehine yeniden yapılanmalıdır.

⁵⁸ M. Abdel-Fadil, Francis Cripps, John Wells, “A New International Economic Order?”, *Cambridge Journal of Economics*, 1/2, (1977), ss. 210-211.

⁵⁹ James M. McCormick, “The NIEO and the Distribution of American Assistance”, *Western Political Quarterly*, 37/1, (1984), s. 103.

⁶⁰ <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/738/83/IMG/NR073883.pdf?OpenElement>

- Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik egemenlikleri ihlal edilmemelidir.⁶¹

Ancak NIEO beklenen başarıyı gösterememiş, gelişmiş ülkelerin NIEO'ya yönelik olumsuz bakışları, NIEO'nun işleyişini zorlaştırmıştır. NIEO'nun ekonomide mikro yöneticiliği teşvik ettiğini, kendi ihtiyaçlarını kendileri karşılayan ülkelerin uluslararası ticarete gereksiniminin kalmayacağını iddia eden gelişmiş ülkeler, bunun sonucu olarak serbest ticaretin işleyişinin aksayacağını ifade ederek bu girişime karşı olmuşlardır.⁶²

4. Üçüncü Dünyadan Birinci Dünyaya

Üçüncü Dünya kavramı bağımlılık teorisi ile uluslararası sistemde daha fazla tartışılmaya başlanmıştır. Çünkü bağımlılık teorisi geliştirilinceye kadar Üçüncü Dünya kavramı, Üçüncü Dünyanın uluslararası konumu, Üçüncü Dünyanın kurtuluşu gibi konular Birinci Dünya ülkelerinin aydınlarınca, modernist kuram perspektifiyle belirleniyor, tartışılıyordu. Diğer taraftan, bağımlılık kuramı, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların Üçüncü Dünyanın Birinci Dünyaya daha da bağımlı hale gelmesine neden olduğunu, bu kuruluşların Birinci Dünyanın ekonomik çıkarları doğrultusunda faaliyet gösterdiklerini savunmaktaydı. Üçüncü Dünyanın kurtuluşu için önerdiği çözüm ise; Üçüncü Dünyanın kendi ihtiyaçlarını yine kendisinin karşılamasıdır.

Soğuk Savaş'tan Birinci Dünyanın galip, İkinci Dünyanın ise mağlup olarak ayrılması neticesinde İkinci Dünya kavramı ortadan kalkmış, Birinci Dünya ise *gelişmiş ülkeler* olarak anılmaya başlanmıştı. Üçüncü Dünya kavramı ise farklı şekillerde ifade edilmiştir. Altyapısı zayıf olan ülkelere *en az gelişmiş ülke* (least developed countries) denirken, söz edilecek kadar dahi endüstrisi olmayan, Afganistan gibi ülkelere *dördüncü dünya* ifadesi kullanılmıştır. Üçüncü Dünyayı tanımlamak için kullanılabilecek en kısa tanım "yoksul ülkeler" olsa gerek. Üçüncü Dünya yoksuldu, çünkü ekonomileri yetersizdi. Yapısalcılara göre yoksulluğun nedeni, Üçüncü Dünyanın gelişmiş ülkeler tarafından sömürülmesi, dolayısıyla güçsüz bırakılmasıydı. Modernleşme kuramını savunanlara göre ise fakirliğin nedeni, Üçüncü Dünyanın

⁶¹ Balaam, Veseth, *Introduction to ...*, s. 318.

⁶² *A.g.e.*, s. 318.

yoksulluk sarmalını/zincirini kıramamasıydı. Bunun nedeni de dışa açık ekonomiyi uygulamamalarıydı.

Üçüncü Dünya'nın gelişmemesi sürekli tartışılmıştır. Bu tartışmaların sonuca ulaşabilmesi için somut olaylarla desteklenmeleri gerekmektedir. Dolayısıyla Üçüncü Dünyanın gelişmek amacıyla nasıl bir yol/yollar takip ettiği, Üçüncü Dünyanın nasıl gelişme sürecine girebileceği sorunsalını açıklamak üzere bilinmesi gereken önemli bir dinamiktir. 1930'larda Üçüncü Dünya olarak adlandırılan ülkelerin ekonomik göstergeleri (Milli Gelir, sanayileşme düzeyi, ihracat ürünleri...), uygulanan ekonomi politikası (ithal ikameci ekonomi) göreceli olarak aynıydı. 1960'larda ise Üçüncü Dünya ülkelerinde farklılaşmalar yaşanmaya başladı.

Üçüncü Dünyanın gelişmek maksadıyla uyguladığı ilk strateji otonom, *kendine güvenen (self-reliant) kalkınma* modelidir.⁶³ Bağımlılık ve modernleşme kuramlarına göre bir ülkenin kalkınması için gerekli öncelikli strateji "ülkenin kendine güvenmesidir"⁶⁴, ancak kuramlar bu modelin uygulanış biçimi konusunda farklılaşmaktadırlar. Yapısalcılar için bu modelden anlaşılması gereken, "ithal-ikameci ekonomi politikasıdır". Azgelişmiş ülkeler ancak yüksek gümrük duvarları ardında gerçekleştirecekleri hızlı sanayileşme ile ve elbetteki uluslararası kuruluşlarda azgelişmiş ülkeler lehine yapılacak reformlarla kalkınabilirler. 1930'lu yıllarda ve Soğuk Savaş sürecinde Latin Amerika'da uygulanan ithal-ikameci politika ile bu bölgede hızlı sanayileşme trendi gözlenmişti. Ancak bu hızlı sanayileşmenin olumlu sonuçlarından ziyade olumsuz sonuçları olmuştur. Bunun temel nedeni, yetersiz altyapı ve yüksek maliyetli üretimdir. Ancak 1990'lı yıllarda Latin Amerikan ülkelerden bir kısmı (Brezilya, Meksika) sanayileşme sürecinde başarılı olmuşlardır. Burada önemli olan üç dinamik istikrar, liberalizasyon ve özelleştirme.⁶⁵

İthal-ikameci sanayi politikası yalnızca Latin Amerika'da uygulanmamıştır. Güneydoğu Asya'daki gelişmemiş ülkelerde de bu politika uygulanmıştı, ancak belirli bir zamana kadar. Asya'da sonraları

⁶³ Gilpin, *The Political Economy...*, s. 291.

⁶⁴ "Self-Reliant" NIEO'nun uygulanabilmesi için öncelikli stratejidir. Bkz. Graham, "The Transfer of Technology...", s. 4.

⁶⁵ Jorge Heine, "Latin America: Collective Responses to New Realities", Louise Fawcett, Yezid Sayigh (eds.), *The Third World Beyond The Cold War: Continuity and Change*, (New York: Oxford University Press, 1999), ss. 101-107.

Asya Kaplanları diye anılacak ülkeler başlangıçta ithal-ikameci sanayi politikası ile hızlı bir sanayileşme sürecine girmiş, ancak bu politikanın zamanla olumsuz sonuçlarının belirmesi ile bir noktadan sonra Amerikan ve Japon çokuluslu şirketlerle işbirliği yapılmasını benimsemişlerdi. Çünkü sanayileşmenin devam edebilmesi için sermayeye ihtiyaç duyulmakta, gerekli olan sermaye ise ülke içinde bulunmamaktaydı. Bu nedenle, Asya Kaplanları modernleşme kuramını savunanlar için, azgelişmiş ülkelerin ne yapmaları gerektiğinin ve neticede hangi seviyeye ulaşacaklarının en somut örneği olmuştur. Asya Kaplanları, Üçüncü Dünyanın kurtuluşunun Birinci Dünyaya gerek ekonomik gerekse siyasi bağlamda mümkün olduğunca az (hatta mümkünse hiç) bağımlı olmayı öngören bağımlılık teorisini sarsmıştır.

Üçüncü Dünya ülkelerinin kalkınma için kullandıkları ikinci strateji ise *ekonomik bölgeselciliktir*.⁶⁶ Ekonomik bölgeselcilik, belirli bir bölgede ülkelerin kendi aralarında ekonomik işbirliğini geliştirmelerini ifade etmektedir. Gelişmekte olan ülkeler kuracakları *serbest ticaret alanı* ve *gümrük birliği* gibi yapılanmalar sayesinde yerel sanayileşmelerini bölge dışı gelişmiş ülkelere korumayı, gelişmiş ülkelerle pazarlık yaparken güçlü olabilmeyi amaçlamışlar; tekstil, tarım ürünleri ve maden ürünlerinde tekel kurma yolunu tercih etmişlerdir. Gelişmekte olan ülkeler yalnızca kendi aralarında bölgesel ekonomik birliktelikler kurmakla yetinmeyip, gelişmiş ülkelerle de bölgesel birliktelikler kurmuşlardır: Lomé Konvansiyonu. Bu konvansiyon Avrupa Ekonomi Topluluğu ile ACP Ülkeleri (African-Caribbean and Pacific Countries) arasında 28 Şubat 1975’de imzalanan antlaşma ile kurulmuştur. Amacı, APC ülkeleri lehine daha çok ekonomik yardım sağlamak ve bu ülkelerin ürettikleri ürünlere Avrupa pazarını açmaktır.⁶⁷

Üçüncü strateji *üretim kartelleri oluşturmaktır*⁶⁸ ve bunun en önemli örneği OPEC’tir. OPEC üyesi ülkeler bu birliktelik yapıları ile yalnızca optimum fayda değil, aynı zamanda uluslararası sistemde etkin bir yaptırım gücü de elde etmişlerdir, 1973 Petrol Krizinde olduğu gibi. Ancak bu ülkeler tam anlamıyla gelişmişliklerini tamamlamamışlardır. Çünkü gelişmişlik yalnızca GSYİH’nin ve kişi başına düşen Milli Gelirin artması, büyük şehirlerde gökdelenlerin inşa edilmesi değildir. Gelişmişlik okur-yazar oranının artması, bebek ölüm

⁶⁶ A.g.e., s. 294.

⁶⁷ <http://homepages.uel.ac.uk/mye0278s/ACP1.htm>

⁶⁸ Gilpin, *The Political Economy...*, s. 296.

oranlarının düşük olması, yaşama süresinin (ömrün) uzun olması, kişi başına tüketilen enerjinin yüksek olması, şehirleşme/şehirde yaşayan nüfusun yoğun olması ile mümkündür. Bu nedenle OPEC üyesi ülkeleri petrol gelirlerine karşın sosyo-kültürel eksiklikler ve Milli Gelirin petrol dışında diğer sanayi sektörleri ile desteklenmemesi (ya da az desteklenmesi) nedeniyle gelişmiş ülke olarak kabul edemiyoruz. Ancak şunu belirtmek gerekmektedir ki, bu ülkeler Üçüncü Dünya ülkeleri arasında üst kademelerde yer almaktadır.

Ekonomik gelişmişlik için gerekli sermaye birikimi ve yer altı kaynakları olmayan bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde ekonomi balıkçılık, madencilik ve tarımsal faaliyetlerle sınırlı kalmış, sanayileşme ilkel mamul imalatı şekliyle kalmıştır. Bu ülkelere *en az gelişmiş ülkeler* (Least Developed Countries-LDCs) denmiştir veya Frantz Fanon'un meşhur deyişiyle *Yeryüzünün Lanetlileri*.⁶⁹ LDC, sömürgecilik döneminin sömürülen ve hala sömürülmeye devam edilen ülkeleridir. Dolayısıyla günümüzün Üçüncü Dünyası 1950'lerin Üçüncü Dünyası değildir. Kendi içerisinde farklılaşmış, alt-dünyalar üretmiştir. Bu bakımdan Üçüncü Dünyanın Birinci Dünyası Asya Kaplanları, Üçüncü Dünyası ise LDC'lerdir denilirse, yanlış olmayacaktır. Asya Kaplanları, OPEC ve Yeni Endüstrileşen Ülkeler Üçüncü Dünyalılığı terk edip, Birinci Dünyalı olmaya aday ülke gruplarıdır. Bu nedenle Üçüncü Dünyanın kendi iç kategorilerini, farklılaşmış ülke gruplarını irdelemek yerinde olacaktır.

Asya Kaplanları (Asian Tigers)

Hong-Kong, Singapur, Tayvan ve Güney Kore 1960'lı ve 1990'lı yıllar arasında ekonomilerinde büyük oranlı büyüme ve hızlı endüstrileşme gerçekleştirdiler. İhracat temelli ekonomi politikasını benimsemiş olan bu ülkelere "Dört Küçük Ejderha", mucizevi gelişimlerine de "Asya Mucizesi" adı verildi. Asya Kaplanları'na zamanla yeni katılımlar gerçekleşti. Güney Kore, Hong-Kong, Tayvan ve Singapur'a daha sonra Japonya, Çin, Vietnam, Laos, Tayland, Kamboçya, Filipinler, Malezya ve Endonezya da katıldılar.⁷⁰

Mucizevi gelişmeyi gerçekleştiren bu ülkelerin 1960-1990 yılları arasında izledikleri politikalara ve yaşadıkları ekonomik ve sosyal tecrübelerle bakıldığında, bütün ülkelerde de aynı ortak özellikler göze

⁶⁹ Frantz Fanon, *Yeryüzünün Lanetlileri*, (İstanbul: Avesta Yayınları, 2001).

⁷⁰ <http://www.asiantigersgroup.com/locations.htm>

çarpmaktadır. Asya Kaplanları'nın kalkınma başarılarında rol oynayan bu ortak özellikler şunlardır:

- Öncelikle bu ülkelerin hemen hemen hepsinin yönetici kadrosu, bürokratik yapısı, kalkınmayı öncelikli hedef olarak kabul etmiş, bu yönde politikalar izlemişlerdir⁷¹ (Kalkınmacı devlet modeli).
- Serbest ticaret politikası izlenmiş olup, bazı zamanlar seçici davranmışlardır. Yani dışa açık bir ekonomik yapı ve ihracata dayalı bir büyüme modeline ilaveten, bazı zamanlar ithalata yüksek vergiler uygulamışlardır.
- Hedef olarak gelişmiş ülkeler seçilmiş, gelişmiş ülkelerin sanayileşme süreci örnek alınmıştır.

Asya Kaplanları Üçüncü Dünyanın da zamanla iyi bir program dahilinde Birinci Dünya standartlarına kavuşabileceğini göstermiş, bu yönüyle Latin Amerika ve Sahra-Altı bazı ülkelere de esin kaynağı olmuştur: Brezilya, Meksika, Güney Afrika, Nijerya. Hatta, Asya dışında hızlı kalkınma gösteren bazı ülkeler "Kaplan" ismi ile anılmaya başlandı: Estonya *Batlık Kaplanı*, Şili *Latin Amerika Kaplanı* vs.

Asya Kaplanları'nın gelişmişliklerinin test edildiği, gerçekten de gelişmişliğin bu ülkelerde derinleşip derinleşmediğinin (yapısal olarak yerleşmesinin) sınandığı en büyük olay 1997 Asya Ekonomik Krizi'dir. Kriz Haziran 1997'de Tayland'da devalüasyon yapılması ile başlamış, en çok Tayland, Güney Kore ve Endonezya'da hissedilmiştir. Asya Ekonomik Krizi üzerine yapılan araştırmalarıyla tanınan Paul Krugman'a göre krizin nedeni, Asya Kaplanları olarak adlandırılan ülkelerde ekonomik kalkınmanın büyük bankalarca, sermaye stokları ile desteklenmemiş olmasıydı.⁷² Reel altyapısı oluşturulmayan yatırımlar, sadece hükümet garantilerine dayandığı için "balon gibi şişmiş" ve ilk ciddi sermaye bunalımında "balon patlamıştı" gibi eleştirilerle karşılaşan Asya Kaplanları bu krizi kısa zamanda aşmayı başarabilmişlerdi.

Petrol İhracat Eden Ülkeler Örgütü (Organization of the Petroleum Exporting Countries-OPEC)

Suudi Arabistan, İran, Irak, Kuveyt ve Venezuela tarafından 1960'da kurulan örgütün amacı, dünya petrol fiyatlarını saptamak ve

⁷¹ <http://www.dtm.gov.tr/DUNYA/kriz/blm1.htm>

⁷² <http://web.mit.edu/krugman/www/DISINTER.html>

petrol ihracatçısı ülkeler arasında işbirliğini sağlamaktı.⁷³ Örgüt 1960 ve 1975 arasında Katar, Endonezya, Libya, Birleşik Arap Emirlikleri, Cezayir, Nijerya, Ekvator ve Gabon'un katılımlarıyla on üç üyeli olmuştur.⁷⁴ 1992'de Ekvator'un çıkarılması, 1995'de ise Gabon'un çekilmesi ile örgüt on bir üyeden müteşekkil olmuştur.

OPEC 1973 ve 1979 yıllarında petrol fiyatlarında yaşanan artış ile uluslararası platformda etkinliğini gösterme imkanı bulmuştur. Ancak OPEC iki gelişme ile uluslararası etkinliğinde bazı gerilemeler yaşadı. Öncelikle 1980'li yıllarda petrol fiyatlarının aşırı yükselmesi ile gelişmiş ülkeler alternatif enerji kaynakları arayışına girmiş ve doğal gaz kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştı. OPEC ülkeleri doğal gaz rezervleri bakımından zayıf oldukları için (Cezayir hariç) bu yeni enerji kaynağından faydalanamadılar. İkinci neden ise, dünyada yeni petrol rezervlerinin bulunması, dolayısıyla yeni petrol üreticisi ülkelerin ortaya çıkmasıydı.⁷⁵ Özellikle Kuzey Buz Denizi havzasında bulunan petrol rezervleri ile Norveç ve SSCB (bugün Rusya) önemli petrol ihracatçısı ülkeler oldular. Bu gelişmeleri ülkelerin petrol kartelini olumsuz yönde etkilemiştir.

Yeni Endüstrileşen Ülkeler (New Industrialising Countries - NICs)

Yeni Endüstrileşen Ülkeler, Üçüncü Dünya ülkelerinden 1970'li yıllarda sanayileşmeye önem veren ve gelişmişliği Batılı ülkelerin geçirmiş olduğu sürece göre yorumlayan ülkelerdir. Bu ülkeler için gelişmiş ülkelerle ekonomik işbirliğinde bulunmak bağımlılığı artırıcı, sömürülmeye varan bir süreç değil, aksine elzemdir. NIC'ler gelişmiş ülkelerdeki altyapıyı ve sanayileşmeyi örnek almışlar, yabancı sermayeyi ülkelerine getirebilmek için yapısal reformlarda bulunmuşlardır. NIC'ler arasında en önemli ülke grubu Asya Kaplanları'dır (özellikle dört küçük ejderha). Bunlar dışında Türkiye, Brezilya, Meksika, Hindistan ve Güney Afrika da NIC'ler arasında sayılabilir. Bunlar bazen yükselen piyasa ekonomileri (emerging

⁷³ <http://www.opec.org/aboutus/history/history.htm>. Ayrıca bkz. Sönmezoğlu (ed.), *Uluslararası İlişkiler...*, s. 573.

⁷⁴ Martin Griffiths, Terry O'Callaghan, *International Relations: Fifty Key Concepts*, (New York: Routledge, 2002), s. 230.

⁷⁵ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, *Uluslararası Örgütler: Devletler Arası ve Hükümetler-Dışı*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2004), ss. 257-259. Ayrıca bkz. Şaban H. Çalış, Birol Akgün, Önder Kutlu, *Uluslararası Örgütler ve Türkiye*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2006), ss. 507-508.

markets) adıyla da anılmaktadır. NIC'lerin ortak özelliklerine bakıldığında;

- Son zamanlarda gerçekleştirilen büyük sanayileşme süreci.
- Sanayileşme süreci ile birlikte liberalizasyon ve demokrasi reformları.
- İnsan hakları alanında yapısal reformlar.
- Uluslararası ekonomik sisteme uyum ve uluslararası ekonomik örgütlere üyelikler.

NIC'ler sayesinde Üçüncü Dünya'nın bağımlılık kuramının "merkez-çevre ilişkisinin çevre aleyhine seyrettiği" tezi, bir bakıma kadük olmuştur.⁷⁶ Çünkü bütün yeni endüstrileşmiş ülkeler kalkınmalarını dışa açık ekonomi politikası ile sağlamışlardır.

5. Günümüzde Üçüncü Dünya: En Az Gelişmiş Ülkeler (Least Developed Countries-LDCs)/Dördüncü-Beşinci Dünyalar

Aslına bakılırsa LDC kavramı 1960'lı yıllara kadar tüm gelişmemiş Üçüncü Dünya ülkelerini ifade etmek için kullanılmaktaydı. Ancak 1960'lı yıllarda Üçüncü Dünya ülkelerinin bazılarında gerçekleşen yapısal reformlarla, Üçüncü Dünyanın kendi içerisinde farklılaşmaya başlamasıyla (Asya Kaplanları, OPEC, NICs) LDC kavramı, bu farklılaşma neticesinde en fakir Üçüncü Dünya ülkelerini tanımlamak amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. Yani LDC günümüzde, belki de Dördüncü Dünya diye adlandırabileceğimiz ya da *Yeryüzünün Lanetlileri* olarak tanımlayabileceğimiz, geçimini tarımsal faaliyetler ve balıkçılık gibi eski/ilkel metotlarla devam ettiren ülkeleri ifade etmektedir. LDC'lerin bir kısmı, özellikle kronik siyasal şiddet ve yaygın siyasal istikrarsızlıklara sahne olanlar 2000'li yıllarda "başarısız devlet" kavramıyla anılmaya başlanmıştır.⁷⁷ LDC'lerin ortak özelliklerini sıralamak gerekirse;

- Gerekli sermaye birikimi olmaması ve GSYİH'lerinin düşük olması nedeniyle altyapı sorunları giderilememekte, ihtiyaç duyulan sağlık ve eğitim hizmetleri verilememektedir.

⁷⁶ Griffiths, O'Callaghan, *International Relations...*, s. 214.

⁷⁷ "Başarısız Devlet" (failed states) olgusu için bkz. Robert H. Dorff, "Failed States After 9/11: What Did We Know and What Have We Learned?", *International Studies Perspectives*, 6/1, (2005), ss. 20-34. Ayrıca Fund for Peace tarafından yayınlanan başarısız devletler listesinin neredeyse tamamı LDC'lerden oluşmaktadır. Bkz. <http://www.fundforpeace.org/programs/fsi/fsindex2006.php>

- Çok az LDC’de tatmin edici miktarda okur yazar vardır.
- Yozlaşma. Kültürel değerlerde dejenerasyon.⁷⁸
- Siyasal istikrarsızlık ve sosyal huzursuzluklar.

Günümüzde LDC olarak tanımlanan elli ülke bulunmaktadır.⁷⁹ Bu ülkeler sosyal ve ekonomik gelişmişlik sıralamasında dünyanın son elli ülkesidir. LDC’lerin çoğu Sahra-Altı denilen bölgedeki ülkeler, geriye kalanlar ise aynı zamanda *muz cumhuriyetleri* olarak da adlandırılan Pasifik’teki ada ülkeleridir. BM istatistiklerine göre dünyada elli LDC vardır.⁸⁰

Sahra-Altı Afrika

Sahra-Altı Afrika ülkeleri (*Black Africa* ya da *Dark Africa* olarak da adlandırılmaktadır) ile Büyük Sahra Çölü’nün güneyindeki fakir Afrika ülkeleri ifade edilmektedir. Sahra-Altı Afrika yani Güney Afrika, Kuzey’den hem etnik hem de ekonomik yapı itibarıyla ayrılmaktadır. Sahra-Altı Afrika, 1980’lerde küçük ekonomileri, AIDS’le mücadeleleri, açlık ve ülke içi çatışmalarıyla uluslararası sistemde gündemi işgal etmeye başlamışlardır. Bu ülkeler küreselleşme süreci ile zamanla daha da fakirleşmişlerdir. 1990 yılına gelindiğinde Sahra-Altı Afrika ülkelerinin on ikisinin GSYİH’sı 1960’lardaki düzeyinden daha alt seviyelerdeydi.⁸¹ BM Gıda ve Tarım Örgütü’ne göre yoksul Sahra-Altı Afrika ülkesi sayısı yirmi dördtür.⁸²

Latin Amerika ve Karaippler

Orta Amerika, Latin Amerika ve bu civardaki ada ülkeleri kapsamaktadır. Bahsedilen bölgede Meksika, Brezilya, Venezuela, hatta Arjantin ve Küba gibi ülkeler dışında, geriye kalan tüm ülkeler az gelişmiş olarak tanımlanmaktadır. Latin Amerika ülkeleri, ekonomik disiplinden yoksunluk, tarımsal ekonomik yapı (çoğu ülke tek tip tarım ürününü ihraç etmektedir: tütün, kahve, kereste vb.) gibi dinamikleri nedeniyle sanayileşememişlerdir. Karaippler olarak adlandırılan ada ülkeler ise *muz cumhuriyetler* olarak da adlandırılmaktadır. 7000’e yakın adanın bulunduğu Karaippler’de ülkelerin neredeyse tamamının geçim

⁷⁸ Charles Hauss, *Comparative Politics: Domestic Responses to Global Challenges*, İkinci Baskı, (New York, West Publishing Company, 1997), s. 329.

⁷⁹ <http://www.unctad.org/Templates/webflyer.asp?docid=5681&intItemID=1528&lang=1>

⁸⁰ <http://www.un.org/special-rep/ohrrls/ldc/list.htm>

⁸¹ Thomas, Wilkin, “Still Waiting After...”, s. 244.

⁸² <http://www.fao.org/newsroom/en/news/2005/107852/index.html>

kaynağı deniz turizmi olmaktadır. Latin Amerika’da olup da gelişme sürecindeki Brezilya ve Meksika gibi ülkeler, diğer bölge ülkelerinin aksine ihracata dayalı sanayileşme politikaları ile kalkınmalarını sürdürmekte, özellikle Brezilya NIC’ler arasında kabul edilmektedir.

Pasifik Ülkeleri

Pasifik ülkeleri, Karaippler’de olduğu gibi ada ülkeleri olup turizm ve balıkçılık sektörlerinin hakim olduğu ülkelerdir. Ancak bu ülkeler Karaippler kadar fakir olmayıp, özellikle HDI’larına bakıldığında orta gelişmiş ülke kategorisinde oldukları gözlemlenir.⁸³ Pasifik bölgesindeki ülkelerin önemli bir kısmı Asya Kaplanları grubuna, geriye kalan küçük ada ülkeleri ise LDC olarak adlandırılan ülke kategorisine dahil olmaktadır.

SONUÇ

Gelişmesini tamamlayamamış ya da gelişme sürecindeki ülkeler uluslararası politikada farklı kavramlarla tanımlanmışlardır. Öncelikle *gelişmemiş ülke* kavramı kullanılmış, ancak kavram, taşıdığı olumsuz ve ön yargılı manası nedeniyle çok fazla kullanılmamıştır. Bunun yerine *azgelişmiş* kavramı kullanıldı, ki bu da, azgelişmişliğin hangi kriterlere göre yapıldığı hususunda görüş birliğinin olmaması nedeniyle pek fazla tercih edilmemiştir. Ardından daha pozitif anlam ifade eden *gelişmekte olan ülkeler* kavramı kullanıldı. Kavram gelişme sürecindeki ülkeleri motive ettiği/onore ettiği düşünülerek önceleri pek fazla eleştiri almasa da, aşırı iyimser tutumuyla sonraları eleştirileri üzerinde topladı. Dolayısıyla gelişme sürecindeki ülkeleri tanımlamak amacıyla, geniş tabanlı görüş birliği ile *Üçüncü Dünya* kavramı, diğer tüm kavramlardan daha çok kullanılır oldu.

Üçüncü Dünya kavramı Soğuk Savaş döneminde, ilk kez Fransız aydınlarca, liberal kapitalist Batı ile komünist Doğu Bloklarından herhangi birisine üye olmayan ülkeleri tanımlamak için kullanılmıştır. Bu bakımdan kavramın doğuşu ve yüklendiği anlam özünde ideolojik bakış açısını yansıtır. Soğuk Savaş süresince Üçüncü Dünya olarak

⁸³ UNDP İnsani Gelişmişlik Raporu 2006’ya (Human Development Report 2006) göre Pasifik Bölgesindeki Maldivler’de HDI 0,739 iken KB Milli Gelir ise 4798 \$’dır. Bkz. <http://hdr.undp.org/statistics/data/>

adlandırılan ülkeler her iki bloğa üye olmayıp Bağlantısızlar Hareketi ile özellikle BM Genel Kurulu'ndaki eylemleriyle kendilerini uluslararası sistemde tanımladılar. BM Genel Kurulu'nda 1974'de kabul edilen Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen (NIEO), tamamıyla Bağlantısızların başarısıdır.

Kavramın doğuşu ve kullanılma nedeni Soğuk Savaş ile ilintili olduğu için Soğuk Savaşın bitmesi ile *Üçüncü Dünya* kavramının neyi ifade ettiği, dahası hala kullanılmasının mümkün olup olmadığı sorunsalı ortaya çıkmıştır. Öncelikle Soğuk Savaş sürecinde kullanılan İkinci Dünya kavramı ortadan kalkmıştı. İkincinin olmadığı bir yerde Üçüncü'den bahsedilebilir miydi? Ayrıca, Soğuk Savaş'ın ortalarından itibaren Üçüncü Dünya kendi içerisinde farklılaşmaya başlamış ve neticede Soğuk Savaş bittiğinde dünyada Üçüncü Dünyalı olup da gelişmiş ülkelerin sahip olduğu ekonomik, sosyal ve siyasal değerlere sahip ülkeler/ülke grupları belirmişti. Artık Üçüncü Dünya, Soğuk Savaş döneminin Üçüncü Dünyası değildi.

Aslında Soğuk Savaşın İkinci Dünyayı ortadan kaldırması gibi Üçüncü Dünyayı da (ideolojik anlamda) ortadan kaldırdığı iddia edilebilir. İdeolojik içerikli Üçüncü Dünyanın ortadan kalkması ile ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmişliği ifade eden Üçüncü Dünya kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Eğer bir ülke gelişmiş ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyasal dinamiklerine sahip değilse Üçüncü Dünya olarak anılmaya başlandı. Dolayısıyla bir ülkeyi Üçüncü Dünya yapan tek temel dinamik (ideolojik farklılık), yerini birden fazla dinamiğe (GSYİH, HID, okur-yazar oranı, bebek ölüm oranı, muhtemel yaşam süresi vb...) bırakmıştır. Soğuk Savaş döneminin tek tip Üçüncü Dünyası, günümüzün Asya Kaplanları, OPEC'i, Yeni Sanayileşmiş Ülkeleri ve en fakir ülkeleri olmuştur. Dolayısıyla günümüzde Üçüncü Dünya olarak bahsedilen ülkeler, dünyanın en yoksul ülkeleridir, ki bunlar artık Dördüncü Dünya kavramı ile tanımlanmaktadırlar. Üçüncü Dünya'nın bu yoksul ülkelerinin çoğu yaşadıkları istikrarsızlık ve kronik problemlerden kaynaklanan nedenlerle "başarısız ülke" sınıflandırmasına dahil edilmiş, uluslararası barışı tehdit eden en önemli unsurlar arasında kabul edilmiştir. Dolayısıyla Üçüncü Dünyalılık "başarısız devlet" metaforuyla birlikte, özellikle 11 Eylül saldırıları ile uluslararası gündemi daha fazla meşgul etmeye başlamıştır.

Az gelişmişlik olgusu, özellikle İkinci Dünya Savaşı ile uluslararası sistemde literatüre dahil olmuş, tartışılmaya başlanmış ve neticede bir

teori, daha doğrusu disiplin olabilecek kadar veri bolluğuna sahip olmuştur. Bu bakımdan, azgelişmişlik durağanlık göstermeyen, sürekli değişim gösteren bir kavramsal tartışma konusu olmuştur. Özellikle Soğuk Savaşın bitmesi ile azgelişmişlik kavramının (Üçüncü Dünya) yeniden tanımlanma gereksinimi ortaya çıkmış, Kuzey-Güney arasındaki farklılaşma, uçurum daha da büyümüş, kronik hale gelmişti.

Üçüncü Dünya'nın gelişmemişlik sorununu gidermek için Soğuk Savaş döneminde gerçekleştirilen UNCTAD, ECLA, Kuzey-Güney Diyalogu, NIEO ve daha bir çok kurumsal çaba azgelişmişlik sorunsalını tüm dinamikleri ile çözmeye yetmemiştir. Ancak bu çabaların Üçüncü Dünya ülkelerinden bazılarında olumlu gelişmeler sağladıkları da göz ardı edilmemelidir (Asya Kaplanları, nispeten NIC'ler).

Sonuç olarak, Üçüncü Dünya kavramının günümüzde ifade ettiği anlam, ekonomik bakımdan yetersiz, yoksul, ilkel geçim yöntemlerinin (balıkçılık, madencilik vb.) kullanıldığı, kötü sağlık koşulları ve düşük yaşam beklentisi, sosyal ve siyasal sorunları giderecek kurumsal yapılanmanın olmadığı⁸⁴ ülkelerdir. İlk kullanıldığı 1952'den günümüze yaşamış olduğu anlamsal farklılaşmaya ve üretilen çözüm arayışlarına rağmen Üçüncü Dünya sorunsalı küreselleşme söylemlerine rağmen varlığını korumaktadır.

⁸⁴ İbrahim S. Canbolat, *Gelişmekte Olan Ülkeler ve Dış Politika*, 2. Baskı, (İstanbul: Alfa Yayınları, 1999), ss. 16-17.

KAYNAKÇA

- Abdel-Fadil, M.; Cripps, Francis; Wells, John. "A New International Economic Order?", *Cambridge Journal of Economics*, 1/2, (1977), ss. 205-213.
- Agarwalla, A. N.; Singh, S. P. (eds.). *The Economics of Underdevelopment*, (London: Oxford University Press, 1970).
- Altun, Fahrettin. "Modernleşme Kuramı ve Gelişme Sorunu", *Divan*, 5/8, (2000), ss. 123-186.
- Amuzegar, Jahangir. "The North-South Dialogue: From Conflict to Compromise", *Foreign Affairs: An American Quarterly Review*, 54/3, (1976), ss. 547-562.
- Arı, Tayyar. *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2002).
- Balaam, David N.; Veseth, Michael. *Introduction to International Political Economy*, (New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1996).
- Başkaya, Fikret. *Az gelişmişliğin Sürekliliği*, 4. Baskı, (Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı, 2001).
- Bealey, Frank. *The Blackwell Dictionary of Political Science: A User's Guide to its Terms*, (Oxford, UK: Blackwell, 1999).
- Canbolat, İbrahim S. *Gelişmekte Olan Ülkeler ve Dış Politika*, 2. Baskı, (İstanbul: Alfa Yayınları, 1999).
- Carothers, Timothy. "The End of Transition Paradigm", *Journal of Democracy*, 13/1, (2002), ss. 5-20.
- Chilcote, Ronald H. *Theories of Comparative Politics: The Search for a Paradigm Reconsidered*, (Colorado, USA: Westview Press, 1994).
- Cypher, James M.; Dietz, James L. *Process of Economic Development*, (London: Routledge, 1997).
- Çalış, Şaban H.; Akgün, Birol; Kutlu, Önder. *Uluslararası Örgütler ve Türkiye*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2006).
- Dorff, Robert H. "Failed States After 9/11: What Did We Know and What Have We Learned?", *International Studies Perspectives*, 6/1, (2005), ss. 20-34.
- Fanon, Frantz. *Yeryüzünün Lanetlileri*, (İstanbul: Avesta Yayınları, 2001).

- Farnsworth, David N. *International Relations: An Introduction*, İkinci Baskı, (Chicago, USA: Nelson-Hall, 1992).
- Fawcett, Louise; Sayigh, Yezid (eds.), *The Third World Beyond The Cold War: Continuity and Change*, (New York: Oxford University Press, 1999).
- Frank, Andre Gunder. "The Development of Underdevelopment", Michael Smith, Richard Little, Michael Shackleton (eds.), *Perspectives on World Politics*, (London: The Open University Press, 1981).
- Frank, Andre Gunder. "The World Economic System in Asia Before European Hegemony", *Historian*, 56/2, (1994), ss. 260-276.
- Furtado, Celso. "Brazil: What Kind of Revolution?", *Foreign Affairs: An American Quarterly Review*, 41/3, (1963), ss. 526-535.
- Gilpin, Robert. *The Political Economy of International Relations*, (New Jersey: Princeton University Press, 1987).
- Goldstein, Joshua S. *International Relations*, (New York : Longman, 1999).
- Graham, Anila. "The Transfer of Technology: A Test Case in the North-South Dialogue", *Journal of International Affairs*, 33/1, (1979), ss. 1-18.
- Griffiths, Martin; O'Callaghan, Terry. *International Relations: Fifty Key Concepts*, (New York: Routledge, 2002).
- Handelman, Howard. *The Challenge of Third World Development*, (New Jersey: Prentice Hall, 1996).
- Handelman, Howard. *Üçüncü Dünyanın Meydan Okuyan İlerleyişi*, Çev. Kerim Kaya, Saadet Yıldız, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004).
- Hasgüler, Mehmet; Uludağ, Mehmet B. *Uluslararası Örgütler: Devletler Arası ve Hükümetler-Dışı*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2004).
- Haus, Charles. *Comparative Politics: Domestic Responses to Global Challenges*, İkinci Baskı, (New York, West Publishing Company, 1997).
- Heine, Jorge. "Latin America: Collective Responses to New Realities", Louise Fawcett, Yezid Sayigh (eds.), *The Third World Beyond The Cold War: Continuity and Change*, (New York: Oxford University Press, 1999).

- Kegley, Charles; Wittkopf, Eugene R., *World Politics: Trend and Transformation*, Beşinci Baskı, (New York: St. Martin's Press, 1995).
- Kejak, Michal. "Stages of Growth in Economic Development", *Journal of Economic Dynamics and Control*, 27/5, (2003), ss. 771-800.
- Kuznets, Simon. "Underdeveloped Countries and the Pre-Industrial Phase in the Advanced Countries", A. N. Agarwalla, S. P. Singh (eds.), *The Economics of Underdevelopment*, (London: Oxford University Press, 1970).
- McCormick, James M. "The NIEO and the Distribution of American Assistance", *Western Political Quarterly*, 37/1, (1984), ss. 100-119.
- Murphy, Kevin M.; Shleifer, Andrei; Vishny, Robert W. "Industrialization and Big Push", *The Journal of Political Economy*, 97/5, (1989), ss. 1003-1026.
- Okun, Bernard; Richardson, Richard W. (eds.). *Studies in Economic Development*, (New York: Holt Rinehart and Winston Press, 1961).
- Okun, Bernard; Richardson, Richard W. "Economic Development; Concepts and Meaning", B. Okun, R.W. Richardson (eds.), *Studies in Economic Development*, (New York: Holt Rinehart and Winston Press, 1961).
- Peterse, Jan Nederveen. "After Post-Development", *Third World Quarterly*, 21/2, (2000), ss. 175-191.
- Rostow, Walt W. "The Stages of Economic Growth B. Okun, R.W. Richardson (eds.), *Studies in Economic Development*, (New York: Holt Rinehart and Winston Press, 1961).
- Smith, Michael; Little, Richard; Shackleton, Michael (eds.). *Perspectives on World Politics*, (London: The Open University Press, 1981).
- Smith, Tony. "Changing Configurations of Power in North-South Relations Since 1945", *International Organization*, 31/1, (1977), ss. 1-27.
- Snow, Donald M. *Distant Thunder: Third World Conflict and the New International Order*, (New York: St. Martin's Press, 1993).
- Sönmezoglu, Faruk (ed.). *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, (İstanbul: Der Yayınları, 2000).

- Sönmezoğlu, Faruk. *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000).
- Thomas, Caroline; Wilkin, Peter. "Still Waiting After All These Years: The Third World on the Periphery of International Relations", *The British Journal of Politics and International Relations*, 6/2, (2004), ss. 241-258.
- Thoreau, Henry David. *Walden & Civil Disobedience*, (New Jersey: Viking Penguin, 1983).
- Thurn, Max. "The Rich and the Poor Countries", *Modern Age*, 7/1, (1962-1963), ss. 25-32.
- Todaro, Michael P. *Economic Development*, (Edinburgh: Addison-Wesley Press, 2000).
- Tomlinson, B. R. "What was the Third World?", *Journal of Contemporary History*, 38/2, (2003), ss. 307-321.
- Wolf-Philips, Leslie. "Why Third World?: Origin, Definition and Usage", *Third World Quarterly*, 9/4, (1987), ss. 1311-1327.
- <http://daccessdds.un.org>
- <http://hdr.undp.org>
- <http://homepages.uel.ac.uk>
- <http://web.mit.edu>
- <http://www.asiantigersgroup.com>
- <http://www.dtm.gov.tr>
- <http://www.fao.org>
- <http://www.fundforpeace.org>
- <http://www.g-77.org>
- <http://www.opec.org>
- <http://www.un.org>
- <http://www.unctad.org>

NATO'NUN BİLİMSEL FAALİYETLERİ: SANAL İPEK YOLU İLE GÜNEY KAFKASYA VE ORTA ASYA'YA UZANMAK

Erdem ÖZLÜK*

Özet

Soğuk Savaş boyunca belirli kalıplar, standart algılar ve somutlaşmış epistemik varsayımlar ile analiz edilen NATO, Soğuk Savaş'tan sonra kimileri tarafından yeni fırsatların eşliğinde olan bir yapılanma olarak görülürken kimileri için ise önemli tehditler ile yüz yüze kalmış ve varlık/meşruiyet sorunu yaşayan bir örgüt olarak tanımlanmıştır. NATO'nun kimlik bunalımı olarak da adlandırılan bu durum aslında NATO'yu algılama biçimi ile doğrudan ilgilidir. Eğer NATO'yu Soğuk Savaş parametreleri ile okuyup salt bir askeri ittifak olarak görürsek NATO'nun ciddi bir kimlik/meşruiyet sorunu olduğunu kabul etmek zorundayız. Ancak eğer ittifakı kuran antlaşmanın özellikle dibacesi ve ilk dört maddesi ışığı altında NATO'nun askeri ve politik kimliğinin dışında da kimliklerinin olduğunu vurgularsak bu meşruiyet sorununu bir ölçüde hafifletmiş oluruz. NATO'nun üçüncü boyutu olarak adlandırılan ve yaklaşık 60 yıllık bir geçmişe sahip ittifakın 50 yıllık döneminde anlam ifade eden bilimsel çalışmaların kökeni, varlık nedeni, geçirdiği değişimler ve bugünkü NATO yapılanması içinde ifade ettiği anlamlar da tartışılmalıdır. Bugün NATO, özellikle bilimsel çalışmaları vasıtasıyla dünyanın belki de en büyük epistemik topluluğunun mimarlığını yapmaktadır. Detant dönemi, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve son olarak da 11 Eylül saldırıları NATO'nun politik ve askeri dönüşüm sürecini etkilediği gibi bilimsel çalışmalarını da etkilemiştir. Bugün terörizme karşı savunma ve diğer tehditleri karşılamak için bilimsel işbirliği ve Partner ülkelerin önceliklerini yerine getirmek NATO'nun bilimsel çalışmalarının temel sütunlarını oluşturmaktadır. NATO, her

* Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, eozluk@selcuk.edu.tr, erdemozluk@yahoo.com

geçen gün yapı olarak bölgesel, faaliyet alanı olarak küresel bir örgüt haline dönüşmekte ve özellikle üçüncü boyut üzerinden diğer bölgeler ile ilişkilerini geliştirmektedir. Bu anlamda “Sanal İpek Yolu Projesi”, NATO’nun Güney Kafkasya ve Orta Asya ilişkilerinde önemli bir rol oynamaktadır.

Anahtar Kelimeler: NATO, Bilim Yoluyla Barış ve Güvenlik, Modern Toplumun Sorunları Komitesi, Sanal İpek Yolu Projesi, Orta Asya, Kafkasya

GİRİŞ

Uluslararası sistemin bir çok anlamda köklü değişikliklere ev sahipliği yaptığı XX. yüzyıl, bu niteliği ile kendisinden önceki yüzyıllardan ayrılmaktadır. İlk yarısında iki büyük dünya savaşına şahitlik eden bu yüzyılın ikinci yarısında ise iki kutuplu sistemin blok liderleri arasındaki mücadeleyi resmeden Soğuk Savaş yaşanmıştır. Soğuk Savaş dönemi, uluslararası ilişkiler açısından sadece pratik anlamda değil epistemik anlamda da önemli bir değişimin başlangıç noktası olarak görülebilir. Zira II. Dünya Savaşı sonrası uluslararası ilişkilerde artık iki kutup, üç dünya, dört aktör ve devletlerin dış politika önceliklerini derinden etkileyen ideolojilere atıfta bulunuluyor ve yeni dünyanın pratikte aldığı bu şekli geleneksel paradigmalara anlamak anakronizme yol açarken, Kuhnian anlamda olağan-dışı bir dönemin ilk sancıları yaşanıyordu.¹

İşte tam da bu dönemde -uluslararası politik dünyanın hem epistemolojik hem de ontolojik kırılmalara gebede olduğu anda- iki kutuplu sistem imdada yetişiyor ve görece istikrarlı bir yarım asrın ilk yılları tecrübe ediliyordu. İki dünya savaşını da kendi orta sahasında yaşayan geçmişin kolonyal güçleri hegemonya mücadelesinde yerlerini ABD ve SSCB'ye bırakıyorlardı. Bu mücadelede politik, askeri, kültürel ve hatta ideolojik bir nitelik taşıyan bu iki güç, uluslararası sistemi kendi tercihleri çerçevesinde dizayn etmeye başladılar. Bu sürecin en önemli çıktılarından biri de şüphesiz ki 4 Nisan 1949 tarihinde imzalanan Washington Antlaşması ile Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nün (*North Atlantic Treaty Organization-NATO*) kurulmasıdır.

NATO, ulus-devletlerin katılımı ile tesis edilmiş uluslararası bir örgüttür. 14 maddelik kurucu antlaşmanın ne dibacesinde ne de antlaşma maddelerinde NATO'nun askeri bir ittifak örneği olduğu beyan edilmese de bunun böyle olduğunu söylemek herkesin bildiği şeyi tekrar etmekten öteye geçmeyecektir. Antlaşmaya imza atan ülkelerin belirli bir coğrafi alanda (bu alan 5. ve 6. maddelerde çizilmiştir) güvenliklerini tesis etmek dürtüsü ile kurulan örgüt, aynı

¹ Erdem Özlük, *Uluslararası İlişkiler Disiplininde Gelenekselcilik, Davranışsalcılık Tartışması ve Çağdaş Uluslararası İlişkiler Teorilerine Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Konya: Selçuk Üniversitesi, 2006), s. 10

zamanda dibacede ve antlaşmanın ilgili maddelerinde belirtildiği üzere demokrasi, hukukun üstünlüğü, temel özgürlükler (dibacede vurgulanmıştır) başlıklarına atıfta bulunduğu gibi ekonomik işbirliğini de (2. maddede belirtilmiştir) vurgulamıştır. Ancak bu vurgularına rağmen NATO, özellikle Soğuk Savaş ortamında sürekli olarak askeri bir ittifak olma özellikleri ile öne çıkmıştır. Zaten kurumsal yapılanma tercihleri de örgütün önceliklerini açık bir şekilde gösterir.

NATO, özellikle Soğuk Savaş boyunca belirli kalıplar, standart algılar ve somutlaşmış epistemik varsayımlar ile analiz edildi. Ancak Soğuk Savaş sonrası dönem, sadece iki kutuplu sistemin sonu anlamına gelmediği gibi aynı zamanda tüm uluslararası ilişkiler algısını da alt üst etti. Bu süreçte NATO kimileri tarafından yeni fırsatların eşliğinde olan bir yapılanma olarak görülürken kimileri için ise önemli tehditler ile yüz yüze kalmış ve varlık/meşruiyet sorunu yaşayan bir örgüt olarak tanımlanıyordu. NATO'nun kimlik bunalımı olarak da adlandırılan bu durum, NATO'nun içinde bulunduğumuz dönemde en çok üzerinde düşünmesi gereken konulardan birini teşkil eder. Eğer NATO'yu Soğuk Savaş parametreleri ile okuyup salt bir askeri ittifak olarak görürsek NATO'nun ciddi bir kimlik/meşruiyet sorunu olduğunu kabul etmek zorundayız. Ancak eğer ittifakı kuran antlaşmanın özellikle dibacesi ve ilk dört maddesini yeniden okuyup NATO'nun askeri kimliğinin dışında da kimliklerinin olduğunu vurgularsak bu meşruiyet sorununu bir ölçüde hafifletmiş oluruz.

Bu anlamda bu çalışmanın erişmek istediği nihai hedef; NATO'nun askeri faaliyetleri ve kimliği dışındaki rollerinden biri olan ve genellikle pek de önemseyen NATO'nun bilimsel faaliyetlerini analiz etmektedir. Yaklaşık 60 yıllık bir geçmişe sahip ittifakın 50 yıllık döneminde anlam ifade eden bilimsel çalışmaların kökeni, varlık nedeni, geçirdiği değişimler ve bugünkü NATO yapılanması içinde ifade ettiği anlamları çözmek çalışmanın bir diğer amacıdır. NATO, 60 yıllık tarihinde hem fonksiyonel hem de üye sayısı olarak genişleyen ve derinleşen bir örgüt olarak, değişen uluslararası koşullara uygun bir hale gelmeye çalışmıştır. İşte bu sürecin parçalarından biri de NATO'nun bilimsel faaliyetleridir. NATO bilimsel faaliyetleri vasıtası ile sadece üye ülkelerde değil üye olmayan ülkeler ile de ilişkilerini geliştirmektedir. Bunun en çarpıcı

örneklerinden biri Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkelerini kapsayan “Sanal İpek Yolu Projesi’nin” hayata geçirilmiş olmasıdır. Bu proje, bilimsel faaliyetleri ile NATO’nun erişmek istediği gerçek hedeflerinin analizi açısından çarpıcı bir örnek olarak ele alınmalıdır.

I. NATO’nun Üçüncü Boyutu: Bilimsel ve Toplumsal Faaliyetler

NATO, her ne kadar askeri ve politik bir yapılanma olarak algılsa da yarım asırdan fazla bir süredir *üçüncü boyut* olarak da tanımlanan bilimsel faaliyetleri olan bir örgüttür.² Ancak NATO’nun bilimsel faaliyetlerini politik ve askeri gerçeklerden ayrı özgün bir proje olarak değerlendirmek çok da mümkün değildir. Bu bilimsel faaliyetleri iki kutuplu yapının diğer kutbunun lideri konumundaki Sovyetler Birliği’nin politikaları ekseninde de değerlendirmek gerekir.³ Çünkü NATO’nun bilimsel faaliyetlerinin başlangıç nedenleri arasında idealist bir dürtüden çok politik ve askeri bir kaygı yatmaktadır. Zira hem NATO’nun bu alandaki ilk adımı olan NATO Bilim Komitesi (*NATO Science Committee-SCOM*) hem de yine bu çerçevede kurulan NATO Modern Toplumun Sorunları Komitesi’nin (*Committee on the Challenges of Modern Society- CCMS*) kuruluş amaçlarına ve zamanlarına baktığımızda bu durum açıkça görülecektir.

NATO’nun bilimsel faaliyetlerinin geçmişi, örgütün kurulduğu ilk yıllara kadar uzanır. Ancak sadece askeri kanatta yürütülen bu faaliyetlerin kapsamının genişlemesi 1950’li yılların ortasına denk düşer. Örgütün en üst askeri organlarından biri olan Avrupa Müttefik Kuvvetler Yüksek Komutanlığı’nın (SACEUR) kendi bilimsel danışmanları bulunmaktaydı. Ama bu danışmanların ne personeli ne de SACEUR’a danışmanlık yapmaktan başka fonksiyonları vardı. 1950 yılında Theodore von Karman, ABD Hava Kuvvetleri’nin de desteği ile Havacılık Araştırma ve Geliştirme Danışma Grubu’nu (*Advisory Group for Aerospace Research and Development- AGARD*) kurdu. Askeri konularda danışmanlık hizmeti veren bu grubun benzerleri de yavaş yavaş hayata geçirildi. Zamanla

² Marshall E Wilcher, “NATO’s Third Dimension”, *Air University Review*, September-October , (1971).

³ Sergio Balanzino, “A Year After Sinatra: Achieving Cooperative Security Through the EAPC and Pfp”, *NATO Review*, (Vol. 46, No. 3, 1998).

bu danışma grupları askeri alan dışında da NATO'nun ilgili birimlerine danışmanlık hizmeti vermeye başladı. AGARD, 1997 yılına kadar faaliyetlerine devam etti ve 1997 yılında Savunma Araştırmaları Grubu ile birleşerek Araştırma ve Teknoloji Örgütü ile NATO'nun yeni bir birimini oluşturdu. Bu danışma grupları NATO'daki bilimsel çalışmaların gelişmesi adına önemli katkılar sağlamakla birlikte, süreklilik arz etmediği ve kurumsal bir çatıya dönüşmediği için milat noktası olarak görülemez. Bu yüzden NATO'nun bilimsel faaliyetlerinin miladı NATO Bilim Komitesi (*NATO Science Committee-SCOM*) ile başlatılmalıdır.⁴

Bilimsel faaliyetin ilk adımı olan Bilim Komitesi'nin (SCOM) kurulduğu zaman ve kuruluş amacı aslında NATO'nun neden bilimsel faaliyetlere yoğunlaştığının çok iyi bir örneği konumundadır. Soğuk Savaş ortamının etkisi ile alınan bir karar ile kurulan SCOM, aslında Sovyetler Birliği ile olan mücadelenin bir aracı olarak görülmelidir. Çünkü Stalin sonrası dönemde SSCB'nin iç ve dış politika tercihlerini yeniden şekillendirdiği SBKP XX. Kongresi'nde (Şubat 1956) N. Khrushchev, sosyalizmin etki alanını genişletmeyi temel öncelik olarak benimsiyordu. Bu durum NATO'da derin kaygıların patlak vermesine yol açtı ve Mayıs 1956'ta İtalya, Norveç ve Kanada dışişleri bakanları (sırasıyla G. Martino, H. Lange, L. B. Pearson) NATO Konseyine bir rapor sundular.⁵

Üç Akıl Adam Raporu (*Three Wise Men*) olarak da adlandırılan 15 sayfalık oldukça kapsamlı bu raporun en önemli vurgusu; NATO üyelerinin askeri alanlar dışında da ittifak ve işbirliği imkanlarını genişletme talebiydi. Bu taleplerin önemli sac ayaklarından biri de "bilimsel ve teknolojik alanda işbirliği" adını taşıyan bölümdür. Bu bölümde üç akıl adam öncelikle NATO ülkelerindeki bilim adamlarının kalitesinin artırılması gerektiğinin altını çizmişler, bilimsel anlamda ortak programların hayata geçirilmesinin ve ülkelerin bilimsel işbirliğine daha çok ekonomik pay ayırmalarının gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Aynı zamanda rapor, bilim ve teknoloji alanındaki işbirliğinin az gelişmiş ülkeler ile olan ilişkilerde

⁴ _____ "NATO Transformed", *NATO Public Diplomacy Division*, (Brussels: 2004).

⁵ Lawrence S. Kaplan, "Report of the Three Wise Men: 50 Years On", *NATO Review*, (No. 1, Spring 2006).

kullanılabilecek bir araç olduğunu da belirtmiştir.⁶ Ancak bu raporda vurgulanan hususlar (hem SSCB'nin Macaristan hem de Polonya'ya müdahalesi hem de Süveyş Krizi nedeni ile) ilk başta çok fazla ses getiremeye de, SSCB'nin 1957 yılında Sputnik Programı'nı başarı ile hayata geçirmesi sonucu NATO'nun bilimsel çalışmalara hız vermesi gerektiği geniş ölçüde benimsenmeye başladı. İlk olarak 1956 yılında, ikinci yıllık parlamenterler toplantısında başkanlığını ABD Senatörü Henry M. Jackson'un yaptığı "Bilimsel ve Teknik Personel Komitesi" kuruldu. Jackson, Sputnik'in fırlatılmasından 5 hafta sonra üçüncü parlamenter toplantısında sunduğu "Özgürlük İçin Yetişmiş İnsan Gücü" (*Trained Manpower for Freedom*) başlıklı raporunda yetişmiş bilimsel ve teknik personel konusunda önemli sıkıntıların yaşandığına atıfta bulunmuş ve belirli alanlarda yıllık 500 doktora derecesine sahip bilim adamı yetiştirilmesi, burs programının hayata geçirilmesi, yetişmiş teknik personel ve bilim adamlarının uluslararası değişim programı içine dahil edilmesini vurgulamıştır.⁷

Bu raporun hemen ardından Haziran 1957'de ise NATO Konseyi, Joseph B. Koepfli başkanlığında özel bir komite kurarak, bu komiteden NATO bölgesi içinde bilimsel ve teknolojik alandaki işbirliği konusunda bir plan hazırlamasını istedi. Jackson Raporu'nda belirtilen noktalara atıfta bulunan bu raporda da bilim adamlarının yetiştirilmesi ve askeri anlamdaki işbirliğinin bilimsel alanda da sürdürülmesi gerektiği özellikle vurgulanıyordu. Her iki rapor 16-19 Aralık 1957 tarihinde Paris'te devlet ve hükümet başkanları düzeyinde toplanan NATO Konseyi'nde tartışıldı. Üye ülkelerin oldukça dikkatini çeken bu raporların sonucu olarak 1957 yılında "NATO Bilim Komitesi" (SCOM) kuruldu.⁸

İlk toplantısını Mart 1958'de yapan SCOM'da her üye devletin bir temsilcisi olacak ve Komite'nin başkanlığını da NATO Genel Sekreter Yardımcısı (daha önceki Genel Sekreter'in Bilim Danışmanlığının statüsü değiştirildi) yapacaktı. SCOM, uluslararası bilgi alış-verişini teşvik etmek ve araştırmaya ayrılan ulusal kaynaklardan mümkün

⁶ _____ "NATO Basic Texts Text of the Report of the Committee of Three on Non-Military Cooperation in NATO", Brussels, (13 December 1956).

⁷ Jean Fournet, "Science and Society: A NATO Asset in A Global World", *NATO's Nations and Partners for Peace*, (Vol. 47, No. 4, 2002).

⁸ Declan Butler, David Spurgeon, "NATO Science Programme Feels the Heat Over Funds and Goals, *Nature*, (Vol. 390, No. 20, 1997).

olduğunca yararlanmak için ortak projelerin hayata geçirilmesini teşvik etmek⁹, NATO üyesi ülkeler arasındaki bilimsel işbirliğini üst düzeye taşımak, transatlantik ilişkileri güçlendirmek ve Atlantik bölgesinde bilim ve teknoloji alanında yapılacak işbirliği ile güvenlik ve istikrarı pekiştirmek, bilim adamı yetiştirmek ve yetişmiş bilim adamları arasındaki etkileşimi artırmak amacıyla kurulmuştur.¹⁰

SCOM'un ilk yıllarında iki çeşit faaliyet alanı vardı. Bunlardan ilki özellikle doktora sonrası eğitimleri için burs programları vasıtası ile bilim adamlarının değişim programlarını sağlamak ikincisi ise yaz okulları, ileri çalışma enstitüleri kurarak bilim adamlarının yetiştirilmesine katkıda bulunmaktı. Kurulduğu ilk yılda 1 milyon dolar bütçesi olan SCOM'un bütçesi kısa bir sürede 2,5 katına kadar çıkarıldı.¹¹

SCOM, 1959 yılında yaptığı üçüncü yıllık toplantısında Batı bilim ve teknolojisini Sovyet tehdidine karşı güçlendirmek konusunda çalışmaların hızlandırılması kararına vardı. Öncelikle SSCB'deki merkezi eğitim programında olduğu gibi kendi bünyesi içinde ortak bir politikanın geliştirilmesinin gerekliliğini anlayan SCOM, çalışmalarını bu alanda yoğunlaştırmaya başladı.¹² SCOM'un faaliyetleri 1960'lı yıllardan itibaren ilk sonuçlarını veriyordu. Özellikle oşinografi, savunma çalışmaları, operasyonel araştırma ve burs programı SCOM'un başarı elde ettiği ilk alanlardı. Aynı zamanda SCOM, kurumsal yapılanmasını da oturtmuş ve NATO'nun diğer birimleri tarafından önem gösterilen bir birim haline bürünmeye başlamıştı.¹³

Bu başarılarına rağmen SCOM'un üstesinden gelmek zorunda olduğu bazı önemli sorunları vardı. Öncelikle birimin bütçesi bir türlü istenilen düzeyde değildi. Kadın bilim adamlarının

⁹ Pol De Witte, "Fostering Stability and Security in the Southern Caucasus", *NATO Review*, (Vol.47, No. 1, 1999).

¹⁰ Nejat A. İnce, "NATO's Science Programme and the Committee on the Challenges of Modern Society", *Perceptions: Journal of International Affairs*, (Vol. 4, No. 1, 1999).

¹¹ John Krige, "NATO and the Strengthening of Western Science in the Post-Sputnik Era", *Minerva*, (Vol. 38, No. 1, 2000).

¹² Carvalho F. Rodrigues,, "NATO Science Programs: Origins and Influence", *Technology in Society*, (Vol. 23, 2001).

¹³ Anthony Debons, Esther E. Home, "NATO Advanced Study Institutes of Information Science and Foundations of Information Science", *Journal of the American Society for Information Science*, (Vol. 48, No. 9, 1997).

yetiştirilmesi konusunda da özel bir çaba sarf etmeyen SCOM, üçüncü dünya ülkelerini de ihmal ediyordu. Yine örgüt üyeleri arasında da bilimsel ve teknolojik kapasite açısından önemli farklılıklar vardı. Bütçe ve üyeler arasındaki dengesizlik sorununu bir türlü aşamasa da SCOM, diğer sorunları aşmak konusunda önemli adımlar kaydetti. SCOM, NATO içinde “sivil güvenlik” algılamasının inşası ve bilimsel çalışmaları teşvik etmesi bakımından sorunlarına rağmen büyük bir başarı sağladı. NATO yetkilileri, 1960’lı yılların başında, SSCB ile politik, askeri ve diplomatik boyutların yanında bilimsel açıdan da bir üstünlüğün sağlandığını ilan ediyorlardı.¹⁴

NATO Bilim Komitesi, kurulduğu ilk andan itibaren her geçen gün hem faaliyet alanı hem de fonksiyonel olarak daha etkin bir platform olmuştur. Çeşitli programlar vasıtası ile üye ülkeler arasında bilimsel ve teknolojik alanda işbirliğini geliştirmeye çalışan SCOM’un başarılı programlarından biri de Bilim Yolu İle İstikrar Programı’dır.¹⁵

II. Bilimsel Faaliyetlerin Geçirdiği Evrim: İstikrar, Barış ve Güvenlik

NATO Bilim Yoluyla İstikrar Programı’nın (*Science for Stability*) kökleri 1979 yılına kadar uzanır. NATO Bilim Komitesi’nin hayata geçirdiği bu programın en temel amacı başta Yunanistan, Türkiye ve Portekiz olmak üzere ittifak içerisinde giderek büyüyen teknolojik ve bilimsel farklılığı ortadan kaldırmaktır. Programın birinci safhası 1981 yılında başlamış ve 5 yıllık bir zaman dilimi içerisinde toplam 15 araştırma ve geliştirme projesi tamamlanmıştır. Programın ilk aşamasının başarısı 1987-1992 yılları arasını kapsayan ikinci aşamaya geçiş için önemli bir adım olmuştur. Bu 5 yıllık dönemde ise 36 projenin hayata geçirildiği Bilim Yoluyla İstikrar Programı’nın temel amacı, ulusal, bilimsel ve teknolojik altyapıları destekleyerek ittifak içerisindeki işbirliğini artırmaktır. Program 15 yıl boyunca devam etmiş ve yerini 31 Temmuz 1997’de NATO Konseyi’nin aldığı kararla Bilim Yoluyla Barış Programı’na (*Science for Peace*) bırakmıştır.¹⁶

¹⁴ Fournet, *op. cit.*, s. 15.

¹⁵ <http://www.rta.nato.int/Main.asp?topic=org.htm>

¹⁶ “The NATO Security Through Science (STS) Programme, Potential for Future Cooperation and Projects”, <http://www.ecology.uni-kiel.de/~benjamin/proj/CCMS/petersburg/July5th/Science%20for%20Peace%20and%20Security.pdf>

Bu programın amacı ise, NATO ve Partner Ülkeler arasındaki işbirliğini geliştirmektir. Ayrıca program bilim ve teknoloji projelerini destekleyerek Partner ülkelerdeki bilim adamlarının gelişmesini ve NATO bilim topluluğu içine dahil olmasını sağlamayı temel hedef olarak benimsemiştir. Bilim Yoluyla Barış Programı da aynen Bilim Yoluyla İstikrar Programı'nda olduğu gibi, Partner ülkelerdeki gelişmeleri teşvik etmek amacını taşır. Bununla birlikte hem katılımcıların sayısı, hem de bütçe kısıtlamaları göz önüne alındığında daha sınırlı konu üzerine odaklanmıştır.¹⁷ Bilim programı özellikle 11 Eylül 2001 terör saldırılarından sonra sadece terörizme karşı savunma konusunda araştırmalar ve güvenliğe yönelik diğer tehditlerle başa çıkma yolları üzerinde odaklanacak şekilde yeniden yönlendirilmiştir. NATO, bu değişimi yansıtmak adına da Bilim Yolu ile Barış programından sonra 2004 yılında NATO Bilim Yolu ile Güvenlik Programı'nı (*Security Through Science*) uygulamaya koydu.¹⁸

NATO Bilim Yolu ile Güvenlik Programı çerçevesinde 2004 yılı içinde toplam 387 teşvik verildi ve 100'ün üzerinde bilimsel konferans düzenlendi. Bu program, NATO, Partner ülkeler ve Akdeniz Diyalogu ülkelerinde* çalışan bilim adamları arasında işbirliğini desteklemektedir. Bilim Yoluyla Güvenlik Programı, terörizme karşı savunma ya da güvenliğe karşı diğer tehditlerle mücadeleye dayanan araştırma konularında yapılan işbirliği projelerini desteklemektedir. Ayrıca bu program, geçiş sürecindeki Partner ülkelerin demokratikleşmesi ve ekonomik gelişmelerine yardımcı olmayı da hedeflemektedir. Yine bu programın bir diğer amacı da Partner ülkelerin bilimsel ve teknolojik alt yapı

¹⁷ Richard Stone, "NATO Ordered to Cut Science Program", *Science*, (Vol. 298, No. 5595, 2002).

¹⁸ _____ "NATO in the 21st Century", *NATO Public Diplomacy Division*, (Brussels: 2004).

* NATO Ülkeleri: Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Belçika, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Fransa, Hollanda, İngiltere, İspanya, İtalya, İzlanda, Kanada, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Macaristan, Norveç, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovak Cumhuriyeti, Slovenya, Türkiye, Yunanistan. Partner Ülkeler: Arnavutluk, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Gürcistan, Hırvatistan, Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti, Makedonya, Moldova, Özbekistan, Rusya Federasyonu, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna. Diğer Ortaklık Ülkeleri: Avusturya, Finlandiya, İrlanda, İsveç, İsviçre. Akdeniz Diyalogu Ülkeleri: Cezayir, Fas, İsrail, Mısır, Moritanya, Tunus, Ürdün.

imkanlarının iyileştirilmesine yardım edebilmek için teknoloji paylaşımını ve transferini sağlamaktır.¹⁹

1990'lı yıllar NATO'nun bilimsel faaliyetleri için hem önemli açılımların yapıldığı bir dönem olurken aynı zamanda önemli sorunların da patlak vermeye başladığı bir dönem olmuştur. NATO, Soğuk Savaş sonrası dönüşüm sürecinde başta Doğu Avrupa ülkeleri olmak üzere örgüt üyesi olmayan bir çok ülke ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. İşbirliği alanlarından biri de bilimsel ve teknolojik alandır. Hatta NATO bizzatıhi kuruluş nedeni olan Sovyetler Birliği'nin halefi olan Rusya ile Mayıs 1998'de Lüksemburg'ta "Bilimsel ve Teknolojik İşbirliği" başlıklı bir protokol imzalamıştır.²⁰ 1992 yılında ilk defa Partner ülkeler olarak adlandırılan ülkelere açılan NATO'nun en önemli açılımı olan bu protokol, örgüt içinde bazı tartışmalara neden oldu. Özellikle Soğuk Savaş sonrası örgütün bu açılımlarını desteklemeyen Danimarka ve Kanada 1997 yılında SCOM'a bütçe ayıramayacaklarını ilan ettiler. NATO'nun Partner ülkelere gereğinden fazla para harcadığı ve SCOM'un geleceğinin belirsiz olması bazı ülkelerin programa yönelik eleştirilerinin temelini oluştuyordu.²¹

2000'li yıllar ise SCOM'un bütçe açısından giderek daha çok sorun yaşadığı bir dönemdir. 2002 yılında 23 milyon dolar bütçeye sahip olan SCOM'un bütçesi 2003 yılında 20 milyon dolara düştü. Bu düşüşün önüne geçmek adına NATO'nun bilimsel faaliyetlerinin yürütüldüğü Bilimsel Departman, 2004 yılında Kamu Diplomasisi Departmanı ile birleştirildi.²²

III. NATO'nun Bilimsel Faaliyetlerinin Bugünü: Bilim Yoluyla Barış ve Güvenlik

NATO'nun bilimsel faaliyetleri Soğuk Savaş sonrası dönemde yeni bir boyut kazanmış ve her geçen gün yeni bir program hayata geçirilmiştir. NATO'nun dönüşüm sürecinin uzantısı olarak bilim programı da önemli değişiklikler geçirmiştir. Bilim Yoluyla İstikrar

¹⁹ A. I. Voronin, "Russia NATO Strategic Partnership: Problems, Prospects", *Military Thought*, Vol. 14, No. 4, 2005.

²⁰ NATO El Kitabı, *NATO Kamu Diplomasisi Departmanı*, (Brüksel: 2001).

²¹ Nigel Williams, "Cold War Thaw Leads to Turmoil in NATO Science", *Science*, (Vol. 278, No. 5339, 1997).

²² <http://www.nato.int/science/index.html>

Programı, Bilim Yoluyla Barış ve Bilim Yoluyla Güvenlik programları bu değişim sürecini çok iyi yansıtır. Bu sürecin ulaştığı son nokta ise NATO Bilim Yoluyla Barış ve Güvenlik Programı'dır (*Science for Peace and Security-SPS*).

SPS, SCOM ve CCMS'nin birleşimi ile 28 Haziran 2006'da NATO Atlantik Konseyi'nin onayladığı işbirliği ortaklığı yaklaşımının sonucunda kuruldu. SPS ilk toplantısını 20 Ekim 2006'da Brüksel'deki NATO Karargahında yaptı. SPS, bugün NATO içindeki sivil bilim alanında pratik işbirliğini destekleyen en temel NATO Komitesi konumundadır.²³ Güvenlik, çevresel sürdürülebilirlik ve Partner ülkelerin öncelikleri üzerine odaklanan SPS'nin temel amacı; uluslar arasında güvenlik, işbirliği ve dayanışmayı artırmaktır. SPS, aynı zamanda Partner ülkelerdeki demokratik gelişmeyi ve ekonomik kalkınmayı da desteklemektedir. SPS Komitesi, Konsey'e ve NATO'nun diğer birimlerine danışmanlık hizmeti yapar. Ayrıca Komite, bilgi paylaşımı ve sosyal ve çevresel konularda politika geliştirme platformudur. SPS faaliyetleri doğrudan NATO tarafından finanse edilebileceği gibi ulusal olarak da finanse edilebilir.²⁴

SPS'nin temel çalışma alanları şunlardır: Partner ülkelerde dijital bağlantıyı geliştirecek networking alt yapısını tesis etmeye yönelik çalışmalar, genç bilim adamlarının yetiştirilmesine yönelik programlar, Partner ve Akdeniz Diyalogu Ülkeleri'nin ihtiyaçlarına cevap verecek projeleri yönetmek, NATO'nun stratejik önceliklerine uygun alanlarda uzman ağlarını geliştirmek ve ulusal finanslı çalışmaları SPS programı çerçevesinde yönlendirmek.²⁵

SPS'nin amaçlarını ise şu şekilde sıralayabiliriz; NATO'nun stratejik hedeflerine katkı sağlayacak işbirliği projelerini yürütmek, karşılıklı yararları olan projeler vasıtasıyla bölgesel işbirliğini güçlendirmek, gelecekteki güvenliğe yönelik tehditleri tespit etmek ve çözüm yolları aramak, ülkelerin ulusal karar alma mercilerini, bilim adamlarını, uzmanları ve politika yapıcılarını bir araya getirecek bir forum tesis etmeleri konusunda desteklemek.

²³ _____ "The Environment and Security", *NATO Public Diplomacy Division*, (Brussels: 2005).

²⁴ Roland W. Schmitt, "Science Savvy in Foreign Affairs", *Issues in Science and Technology*, (Vol. 15, No. 4, 1999).

²⁵ _____ "Barış ve Güvenlik İçin Bilim", http://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/ICIM/icim/uluslararası_bölgesel_org/NATO/SPS.doc

Her üyenin temsilcilerinin bulunduğu SPS'ye NATO Kamu Diplomasisi Genel Sekreter Yardımcısı başkanlık yapar. Başkanın çalışmalarına yardımcı olmak adına 2 yardımcı tayin edilmiştir. Yılda 2 kez toplanan Komite'nin toplantılarından biri Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi (EAPC) formatında (49 ülke) düzenlenirken diğer toplantı ise yılda iki kez NATO-Rusya Konseyi (NRC) formatında yapılır. SPS Komitesi'nin çalışmalarına yardımcı olmak adına ve özellikle başvuruların seçilmesinde ve değerlendirilmesinde belirleyici rol üstlenen ve üyeleri Komite tarafından seçilen 4 adet Danışma Paneli (*Advisory Panel*) vardır. Bu paneller: 1- kimya, fizik ve biyoloji paneli. 2- çevresel güvenlik paneli. 3- bireysel ve toplumsal dinamikler paneli. 4- enformasyon ve iletişim güvenliği panelidir.²⁶

NATO bilimsel faaliyetlerini mümkün olduğunca geniş bir alanda hayata geçirmeye çalışıyor. Bu anlamda EAPC, NATO-Rusya Konseyi, Akdeniz Diyalogu önemli bir platform görevini icra ediyor. Özellikle 2002 yılında Roma Zirvesi'nde kurulan ve en az ayda bir kez elçiler düzeyinde toplanan NATO-Rusya Konseyi (*NATO-Russia Council- NRC*) NATO için büyük bir önem arz etmektedir. SPS programı çerçevesinde de NATO-Rusya Komitesi kurulmuş ve komite, terörizmin psikolojik ve sosyolojik sonuçları, felaketleri tahmin ve önleme, Kimyasal/Biyolojik/Radyolojik/Nükleer (CBRN) korunma, siber güvenlik, ulaşım güvenliği, patlayıcı tarama, savunma ile ilgili çevresel konularda işbirliğini geliştirmeye çalışmaktadır.²⁷

SPS'nin NATO üyeleri, Partner ülkeler ve Akdeniz Diyalogu ülkeleri arasında işbirliğini sağlamak ve amaçlarını gerçekleştirmek adına Öncelikli Araştırma Alanlarında İşbirliği Destekleri'ni hayata geçirmiştir. Bu çerçevede destek verilecek faaliyet şekilleri şunlardır: İleri Araştırma Toplantıları (Advanced Research Workshop-ARW), İleri Çalışma Okulları (Advanced Study Institutes-ASI), İşbirliğine Yönelik Bağlantı Desteği (Collaborative Linkage Grants-CLG) ve Barış için Bilim Araştırma ve Geliştirme Projesi (Science for Peace-SfP Research and Development Project).²⁸

²⁶ <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c571219a.htm>

²⁷ _____ *NATO Handbook*, NATO Public Diplomacy Division, (Brussels: 2006).

²⁸ W. A. Nierenberg, "NATO Science Programs: Origins and Influence", *Technology in Society*, (Vol. 23, 2001).

IV. NATO'nun Toplumsal Faaliyetleri: Modern Toplumun Sorunları Komitesi

SCOM'un başarısı NATO'nun sadece bilimsel alanda değil, özellikle diğer konularda da çalışmalara imza atması gerektiği konusunda bir temayülün oluşmasını sağladı. Küba Ekim Füzeleri Bunalımı'nın (1962) ardından yumuşama sürecinin başlaması ve nükleer savaş ihtimalinin düşmesi ile birlikte Soğuk Savaş'ta yeni boyuta geçilmişti. Bu değişim NATO'nun bilimsel faaliyetlerine de yansdı. 1969 yılında Kuzey Atlantik Konseyi'nin 43. oturumunda ABD Başkanı R. Nixon'un konuşması NATO'nun üçüncü boyuttaki faaliyetleri için önemli bir adım olarak değerlendirilir. Nixon, NATO'nun 2. maddesine atıfta bulunarak bu konunun artık daha çok önem arz ettiğini vurgulamıştır. Aralık'taki Konsey toplantısının hemen ardından, Aralık 1969'da "Modern Toplumun Sorunları Komitesi" (*Committee on the Challenges of Modern Society- CCMS*) kuruldu.²⁹

CCMS, NATO bölgesi içerisinde askeri faaliyetlerin çevresel etkilerini azaltmak, yeni güvenlik tehditleri için bölgesel çalışmaları hayata geçirmek, kaynak yetersizliğinden ve eğitimsizlikten kaynaklanan çatışmaları azaltmak, ekonomik, sosyal ve siyasal istikrarı sağlamak için toplumsal ve çevresel felaketleri önceden kestirmek ve son olarak da geleneksel olmayan tehditler ile baş etmek amaçlarını gerçekleştirmek adına tesis edildi. CCMS, pilot çalışmalar yürütmenin dışında sadece araştırma değil aynı zamanda hükümetleri bilim ve çevre konularında yasal düzenlemeler yapmaya sevk etmeye çalışıyordu.³⁰ CCMS, kuruluşundan bir yıl sonra Kuzey Atlantik Konseyi'ne bir ilerleme raporu sunarak çalışmalarını - Konsey'in de onaylaması ile- Temmuz 1970'de 8 pilot proje ile hayata geçirmeye başladı. Aynı dönemde Varşova Paktı'nda da kültürel ve çevresel konularda bir platformun tesis edilmesine yönelik tartışmalar yapılmaktaydı. Bu anlamda CCMS, NATO ülkelerinin Varşova Paktı ülkeleri ile ilişkileri açısından bir köprü görevini de üstlenmiştir. Batı toplumunun yaşam kalitesini artırmak için kurulan CCMS, aynı zamanda antlaşmalar hukukunun gelişmesinde de özel

²⁹ Nejat A. İnce, "NATO's Science Programme and the Committee on the Challenges of Modern Society", *Perceptions: Journal of International Affairs*, (Vol. 4, No. 1, 1999).

³⁰ Nancy T. Schulte, "NATO Science Programme Intensifies Interactions With Partners", *NATO Review*, (Vol. 47, No. 4, 1999).

bir rol oynamıştır. Yine 1970'li yıllarda çevresel duyarlılığın artmasında CCMS'nin büyük bir rolü olmuştur.³¹

1969 yılında çevresel kaygılar ve sosyal yaşam kalitesinin artırılması amacıyla kurulan CCMS'nin faaliyet alanı zamanla genişleyerek Komite, çeşitli ulusal ajanslardaki uzmanların hem sivil hem de askeri sektörlerdeki sosyal ve çevresel konuların teknik, bilimsel ve politika boyutları üzerine bilgi ve deneyimlerini paylaşabildikleri bir forum haline dönüşmüştür.³² CCMS, çevre ve gürültü kirliliği, kent sorunları, enerji, insan sağlığı, savunma, çevreyi ve yaşam kalitesini etkileyen sorunlarla ilgili projelerin yürütüldüğü bir merkez olarak görülebilir.³³

CCMS'nin çalışmaları merkezi olarak yürütülmez, çalışmalar üye ve 1996 yılındaki düzenleme ile birlikte Partner ülkeler tarafından finanse edilen pilot çalışmalar, projeler, çalışma grupları ve seminerleri içerir. Bu çalışmalar bir veya daha fazla sayıda ülke tarafından yönetilir; bu ülke ya da ülkeler çalışmanın planlama ve koordinasyonundan sorumludur.³⁴ Aynı zamanda NATO Sivil Bütçesi, uzmanların CCMS faaliyetlerine katılabilmeleri için CCMS'ye bir miktar fon sağlar. Üstlenilen her projede bir veya daha fazla ülke gönüllü olarak pilot rolünü üstlenir. Bu rolü üstlenen ülke çalışmayı planlar, finanse eder, icrasını koordine eder ve gerekli raporları hazırlayıp, izleme çalışmalarını takip eder. 1996'dan beri Komite, CCMS Programı çerçevesinde yeni işbirliği vasıtaları geliştirmiştir. CCMS Komitesi yılda bir kez Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi (EAPC) formatında Kamu Diplomasisi Genel Sekreter Yardımcısı başkanlığında toplanır. Komite ayrıca eylem planında belirtilen hususların ne ölçüde yerine getirildiğini tespit etmek adına

³¹ David G. Haglund, Orrick White, "The Parable of the Metal: Depleted Uranium, NATO, and the Issue of Environmental Security", *European Security*, (Vol. 12, 2004).

³² Ronald A. Kingham, "Profile of NATO", *Inventory of Environment and Security Policies and Practices*, (Hague: Institute for Environmental Security, 2006), s. 141.

³³ John S. Duffield, "NATO's Functions After the Cold War", *Political Science Quarterly*, (Vol. 109, No. 5. 1995).

³⁴ <http://traccess.tubitak.gov.tr/haberlistesi/upload%5Cbde03f44-18b3-4bf8-b3d6-80d5fc5a8e67.pdf>

yılda iki kez de NATO-Rusya Konseyi (NRC) formatında toplantılar düzenler.³⁵

2006 yılına kadar Partner ülkeler de dahil olmak üzere 80'den fazla projeyi başarı ile hayata geçiren CCMS, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde bağımsızlığını kazanan ülkelerde kısa ve uzun vadeli çalışmalar ile işbirliği yapabilmek için bu ülkelerin temsilcilerini bir araya getirmeye çalışmıştır. Ayrıca 11 Eylül 2001'deki terör saldırılarından sonra CCMS, temel çalışma alanını güvenlik ile ilişkilendirilen konulara doğru kaydırmaya başlamıştır. Zira bu dönem ile birlikte hem terörün hem de tehdidin tanımı yeni bir boyut kazandığı için güvenlik ile ilgili toplumsal bazda yeni çalışmaların hayata geçirilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır.³⁶

V. Sanal İpek Yolu Projesi (Virtual Silk Highway Project)

Soğuk Savaş'ın sona ermesi uluslararası sistemin yapısı ve sistemin parçası olan aktörler üzerinde önemli değişimlerin yaşanmasına yol açmıştır. Bir milat noktası olarak değerlendirilen bu dönem çok uzun sürmemiş ve 11 Eylül olayları yeni bir dönemin doğum sancıları olarak kaydedilmiştir. Çünkü bu dönem ile birlikte her ne kadar tespit için çok erken olsa da, sistemik ve birimsel düzeyde aktörlerin davranış kalıpları önemli ölçüde değişmiştir. Bu süreçte NATO'nun da aynı kalması beklenemezdi. 1990'ların başından itibaren bir transformasyon sürecini tecrübe eden örgüt, 2002 Prag Zirvesi'ni 11 Eylül saldırıları sonrasında gerçekleştirmiş ve NATO'nun terörizm ile mücadele konusunda yeni bir strateji olmasa da yeni roller üstlenmesi gerektiği tartışmaya açılmıştır.³⁷ 11 Eylül saldırılarından sonra NATO tarihinde ilk defa örgütü kuran antlaşmasının 5. maddesi çerçevesinde Afganistan'a operasyon düzenlemiş ve ISAF tesis edilmiştir. Böylelikle bir anlamda 1999'da kabul edilen Yeni Stratejik Konsept'in 24. maddesinde belirtilen "ittifakın güvenlik çıkarları küresel bağlamda ele alınacaktır"

³⁵ Jean M. Cadiou, "Science for Peace: NATO's New Cooperative Programme with Partners", *NATO Review*, (Vol. 45, No. 6, 1997).

³⁶ "Inaugural Meeting of the New NATO Committee", *Science, Society, Security News*, (Vol. 75, No. 3, 2007).

³⁷ Timothy Garden, "NATO in Trouble", *The World Today*, (Vol. 58, No. 11, 2002), s. 17.

vurgusu Afganistan operasyonu ile somutlaşmış oldu.³⁸ 7 ülkenin de üyeliğe davet edildiği Prag Zirvesi'nden sonra yapılan İstanbul Zirvesi ile birlikte 26 üyeli NATO, statik bir ittifak olmaktan çıkıp dinamik bir ittifaka dönüşmeye başladı.³⁹

2006 yılındaki Riga Zirvesi'nde ise, NATO'nun yeni amacı "XXI. yüzyıl güvenlik tehditlerine karşı koyulması, üye ülkelerin ve ortak değerlerin savunulması, ortak savunmanın idamesi" olarak açıklanmıştır. Ortak dayanışma gösterilmesi istenen yeni tehditler olarak ise; küresel ölçekte artan terörizmle mücadele, kitle imha silahları ve yayılmasının önlenmesi ve *failed states*lerden kaynaklanan istikrarsızlıklar olarak sıralanmıştır.⁴⁰ NATO'nun Soğuk Savaş'ın sonu ile başladığı ve Riga Zirvesi ile netlik kazanan bu dönüşüm süreci aslında 11 Eylül saldırıları ile yeni bir boyut kazanmış ve örgüt, her geçen gün yapı olarak bölgesel olsa da faaliyet alanı olarak küresel bir örgüt halini almaya başlamıştır. Zirvelerde alınan kararlardan da anlaşılacağı üzere örgütün öncelikleri değişirken, işbirliği alanları da çeşitlenmiştir.

NATO'nun bu işbirliği alanlarından biri de Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinin yer aldığı bölgedir. NATO bölgenin, Avrupa-Atlantik güvenliği ile olan bağlantısını işbirliğinin temel referansı olarak görmektedir.⁴¹ Özünde Amerikan dış politikasının 11 Eylül sonrası dönemde hayata geçirmeye çalıştığı bir proje olan Genişletilmiş Orta Doğu Projesi de NATO'nun bölgeye bakışını etkileyen bir diğer unsurdur. Ekonomik, jeopolitik, askeri ve politik

³⁸ Anne Deighton, "The Eleventh of September and Beyond: NATO", *The Political Quarterly*, (Vol. 73, No. 1, 2002), s. 122. James L. Jones, "Transforming NATO's Military Structures", *NATO Review Istanbul Summit Special*, (2004), s. 57.

³⁹ ____ "Statement on Iraq", NATO Istanbul Summit, <http://www.nato.int/docu/pr/2004/p04-098e.htm>

⁴⁰ Yılmaz Aklar, "NATO Riga Zirvesi: Ne NATO ile Ne de NATO'suz", *Stratejik Analiz*, (Vol. 7, No. 81, 2007), s. 62. ____ "Riga Zirvesi ve NATO'nun Dönüşümü", Boğaziçi Üniversitesi-TÜSİAD Dış Politika Forumu, dispolitikaforumu.com/RigaZirvesi.pdf. Kurt Volker, "The Road to North Atlantic Treaty Organization's Riga Summit", *Journal of International Security Assistance Management*, (Vol. 28, No. 3, 2006), s. 54. Kurt Volker, "The United States and NATO: Transformation and the Riga Summit", *Committee on International Relations House of Representatives Hearing*, Serial No: 109-175, (3 May 2006). V. Kiriunin, "Minsk, Riga Host CiS, NATO Summits", *International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations*, (Vol. 53, No. 1, 2007), s. 90.

⁴¹ ____ *NATO Handbook*, NATO Public Diplomacy Division, (Brussels: 2006), s. 229.

uzantılı bu faktörlerin yanında NATO, bilimsel faaliyetler başlığı altında da bölge ile giderek daha yakından ilgilenmektedir. “Sanal İpek Yolu Projesi” olarak adlandırılan girişim, NATO’nun Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri ile ilişkilerinde oldukça önemli bir köprü vazifesi görmektedir.

Tarihi İpek Yolu, yaklaşık 8.000 km.lik uzunluğu ile Antik Çin ile Avrupa’yı birbirine bağlayan ve sadece ticaret için değil aynı zamanda dünyanın belirli bölgeleri arasındaki iletişim ve bilgi akışı için de çok önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Tarihi İpek Yolu’nun özellikle ikinci yönünden esinlenerek NATO, 2001 yılında yeni bir proje hayata geçirmeye başladı.⁴² Bilgisayar Networking Danışma Paneli’nin başlatmış olduğu proje çerçevesinde NATO Bilim Komitesi, Partner ülkelerdeki bilimsel ve akademik toplumun kolay ve güvenli bir şekilde internete ulaşımını sağlamıştır.⁴³ Sanal İpek Yolu Projesi olarak adlandırılan bu proje uydu merkezli bir şebekenin Güney Kafkasya ve Orta Asya’da tesisini hedeflemektedir. Proje sadece ilgili ülkelerin küresel bilgi ağına erişmesini sağlamakla kalmamış aynı zamanda NATO’nun işbirliği kapasitesine de katkı sağlamıştır. SCOM, zaten 1994’ten beri bölgedeki bilgisayar şebekesi projelerini ve alt yapı çalışmalarını destekliyordu.⁴⁴

Proje NATO Bilim Komitesi’nin Gürcistan’da yaptığı 29 Ekim 2001 tarihli toplantıda onaylanarak yürürlüğe girdi.⁴⁵ Proje kapsamında 8 katılımcı ülke (Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Ermenistan, Azerbaycan, Tacikistan, Türkmenistan, Gürcistan) uydu teknolojilerine sahip oldular ve Proje 2003 yılında tam anlamı ile işlevsel hale geldi.⁴⁶ Proje ile 64 Kpbs olan internet hızının, ilk aşamada 384 Kpbs’ye çıkarılması hedeflenmiştir. Proje kapsamında 8 ülkede NATO’ya yardımcı olmak ve projeyi sağlıklı yürütebilmek için ulusal araştırma ve eğitim şebekeleri kuruldu. Tüm sistem

⁴² <http://www.silkproject.org/>

⁴³ Stella M. Atkins, “The Virtual Silk Highway: A Project to Bridge the Digital Divide”, *IPSI Conference*, (Venice: July 2004).

⁴⁴ “The Virtual Silk Highway Project”, http://www.nato.int/docu/virtual_silk_highway/virtual_silk_highway.pdf

⁴⁵ Irakli Menagarishvili, “Partnership in Practice: Georgia's Experience”, *NATO Review*, (Vol. 49, No. 3, 2001).

⁴⁶ “NATO Secretary General Inaugurates Virtual Silk Highway Project”, *M2 Presswire*, (12, Jun 2003), s. 1

Hamburg’da kurulan SILK Şebeke Operasyon Merkezi tarafından yönetilmektedir.⁴⁷ SCOM tarafından finanse edilen ve ilk 3 yıllık bütçesi 2,5 milyon dolar olan Proje diğer uluslararası örgütlerden ve sivil toplum kuruluşlarından da destek görmeye başlamıştır. Bu anlamda Proje NATO Bilim Komitesi’nin bugüne kadar finanse ettiği en büyük proje konumundadır. Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkelerini kapsayan Proje, 2005 yılından itibaren Afganistan’ı da kapsayacak şekilde genişletilmiştir.⁴⁸ 2007 yılı itibari ile Kafkasya’da 300, Orta Asya’da ise yaklaşık 200’den fazla kurum, bu Projenin bir parçası konumundadır.⁴⁹

NATO’nun Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkelerine yönelik olarak başlattığı bu projeye başta Rusya olmak üzere bazı çevreler şüphe ile yaklaşmakta ve bu Proje ile NATO’nun bölge ülkelerini denetlediklerini ileri sürmektedirler. Özellikle 11 Eylül sonrası dönemde NATO’nun bölgeye olan ilgisinin artması, Afganistan operasyonu esnasında bölge ülkelerinin işbirliğinin NATO için önemi⁵⁰ ve tabi ki bölgedeki doğal kaynakların potansiyeli NATO’nun Projeye neden önem verdiğini gösteren etmenlerdir.⁵¹ Ayrıca NATO’nun resmi kaynakları da Projenin amaçları arasında, bölgenin demokratikleşmesini ve açık piyasa ekonomisine geçişin sağlanmasını vurgulamaktadırlar.⁵² Proje, ABD’nin bölgedeki etkinliğini NATO’nun bilimsel faaliyetlerini kullanarak artırmak istemesinin bir parçası olarak da değerlendirilmektedir. Nitekim 1999 yılında henüz Proje hayata geçirilmeden önce ABD Kongresi’nde kabul edilen “İpek Yolu Strateji Yasası” ile Proje arasındaki benzerlikler şaşırtıcıdır. Bu yasa ile ABD’nin ve Amerikalı girişimcilerin bölgedeki ekonomik ve ticari çıkarlarının sağlanmasını

⁴⁷ <http://www.silkproject.org/>

⁴⁸ _____ “Responding to NATO’s Priorities: The Security Through Science Programme in Full Swing”, *Science, Society, Security News*, (Vol. 69, No. 4, 2005).

⁴⁹ Peter Brown, “Multimedia Matters: Asian Partnerships Old And New”, *Via Satellite*, (Vol. 21, No. 6, 2007), s. 1.

⁵⁰ Osman Yavuzalp, “On the Front Line”, *NATO Review*, (No. 49, Winter 2001/2002), s. 24-25.

⁵¹ Svante Cornell, “NATO After Enlargement: PFP Shifts Emphasis to Central Asia and the Caucasus”, *NIASnytt*, (No. 2, 2004), s. 10-11.

⁵² Bu konuda NATO’nun vurguları ve benzer tespitler için bakınız _____ “The Virtual Silk Highway Project”, http://www.nato.int/docu/virtual_silk_highway/virtual_silk_highway.pdf _____ “NATO: Speech by NATO Secretary General, Jaap de Hoop Scheffer during his visit to the Kyrgyz Republic”, *M2 Presswire*, (20, Oct 2004), s. 1.

kolaylaştıracak bir çerçeve belirlenmeye çalışılmıştır.⁵³ Öte yandan Proje, NATO'nun bölgede *high politics* (ulvi politikalar) konularda Rusya'nın ağırlığını gölgelemek adına *soft politics* (sufli politikalar) araçlar kullanması olarak da görülmektedir. Projeye dair bu ve benzeri kuşkuvarın olduğunu da kabul etmekle birlikte Proje sayesinde özellikle bölgedeki bilim adamlarının internete ulaşım imkanlarının her geçen gün iyileştiği de bir gerçektir.⁵⁴

SONUÇ

NATO'yu kuran Washington Antlaşması'nın hiçbir maddesinde bilimsel işbirliğine yönelik bir atıfta bulunulmamış ve hatta "bilim" sözcüğü antlaşmada bir kez bile kullanılmamıştır. Ancak NATO, kurulduğu ilk günden beri ihtiyaçlarına cevap verebilecek birçok programa bünyesinde yer vermiştir. Daha çok askeri ve politik bir yapılanma olarak tanımlanan NATO, yaklaşık yarım asırdır hayata geçirdiği bilimsel faaliyetler ile "üçüncü boyutunun da" olduğunu ortaya koymuştur. Daha öncede vurgulandığı üzere NATO'nun bilimsel faaliyetlerini politik ve askeri kaygılardan ayrı düşünmek mümkün değildir. Ancak kuruluş niyetleri ne olursa olsun bugün NATO'nun bilimsel faaliyetleri, sadece üyeler arasında ve belirli bir coğrafi alanda değil toplam 56 ülke arasındaki işbirliği ve ortaklık imkanları için çok değerli bir platform konumundadır.⁵⁵

İlk olarak 1957 yılında hayata geçirilen bilimsel faaliyetlerin temel dayanağı olarak NATO Antlaşması'nın ikinci maddesi gösteriliyor; " taraflar, özgür kurumlarını güçlendirerek, bu kurumların üzerine kurulu olduğu ilkelerin daha iyi anlaşılmasını sağlayarak ve istikrar ile refah koşullarını geliştirerek barışçıl ve dostça uluslararası ilişkilerin daha da geliştirilmesine katkı yapacaklardır. Uluslararası ekonomi politikalarında çatışmayı ortadan kaldırmaya yönelecekler ve taraflardan herhangi biri ya da hepsi ile ekonomik işbirliğini teşvik edeceklerdir". Bu maddede vurgulanan işbirliğini önce üyeler, daha sonra Partner, son olarak da Akdeniz Diyalogu ülkeleri arasında hayata geçirmeye çalışan NATO bilimsel faaliyetlerinin kapsamını da

⁵³ Çağrı Erhan, "ABD'nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül'ün Etkileri", *Uluslararası İlişkiler*, (Vol. 1, No. 3, 2004), s. 133-134.

⁵⁴ Verena Ringler, "Silk Inroad", *Foreign Policy*, (Vol. 147, No. 2, 2005), s. 92.

⁵⁵ "Security Through Partnership", *NATO Public Diplomacy Division*, (Brussels: March 2005).

-konjonktürel koşulların da etkisi ile- sürekli genişletmiştir. Önce “istikrarı” temel öncelik olarak benimseyen NATO, sırasıyla “barış” son olarak da “güvenliği” referans olarak benimsemiştir. Bu değişimin tesadüfi olmadığı açıktır (ancak bu çalışma yapısöküm egzersizi için uygun bir zemin değildir).

NATO özellikle bilimsel çalışmaları vasıtasıyla dünyanın belki de en büyük epistemik topluluğunun (*epistemic community*⁵⁶) mimarlığını yapmaktadır. Aslında uzun bir geçmişi olan bilimsel çalışmalarını Soğuk Savaş’ın sona ermesi ile birlikte daha da hızlandıran NATO, böylelikle -birçoklarının iddia ettiği üzere- içinde bulunduğu kimlik/meşruiyet krizini aşmaya çalışıyor. Detant Dönemi, Soğuk Savaş’ın sona ermesi ve son olarak da 11 Eylül saldırıları NATO’nun politik ve askeri dönüşüm sürecini etkilediği gibi bilimsel çalışmalarını da etkilemiştir. Bugün terörizme karşı savunma için bilimsel işbirliği, diğer tehditleri karşılamak için bilimsel işbirliği ve Partner ülkelerin teknolojik ve bilimsel anlamdaki önceliklerini yerine getirmek NATO’nun bilimsel çalışmalarının temel sütunlarını oluşturuyor.

Askeri bir ittifak modeli olarak NATO, bu yapının Soğuk Savaş sonrası dünyasında tek başına geçerli bir referans olmadığına bilinci ile, bilimsel faaliyetleri vasıtasıyla -yine güvenliği temel hedef olarak benimse de- faaliyet alanını genişletmeye çalışıyor. Her ne kadar bilimsel faaliyetlerin çıkış noktası, Soğuk Savaş süresince Sovyetler Birliği’ne karşı bir üstünlük sağlamak olsa da ve daha çok askeri hedefleri içermiş olsa da bugün NATO’nun bilimsel faaliyetleri, dünyanın üç farklı kıtasından ülkeleri kapsayan bir program haline dönüşmüştür. Bu dönüşümde Sanal İpek Yolu Projesi’nin oynadığı rolün de altı çizilmelidir. NATO’nun hem kurumsal hem de işlevsel bazda dönüşmesinin nedenleri, resmi söylem ve pratiklerin dışına çıkılarak analiz edilmeli ve gerekçeleri sorgulanmalıdır.

⁵⁶ Kavramı NATO için olmasa da ilk olarak kullanan kişi P. Haas’dır. Peter M. Haas, “Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination”, *International Organization*, (Vol. 46, No. 1, 1992).

KAYNAKÇA

- _____ “Barış ve Güvenlik İçin Bilim”,
http://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/ICIM/ici_m/uluslararası_bolgesel_org/NATO/SPS.doc
- _____ “Inaugural Meeting of the New NATO Committee”,
Science, Society, Security News, Vol. 75, No. 3, 2007.
- _____ “NATO Basic Texts Text of the Report of the Committee of Three on Non-Military Cooperation in NATO”, Brussels, 13 December 1956.
- _____ “NATO in the 21st Century”, NATO Public Diplomacy Division, Brussels, 2004.
- _____ “NATO Transformed”, NATO Public Diplomacy Division, Brussels, 2004.
- _____ “Responding to NATO’s Priorities: The Security Through Science Programme in Full Swing”, *Science, Society, Security News*, Vol. 69, No. 4, 2005.
- _____ “Security Through Partnership”, NATO Public Diplomacy Division, Brussels, March 2005.
- _____ “The Environment and Security”, NATO Public Diplomacy Division, Brussels, 2005.
- _____ “The NATO Security Through Science (STS) Programme, Potential for Future Cooperation and Projects”,
<http://www.ecology.uni-kiel.de/~benjamin/proj/CCMS/petersburg/July5th/Science%20for%20Peace%20and%20Security.pdf>
- _____ *NATO El Kitabı*, NATO Kamu Diplomasisi Departmanı, Brüksel, 2001.
- _____ *NATO Handbook*, NATO Public Diplomacy Division, Brussels, 2006.
- _____ “NATO Secretary General Inaugurates Virtual Silk Highway Project”, *M2 Presswire*, 12, Jun 2003.
- _____ “NATO: Speech by NATO Secretary General, Jaap de Hoop Scheffer during his visit to the Kyrgyz Republic”, *M2 Presswire*, 20 Oct 2004.
- _____ “The Virtual Silk Highway Project”,
http://www.nato.int/docu/virtual_silk_highway/virtual_silk_highway.pdf

- “Riga Zirvesi ve NATO’nun Dönüşümü”, Boğaziçi Üniversitesi-TÜSİAD Dış Politika Forumu, www.dispolitikaforumu.com/RigaZirvesi.pdf
- “Statement on Iraq”, NATO Istanbul Summit, <http://www.nato.int/docu/pr/2004/p04-098e.htm>
- Aklar, Yılmaz, “NATO Riga Zirvesi: Ne NATO ile Ne de NATO’suz”, *Stratejik Analiz*, Vol. 7, No. 81, 2007.
- Atkins, M. Stella. “The Virtual Silk Highway: A Project to Bridge the Digital Divide”, *Ipsi Conference*, Venice, July 2004.
- Balanzino, Sergio. “A Year After Sinatra: Achieving Cooperative Security Through the EAPC and PfP”, *NATO Review*, Vol. 46, No. 3, 1998.
- Brown, Peter. “Multimedia Matters: Asian Partnerships Old And New”, *Via Satellite*, Vol. 21, No. 6, 2007.
- Butler, Declan. Spurgeon David. “NATO Science Programme Feels the Heat Over Funds and Goals”, *Nature*, Vol. 390, No. 20, 1997.
- Cadiou, Jean M. “Science for Peace: NATO’s New Cooperative Programme with Partners”, *NATO Review*, Vol. 45, No. 6, 1997.
- Cornell, Svante. “NATO After Enlargement: PfP Shifts Emphasis to Central Asia and the Caucasus”, *NIASnytt*, No. 2, 2004.
- Debons, Anthony. Horne Esther E. “NATO Advanced Study Institutes of Information Science and Foundations of Information Science”, *Journal of the American Society for Information Science*, Vol. 48, No. 9, 1997.
- Deighton, Anne. “The Eleventh of September and Beyond: NATO”, *The Political Quarterly*, Vol. 73, No. 1, 2002, s. 122.
- Duffield, John S. “NATO's Functions After the Cold War”, *Political Science Quarterly*, Vol. 109, No. 5, 1995.
- Erhan, Çağrı. “ABD’nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül’ün Etkileri”, *Uluslararası İlişkiler*, Vol. 1, No. 3, 2004.
- Fournet, Jean. “Science and Society: A NATO Asset in A Global World”, *NATO's Nations and Partners for Peace*, Vol. 47, No. 4, 2002.
- Garden, Timothy. “NATO in Trouble”, *The World Today*, Vol. 58, No. 11, 2002, s. 17.

- Haglund, David G., White Orrick. "The Parable of the Metal: Depleted Uranium, NATO, and the Issue of Environmental Security", *European Security*, Vol. 12, 2004.
- Hass, Peter M. "Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination", *International Organization*, Vol. 46, No. 1, 1992.
- İnce, A. Nejat. "NATO's Science Programme and the Committee on the Challenges of Modern Society", *Perceptions: Journal of International Affairs*, Vol. 4, No. 1, 1999.
- Jones, James L. "Transforming NATO's Military Structures", *NATO Review Istanbul Summit Special*, 2004, s. 57.
- Kaplan, Lawrence S. "Report of the Three Wise Men: 50 Years On", *NATO Review*, No. 1, Spring 2006.
- A. Kingham, Ronald. "Profile of NATO", *Inventory of Environment and Security Policies and Practices*, Hague: Institute for Environmental Security, 2006.
- Kiriunin, V. "Minsk, Riga Host CiS, NATO Summits", *International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations*, Vol. 53, No. 1, 2007, s. 90.
- Krige, John. "NATO and the Strengthening of Western Science in the Post-Sputnik Era", *Minerva*, Vol. 38, No. 1, 2000.
- Lee, Henry A. "Science and Technology in Support of Economic Growth: NATO's Science for Stability Programme", *NATO Review*, Vol. 39, No. 3, 1991.
- Menagarishvili, Irakli. "Partnership in Practice: Georgia's Experience", *NATO Review*, Vol. 49, No. 3, 2001.
- Nierenberg, W. A. "NATO Science Programs: Origins and Influence", *Technology in Society*, Vol. 23, 2001.
- Özlük, Erdem. *Uluslararası İlişkiler Disiplininde Gelenekselcilik, Davranışsalcılık Tartışması ve Çağdaş Uluslararası İlişkiler Teorilerine Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi, 2006.
- Ringler, Verena. "Silk Inroad", *Foreign Policy*, Vol. 147, No. 2, 2005.
- Rodrigues, F. Carvalho. "NATO Science Programs: Origins and Influence", *Technology in Society*, Vol. 23, 2001.

- Schmitt, Roland W. "Science Savvy in Foreign Affairs", *Issues in Science and Technology*, Vol.15, No. 4, 1999.
- Schulte, Nancy T. "NATO Science Programme Intensifies Interactions With Partners", *NATO Review*, Vol. 47, No. 4, 1999.
- Stone, Richard. "NATO Ordered to Cut Science Program", *Science*, Vol. 298, No. 5595, 2002.
- Volker, Kurt, "The United States and NATO: Transformation and the Riga Summit", *Committee on International Relations House of Representatives Hearing*, Serial No: 109-175, 3 May 2006.
- Volker, Kurt. "The Road to North Atlantic Treaty Organization's Riga Summit", *Journal of International Security Assistance Management*, Vol. 28, No. 3, 2006, s. 54.
- Voronin, A. I. "Russia NATO Strategic Partnership: Problems, Prospects", *Military Thought*, Vol. 14, No. 4, 2005.
- Wilcher, Marshall E. "NATO'S Third Dimension", *Air University Review*, September-October 1971.
- Williams, Nigel. "Cold War Thaw Leads to Turmoil in NATO Science", *Science*, Vol. 278, No. 5339, 1997.
- Witte, Pol De. "Fostering Stability and Security in the Southern Caucasus", *NATO Review*, Vol.47, No. 1, 1999.
- Yavuzalp, Osman. "On the Front Line", *NATO Review*, No. 49, Winter 2001/2002.
- <http://www.rta.nato.int>
- <http://www.nato.int/science>
- <http://traccess.tubitak.gov.tr>
- <http://www.silkproject.org/>

OSMANLI'DAN TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NE MİRAS: GÖÇ SORUNU VE TÜRK- YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ

Fahriye Emgili*

ÖZET

Göç ve göçmen meselesi, Türkiye'nin son üç yüz yıllık tarihinin en önemli problemlerinin başında gelmektedir. Balkan savaşı sonunda hızlanan göç hareketleri Birinci Dünya savaşından sonra ve Cumhuriyetin ilk yıllarında da yoğunluk kazanmıştır. Bu göçlerin içinde Balkanlar'dan Anadolu'ya yönelik göçlerin yakın tarihimiz için ayrı bir önemi bulunmaktadır. Göç olgusu; toplumsal, ekonomik ve siyasi boyutlarıyla yakın dönem Türkiye tarihinin oluşum, gelişim ve biçimleşiş sürecini daha anlaşılır kılmaktadır.

Balkanlar, Balkan savaşları ve I. Dünya Savaşı ile birlikte önemli bir demografik değişim geçirmiştir. Balkan nüfusu atalarının topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin tarihi mirası üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti, birçok sorunu olduğu gibi göç sorununu da Osmanlı'dan devralmak zorunda kalmıştır.

1923 Lozan Görüşmeleri sırasında imzalanan 30 Ocak 1923 Türk-Yunan Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol uyarınca, Türkiye'den Ortodoks Rumlar Yunanistan'a, Yunanistan'dan da Müslümanlar Türkiye zorunlu olarak göç etmişlerdir. İki ülke arasında yaşanan zorunlu nüfus değişimi Cumhuriyet Dönemi'ndeki en önemli göç olayıdır. Bu yazıda Türkiye'ye gelen mübadillerin etkin işlevini görüp tanımak ve toplumsal, ekonomik ve siyasi yapıdaki yeni kazanımlarını ortaya koymak amaçlanmaktadır.

ANAHTAR KELİMELEER: Göç, göç sorunu, nüfus mübadelesi.

*Arş. Gör., Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.

GİRİŞ

Sadece bireyler açısından değil toplumlar açısından da yanıtlanması gereken uzun bir yolcuğun adı "göç" birden fazla terimle adlandırılır. Göç olgusuyla ilgili terimler, göç olgusu ile ilgili çalışmalarda sıklıkla birbiri yerine kullanılmaktadır. "Göçmen", "muhacir", "mülteci", "mübadil" terimleri de yapılan çalışmanın niteliğine göre farklı anlamlandırılmaktadır.

Demografik bir süreç olarak göç, "birey ve grupların ekonomik, sosyal, kültürel vb. nedenlerden dolayı bir yerden başka bir yere gitmelerine" denir.¹ Tarih boyunca süregelen göç türleri çeşitli kategorilerde sınıflandırılabilir. Bunlar; ilkel, serbest ve zorlama göçtür. Göç ve sosyal hareketler, sosyo-kültürel ve ekonomik yönleri olan, sosyal değişmeye yol açan ve ona hız kazandıran olgulardır.

"Göçmenlik" ve "mültecilik" iki farklı göç sürecinin sonucu ortaya çıkan, fakat kimi zaman benzer koşullarla yeni yaşama başlanan, bazen birinin legal konumunda başlayıp diğerinin sosyal konumunda devam eden, günümüzde çok boyutlu sorunlarla yüklü iki farklı sosyal olgudur. Belirli şartlar altında, ekonomik çıkarını maksimize etmek üzere görece gönüllü olarak ülkeler arası göç eden "göçmen" ile, varlığını tehdit altında hisseden, güvenliğini arayan ve güvenli bir ülkede yaşamak üzere göç eden, çoğu durumda zorunlu, isteksiz ülke, kültür değiştirmek durumunda kalan "mülteci"ler göç literatüründe çok farklı tanımla adlandırılabilmektedirler. Ekonomik, politik, sosyal nedenlerle ülkelerarası göç eden gruplar için tanımlarda fikir birliği güçlüğü yaşanmaktadır. "Mülteci" ve "göçmen" kavramları göçü başlatan olaylar nedeni ile zaman zaman birbirini üzerlemekte, ekonomik nedenlerle göç edenler göç edilen ülkelerin sınırlarını aşabilmek için mülteci başvurularında bulunabilmektedirler.²

Bu çalışmada ele alınan Balkanlar'dan Türkiye'ye çeşitli dönemlerde yaşanan göç olgusu içinde, Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 sonrası karşı karşıya kaldığı Türk-Yunan halklarının değiş tokuşu olayı ise;

¹ Sezgin Kızılcıkel ve Yaşar Erjem, *Açıklamalı Sosyoloji Sözlüğü*, (İzmir: Seray Kitabevi, 1996), s.235.

² Belkıs Kümbetoğlu, "Göçmenlik Mültecilik, Yeni Bir Yaşam ve Sonrası, , Göç Ve Sosyal Hareketler", *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Toplum Ve Göç, , Sosyoloji Derneği*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2-22 Kasım 1996), (Mersin: 1997), ss.271-280.

Mübadele [exchange], karşılıklı olarak isteğe bağlı veya zorunlu değişim anlamına gelir.

Bu bağlamda, göç ve göçmen sorunu, yakın dönem Türkiye tarihinde üzerinde durulmaya başlanan önemli konular arasındadır. Aslında göçler sonu gelmeyecek biçimde ve yüzyıllarca sürececek bir göç zincirinin kaynağıdır. Özellikle siyasi nedenlere dayanan göçleri, milliyetçiliğin ortaya çıkmasıyla 19. ve 20. yüzyılda görmek mümkündür. Bu tür göçlerin ana nedeni; belirli bir toprak parçasını ülke olarak seçen ve siyasi gücü elinde bulunduran etnik grubun o toprak parçasında yaşayan farklı etnik kökenden insanlara aralarında yaşama hakkı tanımamasıdır.

Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'nın Balkanlardan geri çekilmeye başlamasıyla birlikte, bu coğrafyadaki topraklarını çeşitli nedenlerle terk etmek zorunda kalan kitleler, Türkiye'de hak ve hürriyetlerini yeniden elde etmişlerdir.

Kuşkusuz, göç sorunu birey ve toplumların bir yerden diğer bir yere göç etmeleri ve gittikleri yerleşim birimine iskan edilmelerinden ibaret değildir. Göç birey ve toplumları mal, can, hak ve hürriyetinden mahrum bırakan insani bir olgudur. Göç ve sosyal hareketler, sosyo-kültürel ve ekonomik yönleri olan, sosyal değişmeye yol açan ve ona hız kazandıran olgulardır. Göçte insanlar yeni çevrelerinde sosyo-kültürel değişmelere neden oldukları gibi, kendileri de değişmektedirler. Sonuçta itici veya çekici nedenlere bağlı olarak göçler. Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi örneğinde değinileceği üzere, toplumsal yapıda sosyal, kültürel, ekonomik ve politik değişmelere neden olmaktadır.

I. MODERN TÜRKİYE'NİN OLUŞUM SÜRECİNDE GÖÇ SORUNU

Türk toplum tarihinde büyük değişimleri hazırlayan kitle hareketleri genellikle göçler biçiminde belirmiştir. Göçlerin Türk milletinin meydana gelmesini nasıl kolaylaştırdığını derinden anlamak için 19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde oluşan ekonomik, sosyal, siyasi kültürel ve ideolojik gelişmeleri de göz önünde bulundurmak gerekir. Elbette bu değişimler içinde göçler,

toplu ve kişisel değişimleri de sorgulayan ve demografik hareketlere yön veren somut bir güçtür.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda izlediği iskan siyaseti ile başlayan genişleme süreci, 1878 Berlin Antlaşması ile başlayan çözülme ve ardından Balkan Savaşları ile Balkanlardaki toprakların elden çıkmasıyla birlikte, Anadolu'ya doğru yaşanan Müslümanların kitle halinde göçüyle son bulmuş olması inkar edilemez. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e yaşanan göç sürecini anlamak, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, gelişmesi, yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkış sürecini de daha anlaşılır kılar.³

Bu geri çekilişe meydana gelen demografik hareketlilik ise şu alt başlıklarla özetlenebilir:

- 18. yüzyılda başlayıp 19. yüzyılın sonlarında artan siyasi nedenli göçler, Kafkaslar ve Balkanlar'dan Anadolu'ya doğrudur.
- 1853-1856 Kırım Savaşı süresince Dobruca'dan, Kırım'dan gerçekleşen göçler.
- 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Bulgaristan ve Sırbistan'da, 300.000 kadar Müslüman'ın öldürülmesinden sonra, bir milyondan fazla Müslüman'ın göçü gerçekleşmiştir. Bu göçler günümüze değin devam etmiştir.⁴
- Tesalya ve Girit'in işgal edilmesi ile bu bölgelerden başlayan göçler.⁵
- Balkan savaşları (1912-1913) sırasında Makedonya, Kosova, Trakya, Dobruca'dan göçler.⁶
- Birinci Dünya Savaşı sırasında Balkanlar'dan gelen göçler.

³ EMGİLİ, Fahriye, "Cumhuriyet Döneminde Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Bu Göçlerin Toplumsal, Ekonomik ve Siyasal Yönden Etkileri", 9. *Askeri Tarih Seminer Bildirileri*, 22-24 Ekim 2003, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, (Ankara: 2006), ss.501-525.

⁴ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1878-1890)*, (Ankara: 1990).

⁵ 1897 Türk-Yunan Savaşı ile Girit'ten Anadolu'ya yaşanan göçler için bkz. Fahriye Emgili, "Girit'ten Antalya'ya Yönelik Göçler (1897-1912)", *Son Bin Yılda Antalya Sempozyumu*, 18-20 Aralık 2003 Antalya, Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Antalya 2007; Emgili, "Girit'ten Tarsus'a Göç (1897-1912)", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXXV, S.39, Ankara 2006, s.199.

⁶ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, (Ankara: 1994).

- 1923-1938 tarihleri arasında Türk hükümetinin Balkan devletleri ile yaptığı anlaşmalar ile meydana gelen göçler.⁷
- 30 Ocak Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sözleşmesi ile Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan iki halkın zorunlu değişimi Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşum ve dönüşüm sürecinde önemli nüfus hareketidir.⁸
- II. Dünya savaşından sonra Yugoslavya, Bulgaristan'dan gelen göçmenler.

1930-1990 arasında kitleler halinde gelen göçmen sayısının iki milyonu bulduğu hesaplanırsa 1856-1990 tarihleri arası dokuz milyon insanın Türkiye'ye göç ettiği anlaşılır.⁹

18. yüzyılın sonundan itibaren büyük göçlere yol açan olaylar ve göçlerin niceliğine değinmek gerekirse; Anadolu'ya Balkanlar'dan gerçekleşen göçler, savaşlar, isyanlar gibi büyük politik olayların sonuçlarıdır. Örneğin Sırbistan, 1815 yılında özerklik kazanınca ülkesindeki Müslümanları sürmeye başlamış, bunu da Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya izlemiştir.¹⁰

Balkanlar'da milli devletlerini kurmak isteyen Sırp, Bulgar gibi Ortodoks Hristiyan gruplar, Müslümanları Osmanlı Devleti'nin siyasi dayanağı olarak gördükleri için, onları yerlerinden söküp atmayı ülkede siyasi çoğunluğu sağlamanın baş koşulu olarak görmüşlerdir. Türkler, Müslümanlaşmış Boşnaklar, Karadağlılar, Arnavutlar "öteki" olarak görülmüştür. Balkanlar'da Türk ismi ise tüm Müslümanları kapsamıştır.

1878 Berlin Antlaşması ile Müslüman azınlıklara tanınan "görece özgürlük"ler, Balkan Devletlerinin milliyetçi yaklaşımları ile sınırlandırıldı ya da tamamen kaldırıldı. Bu devletler, ekonomik bakımdan az gelişmiş olmalarını yüzyıllardır süren Osmanlı baskısına bağladılar ve bu bahaneyi de Müslüman vatandaşlara karşı giderek daha ayrımcı bir uygulamayı haklı çıkarmak için

⁷ Emgili, "Cumhuriyet Döneminde...", ss.501-525.

⁸ Fahriye Emgili, *Mersin Mübadilleri*, , (Mersin: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004) Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,, 2003), s.16.

¹⁰ Karpat, a.g.e., s.301.

kullandılar.¹¹ 1870 ile 1918 arasında, Osmanlı toprakları birer birer İmparatorluktan koptukça, buralardaki Müslüman halk yerinden sürülmüştür. Tahminlere göre göçmen sayısı bir milyon kadardır. 1920'lerden sonra Kafkasya ve Rus yönetimindeki topraklardan olan göçler durmuş, fakat Balkanlar'dan büyük kitlelerin gelmesi sürmüştür.¹²

Yukarıda ana başlıklar halinde sıraladığımız dönemlerde göçler, Osmanlı Devleti'ne ve Türkiye Cumhuriyeti'ne; Kafkaslar'dan, Kırım'dan, Balkanlar'dan, ve Akdeniz Adalarından; Türk, Çerkez, Boşnak, Arnavut, Pomak, Tatar gibi Osmanlı tebaasına mensup fakat dilleri Türkçe olmayan çeşitli gruplar getirmiştir. Kuşkusuz bu kadar farklı dil gruplarına ayrılmış, iklim ve coğrafya bakımından olduğu kadar sosyal yapı bakımından da birbirinden çok farklı bölgelerden olan bu insanları Osmanlı Devleti'ne ve Türkiye Cumhuriyeti'ne iten ve çeken bir güç olmalıydı. 19. yüzyılda artan bu göçlerin ana nedeninin siyasi ve kültürel olduğunu daha önce söylemiştik. Kitleler halinde insanların yurtlarından sökülüp atılmalarının bir nedeni de Hristiyan olmayışlarıdır. Örneğin, Bulgaristan topraklarında Bulgarlardan oluşan bir çoğunluk yaratmak amacıyla, o bölgede yaşayan Müslümanları göçe zorlamıştır. Müslüman olma nedeni de bu insanları Osmanlı Devleti'ne getirmiştir. Kuşkusuz Müslümanlık bu insanlara ortak bir kimlik vermekteydi ancak onların bir arada yaşmalarını sağlayan asıl çekici güç, Osmanlı siyasi kültürünü benimsemiş olmalarıydı. Siyasi kültür beraberine ortak bir hukuk düzeni ve ortak değerleri paylaşmalarını da sağlamıştır.

Osmanlı Devleti ve kültürü kendine özgü bir toplum ve birey yaratmıştır. Altı yüzyıl içinde oluşan bu kültür Türkiye Cumhuriyeti'nde günümüze değin sürmüştür. Türkiye'de insanları birbirine bağlayan bu ortak tutum ve psikolojik yapıyı Türklük olarak adlandırıyoruz. Türk modernleşmesi akla dayalı, evrensel ilerleme anlayışını ve pozitivizmi esas alan bir harekettir ve korporatizme dayalı seküler bir toplum oluşturmak da amaçlarıdır. Aynı zamanda Türk Modernleşmesi; Osmanlı olarak kalmayı, Türk olarak kalmayı, Müslüman olarak kalmayı talep

¹¹ Karpat, a.g.e., s.315.

¹² Tevfik Çavdar, "Türkiye'de Nüfus ve Nüfus Sorunu", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, İletişim Yayınları, s.1556.

etmiştir. Aslında siyasal söylemde Türklük düşüncesinin "öteki" üzerinden kurulduğu fikri de önemli bir gerçektir.

Bu gerçeğe Türkiye örneğinde farklı toplulukların karşılaşması ve entegrasyonu sürecinde sıkça rastlanır: kimliklerinin yıkılışına ve yeniden üretilişine baktığımızda göç eden toplulukların toplumsal hafızasının da bu ortak tutum ve psikolojik yapının oluşmasında çok önemli bir yeri olduğunu görürüz. Çünkü ortak bir tarihi geçmişe, kültüre sahip olmak gelen göçmenlerle Anadolu'da yaşayan halkın da kaynaşmasını kolaylaştırmıştır. Bunun yanı sıra, göçler Osmanlı Devleti'nde Müslümanların sayısını arttırdığı gibi, Çerkez, Boşnak, Giritli, Selanikli gibi dar çerçeveli yerel kimliklerin üstünde, siyasi anlamlı "milli" bir Osmanlı-Müslüman kimliği ve benliğinin oluşmasını sağlamıştır.

Aynı zamanda, büyük kitlelerle yer değiştiren göç hareketi Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecinin bir yönünü oluştururken diğer taraftan da benzer görünüm arz eden halkları bir araya getirmiştir.¹³ Milli Türk devletinin 1923'te kuruluşunu hazırlayan kitle hareketleri de bundan farklı olmamıştır.

1923-1928 yılları arasında Türkiye'de siyasi alanda olduğu kadar, toplum ve kültür açısından da çok hareketli geçmiştir.¹⁴ Kemalist anlayışın ülkeye getirmek istediği ve toplumu gelenekçi ümmet yapısından çağdaş millet bilincine erdirmeyi öngören köklü değişimin en verimli tohumları bu dönemde atılmıştır. Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne miras göç sorunu da bu sürecin önemli bir halkasıdır.

II. TÜRK-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİNE GİDEN YOL

Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkilerin yönelimini etkileyen faktörler ortak tarihi ilgilendirmektedir. Osmanlı toplumsal sistemi içerisindeki Türk ve Yunan ulusal kimliğinin oluşum süreci, Ulusal Kurtuluş Savaşı ve bağımsızlığı her iki ülke insanları arasındaki ilişkileri ortaya koymaktadır. İki ulusun ulus-devlet kimliklerini birbirlerine karşı verdikleri mücadelelerin sonunda kazanmaları Türk-Yunan ilişkilerinin biçimlenmesinde kuşkusuz çok önemli bir rol

¹³ Çavdar, a.g.m., s.1556.

¹⁴ 1923-1933 yılları arasında 627.538 kişi Türkiye'ye gelmiştir. Bkz. Çavdar, a.g.m, s.1556.

oynamıştır. Bu açıdan bakıldığında Türk-Yunan anlaşmazlığı iki ulusçuluğun çatışmasını yansıtmaktadır.

Türk-Yunan toplumları arasında yaşanan sorunlar, uzunca bir tarihi süreç sonucu oluşmuşlardır. Yunanistan bağımsızlığını kazandığı sırada, sınırları içinde homojen bir yapıya sahipti. Ancak Tesalya, Makedonya, Girit, Epir ve Ege adalarının Yunanistan'a girmesiyle nüfus yapısındaki türdeşlik de değişmeye başlamıştır.¹⁵ Balkan savaşının bitmesiyle de nüfusun yapısı 1830'dan farklı bir hale gelmeye başlamıştır. Yunanistan'ın bağımsızlıktan sonraki amacı sınırları içinde yalnızca Yunanlıların yaşadığı bir devlet oluşturmaktır.¹⁶ Bu amaçla Yunanistan'ın hedefi, "megali idea"yı gerçekleştirmektir. İrredentist politikanın bir projesi olan megali idea, 1922'de "Smyrna'da" son buldu.

Bu yenilgi beraberinde Yunanistan'a büyük bir göç dalgasına yol açmıştır. Anadolu'nun Yunan işgalinden kurtarılmasıyla birlikte. Rumların büyük bir kısmı Yunan ordusuyla birlikte, daha mübadele protokolü imzalanmadan önce Anadolu'yu terk etmiştir. Yenilgiden sonra bir ay içinde Yunanistan'a göç eden Rumların sayısı 650 bine ulaştı. Bu göçmen akını ile birlikte Yunanistan önemli ekonomik, siyasal, sosyal sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bazı göçmenler yerli halkın kapılarını kırarak zorla evlere sığınıyorlardı. Bu şartlar altında Müslüman Türklere baskılar yapılmaya başlandı. Türklerin göç etmesiyle yerlerine Rumların yerleştirilmesi isteniyordu.¹⁷

İşte bu koşullar altında Lozan görüşmeleri esnasında, uluslaşma hareketlerinin önemli bir aşaması olarak görülen nüfus probleminin yeni anlayışlarla ve ortaya çıkan topografyaya uygun olarak ele alınması bekleniyordu. Milletler Cemiyet barış görüşmelerinden önce Norveçli Dr. Nansen'i nüfus sorununu incelemekle görevlendirdi. Nansen'e göre, iki ülke halkı mübadeleye tabi tutulmalıydı.¹⁸ Lozan

¹⁵ Seçil Akgün, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Türk-Yunan İlişkileri*, (Ankara: Gen. Kur. Yay., 1986), s.242.

¹⁶ Akgün, a. g. m., s.244.

¹⁷ Akgün, a.g.m, s.242.; A. Richard Clogg., *Modern Yunanistan Tarihi*. Çev. Dilek Şendil, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997); Kemal Arı, "Cumhuriyet Döneminin İlk Yıllarında Türkiye'de Mübadele, İmar, İskan İşleri ve Mustafa Necati". *Mustafa Necati Sempozyumu (Kastamonu. 9-11 Mayıs 1991)*, (Ankara: Kastamonu Eğitim Yüksekokulu Yay., 1991), s.46.

¹⁸ Stephan Ladas, *The Exchange Of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, (New York: 1932), s.335.

Konferansı boyunca Yunan tezi, mübadelenin isteğe mi yoksa zorunlu olması mı gerekir fikri etrafında dönüp durdu.

Görüşmeler sonucunda, her iki ülkenin de menfaatleri düşünülerek, Lozan'da 30 Ocak 1923 tarihinde "*Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi ve Protokolü*" imzalandı. Temsilci Heyetinden E.K. Venizelos ve D. Caclamanos ile Türk Temsilci Heyetinden İsmet Paşa, Dr. Rıza Nur Bey ve Hasan Bey'in imzaladığı Sözleşme ve Protokol, on dokuz maddeden ibarettir.²² Yeni siyasal sınırlar ötesinde kalan Türklerin Türkiye'ye gelişi 30 Ocak 1923'de Lozan'da imzalanan "*Türk-Rum Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol Anlaşması*" gereğince, Anadolu'da yaşayan Ortodoks Rumlar ile Yunanistan'daki Müslümanların zorunlu değişimi gerçekleştirilmiştir. 30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da Türk ve Yunan devletlerinin imzaladığı "*Türk-Yunan Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*"ünün birinci maddesi şöyledir :¹⁹

"*Türk topraklarında yerleşmiş bulunan Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak, zorunlu mübadelesine girişilecektir. Bu kimselerden hiçbiri Türk hükümetinin izni olmadıkça Türkiye 'ye ya da Yunan hükümetinin izni olmadıkça Yunanistan 'a dönerek orada yerleşemeyecektir. "*

Mübadele, İstanbul'da oturan Rumları ve Batı Trakya'da oturan Müslümanları kapsıyordu. Buna göre İstanbul Rumları ve Batı Trakya Müslümanları haricinde, Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren zorunlu mübadelesine girişilecekti.

Böylece Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan nüfus mübadelesi anlaşmasıyla iki ülke arasındaki azınlık sorunları büyük ölçüde çözüme kavuşturulmuş oluyordu. Batı Trakya'dakiler hariç

¹⁹ *Lozan Sulh Muahadenamesi Mukavelenamesi 24 Temmuz 1339-1923. s.103-109.; Düstur, III. Tertip, C.5, (Ankara: 1969), s.205, 10 Muharrem 1342/1923 ve tarih ve 340 sayılı kanun.;Bkz. Anlaşma metni için, İsmail Soysal, Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, C.I. (1920-1945). (Ankara: TTK Yayınları, 1983), ss. 177-183; Mehmet Esad Atuner, Mübadeleye Dair Türkiye ve Yunanistan Arasında İmza Olunan Mukavelenameler (Muhtelit Mübadele Komisyonu Kararları. Bitaraf Azaların Hakem Kararları), (Damga Matbaası: 1937), 8.1.*

Yunanistan'da yaşayan 350.000'in üzerinde Müslüman Türkiye'ye, karşılığında da 1.300.000 Rum Yunanistan'a gönderilecekti.²⁰

Anlaşmanın imzalanmasından sonra Türkiye'ye getirilecek olan mübadillerin ihtiyaçlarına yönelik hazırlıklara başlandı. İlk olarak, bu göçmenlerin Yunanistan'daki, mallarının tasfiye işlemlerinin yapılması ve limanlara sevk edilmesi gerekiyordu. Türk-Rum Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi ve Protokolü gereğince bir karma Komisyon kurulacaktı. Bu karma Komisyonun başkanlığını tarafsız üç üyeden her biri sıra ile yapacaktı. Bu karma komisyonun gerekli göreceği yerlerde, her biri bir Türk ve bir Yunanlı üye ile, komisyona atanacak tarafsız bir başkandan oluşacak, kendisine bağlı alt komisyonlar kurmaya da yetkili olacaktı. Karma komisyon, bu alt komisyonlara da yetki verme hakkına sahip olacaktı. Komisyon üç şekilde örgütlenmişti. Biri, mübadelenin tasfiyesi, biri nasıl işleyeceği, diğeri de ölçümleme ve diğer ülkedeki alacakları belirleme ve izleme çalışmalarıyla görevlendirilmiştir.

Komisyon taşınmaz mallara değer biçecek, bu değer karşılığında Muhtelit Mübadele Komisyonu göç ettiği ülkede mübadile bıraktığı mallara eşdeğer nitelikte gayrimenkul verecekti. Tasfiye işlemi tamamlandığı zaman, karşılıklı borçlar birbirine eşit çıkarsa, bununla ilgili hesaplar denkleştirilmiş ve kapatılmış olacaktır. Eğer, hükümetlerden biri ötekine borçlu kalırsa, bu borç peşin para ile ödenecektir. Taraflar, mübadele edilecek halklara, gidişleri için konmuş tarihten önce yurtlarını bırakıp gitmelerine yol açmak ya da mallarını ellerinden almak gibi bir baskıda bulunmamayı karşılıklı olarak üstlenirler. Taraflar ayrıca göçmenleri hiçbir vergiye tabi tutmamayı da üstlenirler.²¹

Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun yanı sıra Yunanistan'da Mübadillerin mübadele öncesi ve sırasındaki işlemleri ile ilgilenen, bu süreçte önemli bir rol üstlenen bir diğer örgüt Cemaat-ı İslamiye kurumlarıdır. Mübadele sürecinde karşılaşılan sorunlara çözüm bulabilmek, bürokratik işlemleri yürütmek amacıyla Cemaat-ı İslamiye idaresi girişimlerde bulunuyordu. Muhtelit Mübadele

²⁰ Emgili, a.g.t.

²¹ TBMMZC. , İctima I, Devre II, C.I, Ankara 1961, s. 175-179; Soysal, a.g.e., 177-183; Çev. Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*. T.I ,C.I, K.II, YKY, (İstanbul: 2001), s.20-21.

Komisyonu ile mübadeleye tabi halk arasında ilişki kurma görevini Cemaat-ı İslamiyeler yürütmüştür. Cemaat-ı İslamiye idareleri sorumlulukları bağlamında olan vakıfların işlemlerini yürütürken aynı zamanda Cemaat-ı İslamiye idarelerinin yükümlülüğü altında olan yetimlerin mülklerinin de satılması ve mübadele için işlemlerin hazırlanmasını da üstlenmişlerdir.²²

Türkiye'de de mübadele işlemlerin yürütülebilmesi için bir örgüte ihtiyaç vardı. 13 Ekim 1923'te Mübadele İmar ve İskan işleriyle ilgilenmek üzere bir vekalet kurulmuştur. Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti bu şekilde kurulmuştur.²³

Türk-Rum Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi ve Protokolü gereğince kurulan karma Komisyon Vekaletin ilk çalışmalarından birisi, göç edecek kişilerin Türkiye'de nerelere yerleştirilecekleriydi. İlk olarak, gelecek mübadillerin yerleştirilebilmesi için 17 Temmuz 1923 İcra Vekilleri Heyeti Kararına göre, Anadolu'nun sekiz iskan²⁴ bölgesine ayrılmasına karar verildi. Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti'nce önceden yapılan düzenlemeler gözden geçirilerek, daha sonraki tarihlerde bazı değişikliklere uğramıştır. Göçmen yerleştirme yörelerinin sayısı on olarak belirlendi. Bu yerleşim alanları ve kapsadığı bölgeler ise şu şekildedir:²⁵

1. Alan: Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Trabzon, Amasya, Çorum, Tokat,
2. Alan: Edirne, Tekfurdağı, Gelibolu, Kırkkilise, Çanakkale,
3. Alan: Balıkesir,
4. Alan: İzmir, Manisa, Aydın, Menteşe, Afyon,
5. Alan: Bursa,
6. Alan: İstanbul, Çatalca, Zonguldak,
7. Alan: İzmit, Bolu, Bilecik, Eskişehir, Kütahya,

²² Ayşe Nühket Adıyeke, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-ı İslamiyeler, 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi Araştırma Projeleri Dizisi, (Ankara: 2001), s.64.

²³ Bkz. *Düştur*, C.5, Üçüncü Tertip, (Ankara: 1969), s.146.

²⁴ Mübadil olarak gelecek halkın iskan mntukalarını gösterir cetvelin takdimi., BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), Fon K. 030 10 00, T., 8.10.1923, Yer N.: 123 873 18 M.

²⁵ BCA, Fon K. 030 10 00, T., 8.10.1923, Yer N: 123 873 18 M.

8. Alan: Antalya, Isparta, Burdur,
9. Alan: Konya, Niğde, Kayseri, Aksaray, Kırşehir,
10. Alan: Adana, Mersin, Silifke, Kozan, Ayıntap, Maraş.

Türkiye'nin bütününe getirilip yerleştirilen mübadillerin toplam sayısı konusunda çok farklı rakamlara rastlanır. DİE'ye göre bu sayı 456.720²⁶ iken, bir başka kaynakta bu sayı 499.239'dur.²⁷ Arşiv belgelerine göre Ekim 1923-Ağustos 1924 iskan muntıkalarına gelen mübadil sayısı ise 379.176'dır.²⁸

Ne var ki, mübadele ile Yunanistan'dan Türkiye'ye zorunlu göç eden büyük kitleden sonra da göçler devam etmiştir. Bu sayı 1934-1960 yılları arasında ise 23.788'dir.²⁹

III. MÜBADELE VE ETKİLERİ

Türkiye Cumhuriyeti, ortak bir tarihsel ve kültürel mirasa ve geleceğe dönük hedefleri içine alan yeni bir kimlik ve bir yere ait olma duygusundan doğmuştur. Türk-Yunan Mübadelesi ile yaşanan zorunlu değişim ülkeyi türdeş bir hale getirmiş, daha sonraki yıllarda yaşanan göçlerle de bu süreç devam etmiştir. Ancak, kitlesel göçler her iki tarafta da çok yönlü sorunlar doğurmuştur. Göçün etkileri çok çeşitli olmakla birlikte, bunların tümünü bu yazıda incelemenin olanağı bulunmamakta, ancak toplumsal ve kişisel etkilerin bazılarını belirtmeye çalışacağız.

Toplumsal bakımdan, yerleşik halk ile göçmen insanlar arasında uyum sorunları yaşanmıştır. Zorla göçe tabi tutulan insanlar yaşadıkları güçlüklerin sorumlusu olarak yerleşik toplumun insanlarının yaklaşımlarını görmüşlerdir. Diğer yandan mübadele öncesinde yaşadıkları topraklarda belirli bir refah ve zenginliğe ulaşmış insanlar, göç sonunda bir anda tüm varlıklarını kaybedebilmişlerdir. Dolayısıyla,

²⁶ DİE Yıllığı, Ankara, 1928, s.100-102.

²⁷ İskan Tarihçesi, (Ankara: 1936), s.137.

²⁸ Emgili, a.g.t.

²⁹ Hayati Doğanay, "Dıştan Anadolu'ya Göçün Nüfus Artışı Üzerindeki Etkilerine Genel Bir Bakış" (1783-1976), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi, S.12, 1980., s.368, Tablo: 5.

hayal kırıklığı ve kızgınlık söz konusu olmuştur. Göç, göçen insanların hak ve statüleri, bunların etkin garantilere bağlanabilmesi sorununa yol açar. Mübadillerin geldikleri yerlerdeki yaşam standartlarının ve mülkiyet eşdeğerliliklerinin sağlanması çok önemliydi. Bu da yerli halk-göçmen çatışmasını yaratan asıl sorundu.

Yeni bir yaşam mücadelesine başlayan mübadilleri düşündüren bir diğer sorun, yerleştikleri yerlerde kendilerine nasıl bir yer edinecekleriydi. Doğdukları memleketten farklı bir memlekete giden mübadiller yerleştiği ülkenin rollerine uyarlanmak zorundadırlar. Dolayısıyla da onları "kimlik" sorunları beklemektedir. "Ben kimim?" sorusuyla ortaya çıkan kimlik edinme ve anlamlandırma: bu insanların yerleştikleri yerleşim yerlerinde yaşamları boyunca nasıl tatminkâr bir benliğe ulaşmaya çalıştıklarını inceleyen bir yaklaşımdan, bir grubun ayrı bir cemaatin içine, kolektif adı da değiştirerek tatminkâr bir şekilde nasıl dahil olduğunu anlama çabasına kaymıştır. Türkiye örneğinde farklı toplulukların karşılaşması ve entegrasyonu sürecinde, kimliklerinin yıkılışına ve yeniden üretilişine baktığımızda topluluk hafızasının çok önemli bir yeri olduğunu görürüz. Mübadiller de bu daha çok köklerini arama ya da köklerine sıkı sıkıya sarılma ile içine girilen topluma eklenme çabası şeklindeydi. "*Gavur dediler, Yunan bozması dediler. Halbuki biz Leventlerin torunlarıyız, Barbarosların, Turgutların torunlarıyız. Buradan Türk askerleri gönderdiler. Yunanlılarla evlenmesinler diye.*"³⁰ Şeklindeki bir mübadilin bu sözleri, mübadillerin yerli halk tarafından nasıl karşılandıklarını ve yaşadıkları psikolojiyi yansıtan ilginç bir örnektir.

Kellner'e göre ise kimlik modernitede oldukça devingen, çok katlı, öz düşünümsel değişme ve yeniliklere açık hale gelmektedir. Buna göre "öteki" modern kimliğin kurucu unsurudur.³¹ Türk modernleşmesinin Osmanlı, Türk ve Müslüman kalmayı istediğine yukarıda değinilmişti. Kimliğin ikili karşıtlıklarla, "öteki"ni oluşturan kimliklerle ilişkilendirildiği sürece kurulabildiğini kabul edersek, Giritli ve Selanikli mübadillerin, "gavur tohumu" olarak Türk kimliğinin oluşum sürecine katkıda bulunduklarından bahsedebiliriz.

³⁰ Fahriye Emgili, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Mersin'in Sosyo-Ekonomik Yapısına Etkileri", *Uluslararası Tarih İçinde Mersin Kolokyumu II*, (Mersin: 2005), s. 140.

³¹ D. Kellner, "Popüler Kültür ve Postmodern Kimliklerin İnşası", *Doğu-Batı*, Çev. G. (Seçkin. 2001). 15. ss. 195-226.

Diğer taraftan, mübadillerin yeni geldikleri yerleşim yerinde, eski kimlik ve kültürlerini unuttukları izlenimi doğabilir. Aslında mübadil beraberinde getirdiği kendi öznel deneyimlerinin ve taşıdığı ilişkiler ağının, entegre olmaya çalıştığı topluluğa uymadığını görür ve kendine has bir kimlik oluşturma çabası içerisine de girer. Mübadil taşıdığı pre-modern öğeler sayesinde aslında sürekli yabancı olarak yolculuk halindedir. Mübadil eski ülkesini, kendisi gibi olanları ve yaşamını yeni kişiliği açısından değerlendirip bunların bazılarını üstün değer vererek devam ettirmeye çalışır. Hatta bu durum psikolojik savunma biçimi olarak kendini gösterebilir.

Bu kendini diğerlerinden yani yerli halktan üstün görme, farklı görme biçiminde kendini "Avrupalı olma" şeklinde gösterir. Kuşkusuz bu mübadillerin hissettikleri yabancılık duygusundan kurtulmak için bir çıkış noktasıdır. Batılılaşmaya çalışan Türkiye'de Avrupalı kimliğe sahip, yüzü batıya dönük olan Giritli, Selanikli yerleştiği toplumda bir yabancı olmayacaktır. Geleneksel kalan, "modernleşemeyen" yerli halk ile mübadil ayrımı bu çizgide yapılır.

SONUÇ

Modernite, geçmiş zaman biçimlerinin, değerlerinin ve kimliklerinin yıkılışını ve yenilerinin üretiminin bir ardalığını ifade eder.³² Diğer bir şekilde, modernizmin geçmişi parçalara ayırarak yok edip toplumu yeniden ürettiği hissi aslında sadece görünürdedir. Osmanlı'nın Balkanlardan çekilişi ile Türk milli sınırlarını yeni yurt edinen göçmen toplulukları her ne kadar modernize olma sürecinde ayrı parçalar gibi görünse de bu grupların birbirinden etkilenmemesi mümkün olmadığı gibi, bütünü etkilediği de önemli bir gerçektir. Balkanlar bugün ülkemizin taşıdığı geçmişin mirası olmasının yanı sıra, binlerce yıllık bir kültürü içermesi nedeniyle de Anadolu'nun bir parçası ve uzantısı, Anadolu da Balkanların bir bütünleyeni olagelmıştır.

Ulusal Türk devleti, ortak bir tarihsel ve kültürel mirasa ve geleceğe dönük hedefleri içine alan yeni bir kimlik ve bir yere ait olma duygusundan doğmuştur. Genel olarak denilebilir ki, göçmenler Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyo-ekonomik, siyasi ve

³² D. Fmançer, "Çağdaş Kimliğin Yapılanma Süreci ve Televizyon", *Doğu-Batı*, 2003, s.233-250.

kültürel yapısının dönüşüm ve değişiminde önemli rol oynamışlardır. Cumhuriyetimizin ilk yıllarında yeni bir Türk ulusunun kurulması sürecinde daha önceki sınırlar Cumhuriyet rejiminden daha geniş ve uyrukları daha geniş bir alana yayılan Osmanlı siyasi yapılanmasına göre sınırları daha dar olan Cumhuriyet rejimi, 30 Ocak 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ile ülkeyi türdeş bir hale getirmiş, daha sonraki yıllarda yaşanan göçler ile bu süreç devam etmiştir. Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan nüfus mübadelesi anlaşmasıyla iki ülke arasındaki azınlık sorunları çözüme kavuşturulmuştu. İlk bakışta mübadele fikri, milliyetçilik fikirleri ile vatana büyük bir bağlılık arzusunun sonucu olarak görünse de farklı bağlılıkların işin içine girdiği gerçeği de ortadadır.

KAYNAKÇA

A. Resmi Yayınlar

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi);Fon K. 030 10 00, T., 8.10.1923, Yer N.: 123 873 18 M.;Fon K. 030 10 00, T., 8.10.1923, Yer N: 123 873 18 M.

Düstur, C.5, Üçüncü Tertip, Ankara, 1969.

DİE Yıllığı, Ankara, 1928, s.100-102.

İskan Tarihçesi, Ankara: 1936.

Lozan Sulh Muahadenamesi Mukavelenamesi 24 Temmuz 1339-1923. s.103-109.; *Düstur*, III. Tertip, C.5, Ankara: 1969.

TBMMZC , İçtima I, Devre II, C.I, Ankara: 1961.

B. Araştırma ve İnceleme Eserler

ADİYEKE, Ayşe Nükhet, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaati Örgütlenmeleri: Cemaat-ı İslamiyeler, 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi Araştırma Projeleri Dizisi, Ankara: 2001.

AKGÜN, Seçil, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *Üçüncü Askerî Tarih Semineri: Türk-Yunan İlişkileri*, Gen. Kur. Yay., Ankara: 1986.

ARI, Kemal, "Cumhuriyet Döneminin İlk Yıllarında Türkiye'de Mübadele, İmar, İskan İşleri ve Mustafa Necati". *Mustafa Necati Sempozyumu (Kastamonu. 9-11 Mayıs 1991, Kastamonu Eğitim Yüksekokulu Yay. Ankara: 1991.*

ATUNER, Mehmet Esad, *Mübadeleye Dair Türkiye ve Yunanistan Arasında İmza Olunan Mukavelenameler (Muhtelit Mübadele Komisyonu Kararları. Bi-taraf Azaların Hakem Kararları)*, Damga Matbaası, 1937.

CLOGG, Richard, *Modern Yunanistan Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

ÇAVDAR, Tevfik, "Türkiye'de Nüfus ve Nüfus Sorunu", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, İletişim Yayınları.

- DOĞANAY, Hayati, "Dıştan Anadolu'ya Göçün Nüfus Artışı Üzerindeki Etkilerine Genel Bir Bakış (1783-1976)", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S.12, 1980.
- EMGİLİ, Fahriye, "Cumhuriyet Döneminde Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler Ve Bu Göçlerin Toplumsal, Ekonomik ve Siyasal Yönden Etkileri", 9. *Askeri Tarih Seminer Bildirileri*, 22-24 Ekim 2003, Ankara: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2006.
- EMGİLİ, Fahriye, "Girit'ten Antalya'ya Yönelik Göçler (1897-1912)", *Son Bin Yılda Antalya" Sempozyumu*, 18-20 Aralık 2003 *Antalya*, Antalya: Akdeniz Üniversitesi Yayınları, 2007.
- EMGİLİ, Fahriye, "Girit'ten Tarsus'a Göç (1897-1912)", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXXV, S.39, Ankara: 2006.
- EMGİLİ, Fahriye, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Mersin'in Sosyo-Ekonomik Yapısına Etkileri", *Tarih İçinde Mersin Kolokyumu II*, Eylül 22-24 2005, Mersin, 2005.
- EMGİLİ, Fahriye, *Mersin Mübadilleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, Mersin.
- FMANÇER, D. "Çağdaş Kimliğin Yapılanma Süreci ve Televizyon", *Doğu-Batı*, 2003.
- HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara: 1994.
- İPEK, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1878-1890)*, Ankara: 1990.
- KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 2003.
- KELİNER, D., "Popüler Kültür ve Postmodern Kimliklerin İnşası", *Doğu-Batı*, Çev. G. Seçkin, 2001, 15.
- KÜMBETOĞLU, Belkıs, "Göçmenlik Mültecilik, Yeni Bir Yaşam ve Sonrası, Göç Ve Sosyal Hareketler", *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Toplum Ve Göç*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik

Enstitüsü, Sosyoloji Derneği, 2-22 Kasım 1996 Mersin, Ankara: 1997.

LADAS, Stephan, *The Exchange Of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: 1932.

MERAY, Seha, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*. T.I ,C.I, K.II, YKY, İstanbul: 2001.

SOYSAL, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, C.I. (1920-1945)*, Ankara: TTK Yayınları, 1983.

ORTA ASYA ÜLKELERİNDE FİNANSAL İSTİKRAR SORUNU: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ ³³

Güven DELİCE *

Nihat IŞIK **

ÖZET

Finansal piyasalar, kurumlar ve araçların oluşturduğu finansal sistemlerin etkinliği ve istikrarı ekonomik kalkınma ve büyüme potansiyelinin gerçekleşmesi açısından son derece önemlidir. Bu çalışmanın amacı, bir bütün olarak finansal sistemin ve finansal istikrarın ekonomik kalkınma ve büyüme açısından taşıdığı önemi ortaya koymak ve Orta Asya ülkelerini bu bağlamda analiz etmektir. Bu çerçevede Laker (1999) ve Dyrberg (2001) tarafından önerilen göstergelere dayalı olarak söz konusu ülkelerin finansal sistemleri, finansal istikrar açısından karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma yapılırken, veri sınırlamaları nedeniyle bazı değişkenler analize dahil edilememiş, inceleme dönemi olarak 1995 sonrası ele alınmış, Orta Asya ülkelerinin yanı sıra Azerbaycan da örnek incelemesine dahil edilmiştir. Ele alınan ülke sayısı ve değişken sayısının fazlalığı ve inceleme döneminin uzunluğu, bütün yılların tablolandırılmasını güçleştirmektedir. Bu çerçevede 1995, 2000 ve 2005 yıllarına ait veriler kullanılarak karşılaştırmalar yapılmış, söz konusu yıllara ait verilerin bulunmadığı durumlarda önceki en yakın yıla ait veriler kullanılmıştır. Çalışmanın bulgularına göre, Orta Asya ülkelerinde (ve Azerbaycan'da) finansal sistemler, henüz gelişme aşamasında oldukları için, kırılgan bir görünüm arz etmektedirler. 1995'den bu tarafa geçen süre içerisinde finansal istikrar göstergelerinde aşırı değişkenliğin önüne tam olarak geçilememekle birlikte, önemli iyileşmeler ortaya çıkmış ve özellikle kurumsal ve yapısal anlamda istikrarı olumlu etkileyebilecek adımlar atılmıştır. Bu yönüyle bölgenin makroekonomik

¹ Bu makale 11-13 Haziran 2007 tarihleri arasında Kırgızistan'ın Calalabad kentinde düzenlenen 5. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur ve Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Proje (BAP) Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir.

* Yrd. Doç. Dr. Nevşehir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü. Tel: 0384-2152008; E-mail: gdelice@eunev.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü. Tel: 0338 2280319; E-mail: nihatis@hotmail.com

ve finansal görünümünde ortaya çıkan iyileşmenin önümüzdeki yıllarda devam etmesi beklenebilir.

Anahtar Kelimeler: Finansal istikrar, Orta Asya ülkeleri, Finansal istikrarsızlık göstergeleri.

GİRİŞ

Finansal piyasalardaki hızlı büyümeye ve son on yılda geniş çaplı finansal olumsuzlukların daha sık ortaya çıkmasına paralel olarak finansal istikrar, ekonomik politika yapımında giderek önemli bir amaç olmaya başladı. Birçok merkez bankasına kriz çözümündeki rollerine ilaveten finansal istikrar konusunda da roller yüklendi. İstikrarlı bir finansal sistem, bir ekonominin etkin işlemesinin ve sürekli büyümenin ön koşuludur. Bu çerçevede parasal ve finansal otoriteler kalkınma ve büyüme sorununa yönelik geliştirdikleri politikalarda finansal istikrarın korunmasını önemli bir ara hedef olarak belirlemektedirler.

Sanayileşmiş ülkelerde özellikle 1980 sonrası dönemde yaşanan demografik dönüşümler, finansal liberalizasyon dalgası, bilgi teknolojisi, iletişim ve bilgisayar alanındaki köklü değişiklikler, nakit akımlarının yoğunlaşması ve dünya çapında finansal piyasaların entegrasyonunun artması finansal sistemlerde önemli değişikliklere yol açtı. Bir taraftan bankacılığa dayalı geleneksel sistemlerin önemi azalıp, sermaye piyasaları önemli ölçüde gelişme gösterirken, diğer taraftan birçok finansal yenilik ortaya çıktı ve finansal hizmetler ticaretinin coğrafi alanını sınırlayan ulusal ve uluslararası sınırlar aşıldı. Bankaların gerçekleştirdikleri faaliyetler de bu dönüşümle uyumlu olarak değişikliğe uğradı.

Genel olarak bankacılık krizleri, döviz kuru (veya ödemeler bilançosu) krizleri ve finansal piyasa krizleri şeklinde sonuçlar doğuran finansal istikrarsızlıklar, küresel finansal sistemin işleyişi üzerinde önemli olumsuzluklara yol açmaktadır. Bu nedenle finansal istikrarsızlıkların giderilmesi ulusal ve uluslararası düzeyde en üst düzeyde ele alınması gereken önemli bir problem alanıdır. Bu problem henüz yeterince gelişmemiş ve kırılgan bir yapıya sahip olan Orta Asya ülkelerinin finans sektörleri açısından daha yaşamsal bir öneme sahiptir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde finansal sistemin istikrarı konusu teorik çerçevede incelenecektir. İkinci bölümde, finansal istikrar göstergeleri gözden geçirilecektir. Üçüncü bölümde ise, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'nın (EBRD)¹ verilerinden yararlanılarak, 1995-2005 arası dönem için Orta Asya ülkelerinin finansal sistemleri finansal istikrar göstergeleri bağlamında karşılaştırılacaktır.

¹ EBRD, 1990 yılında Doğu ve Orta Avrupa ülkelerinin (Geçiş Ekonomileri) serbest piyasa mekanizmasına geçişlerini kolaylaştırmak üzere kredi sağlama amacıyla OECD ülkeleri tarafından kurulmuş bir bölgesel kalkınma bankasıdır.

1. FİNANSAL İSTİKRAR: TEORİK ÇERÇEVE

Genel anlamda finansal istikrar, finansal krizlerin veya sistemde iniş çıkışların olmaması, finansal varlık fiyatlarının çok fazla dalgalanmaması ve finansal kurumların taahhütlerini yerine getirebilmeleri ile ilgili bir olgudur. Böyle olmakla birlikte, finansal istikrarın tanımı konusunda tam bir konsensüs yoktur. Başlangıç noktası olarak finansal istikrarsızlık olaylarının tanımlanması makul bir seçenek olarak gözükmektedir. Genel bir sınıflandırma yapılacak olursa, konuyla ilgili yapılan tanımlar iki gruba ayrılabilir. Bunlar:

- Bilgiyi baz alan tanımlar
- Kurumsal faktörleri baz alan tanımlar

Finansal İstikrarsızlık Hipotezinde Minsky (1978), finansal piyasaların doğasında bulunan finansal istikrarsızlığın ekonomik birimlerin aşırı optimistik davranışlarına dayalı olduğunu öne sürmektedir². Birinci grupta yer alan Mishkin (1999)'a göre³, “finansal sisteme yönelik şoklar bilgi akışını engellediğinde ve bu da finansal sistemin fonları verimli yatırım fırsatlarına kanallandırmayı engellediğinde finansal istikrarsızlık olmaktadır”. Bu şoklar finansal sistemin temel rolünü zayıflatan ve daha sonra reel ekonomiyi de etkileyen her şeyi kapsamaktadır. Bu tanımda finansal istikrar, tasarrufların yatırım fırsatlarına etkin dağılımını önemli bir çalkantı olmaksızın sürdüreceği şekilde finansal sistemin fonksiyon görmesi olarak değerlendirilmektedir. Foot(2003)⁴ ise ikinci kategoriye yakın sayılabilecek bir tanım yapmaktadır. Yazara göre finansal istikrar, finansal piyasa değişkenlerindeki volatilité ile ilişkili bir olgudur.

Finansal istikrarı tanımlamak için Crockett (1997)⁵ finansal ve parasal istikrar arasındaki ayrımı işaret etmektedir. Crockett'in tanımında parasal istikrar genel fiyat düzeyindeki istikrara işaret ederken, finansal

² Gunnar Bardsen, Lindquist Kjertsti-Gro and Tsomocos P. Dimitros, “Evaluation of Macroeconomic Models for Financial Stability Analysis”, *Working Paper Series*, No. 4/2006, Norwegian University of Science and Technology, Department of Economics, (February 2006), p.7. <http://www.svt.ntnu.no/iso/WP/2006/4ModelEvaluation%20Final%20140206.pdf> Erişim Tarihi: 12.01.2007

³ Frederic S. Mishkin, “Global Financial Instability: Framework, Events, Issues”, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 13. No. 4 (Fall 1999), pp. 3-20.

⁴ Michael Foot, “What is Financial Stability and How Do We Get It?”, *The Roy Bridge Memorial Lecture*, The Financial Services Authority (UK), (April 2003), <http://www.fsa.gov.uk/Pages/Library/Communication/Speeches/2003/sp122.shtml>, Erişim Tarihi: 22.12.2005.

⁵ Crockett, Andrew, “Why is Financial Stability a Goal of Public Policy?” *Proceedings*, Federal Reserve Bank of Kansas City, (August 1997).

istikrar anahtar konumdaki finansal kurumların ve piyasaların istikrarını gerektirir. Diğer bir ifadeyle, finansal sistemi oluşturan başlıca kurumlar istikrarlı bir finansal sistem oluşturmak için dışsal yardım almaksızın düzgün bir şekilde çalışmalıdırlar. Finansal istikrar bankacılık sisteminin istikrarıyla yakın bir şekilde ilişkilidir. Hatta bazılarına göre bu ikisi özdeştir. Süreklilik kazanan finansal istikrarsızlıklar nihai tahlilde bankacılık krizleri ve döviz kuru (veya ödemeler bilançosu) krizleri ile sonuçlanmaktadır. Kredi kalitesindeki düşüş ve ekonomideki duraklama finansal kriz riskini artıracaktır. Ekonomi aşırı genişlediğinde bu olumlu gelişmenin süreceği beklentisiyle verilen krediler, eğer ekonomide duraklama baş gösterirse problem olabilmektedirler⁶.

Bir finansal sistemin temel rolü, ulusal tasarrufların yatırımlara etkin tahsisini sağlamaktır. Fonksiyonel olarak varlığını sürdürebilir bir finansal sistem sermaye tahsisi için etkin bir mekanizma sağlar ve böylece yatırımların verimliliğinin artmasına ve daha hızlı ekonomik büyümeye katkı yapar⁷.

Ekonominin yüksek kalkınma hızına ulaşabilmesi, finansal sistemin⁸ gelişmesine bağlıdır. Finansal istikrar sürekli ekonomik büyüme için elzemdir. O zaman finansal istikrarın korunması, bir çok ülkenin esas hedefleri olan kalkınmaya ulaşmalarını sağlayan önemli bir ara hedeftir. Finansal istikrarı sürdürmek, finansal sistemi çöktürlere ve çalkantılara karşı korumak anlamına gelir. Öyle ki, sistem uygun likidite sağlamaya, işlemlerin ve transferlerin düzgün bir şekilde yürütülmesine devam edebilsin ve tasarrufları çekebilsin.

Finansal istikrar çoğunlukla merkez bankacılığına ait bir olgu olarak görülür. Merkez bankaları başlangıçta bu amaçla kuruldu ve bu bankalara ülke finansal sisteminin çeşitli yönlerini düzenleme ve gözetleme yetkisi verildi. Yakın zamanlarda çok sayıda ülkede bireysel finansal kurumların denetimi merkez bankalarından, uzmanlaşmış düzenleyici birimlere transfer edildi. Ancak bu ülkelerde bile merkez

⁶ Tanımlar konusunda bkz. Delice, Güven, *Uluslararası Finansal Kuruluşlar ve Finansal İstikrar Sorunu*, (Ankara: Nobel Yayınevi), 2007.

⁷ Deutsche Bundesbank, "Bank Competition and the Stability of the Financial System", *Financial Stability Review*, Deutsche Bundesbank, (November 2005), p.101.

⁸ Finansal sistemin finansal piyasalar, finansal kurumlar ve finansal altyapı olmak üzere üç bileşeni vardır.

bankaları finansal istikrar konusunda yetkilendirilmeye devam edilmektedir⁹.

Finansal istikrar konusunda geliştirilmiş teorileri üç başlık altında toplamak mümkündür¹⁰:

- 1- Mikroekonomik teoriler
 - a. Finansal Panik
 - b. Asimetrik bilgi
- 2- Makroekonomik Teoriler
 - a. Borç ve Fiyat Köpükleri
 - b. Borç ve Şirket Bilançoları
- 3- Endüstriyel – Ekonomik Yaklaşım

Belirsizliklerin olduğu bir dünyada algılamalardaki küçük değişiklikler finansal krizleri başlatabilmektedir. Ancak bunun gerçekleşebilmesi finansal sistemde ciddi kırılganlıklar olduğunda mümkündür. O halde merkez bankaları bir kriz ortaya çıkmadan önce finansal kırılganlık işaretlerine bakmak suretiyle krizleri öngörebilirler¹¹. Merkez bankalarının finansal istikrar amacıyla kullanabileceği en önemli araçlar, para politikası, son borç verme mercii politikası ve finansal istikrar raporları, piyasa katılımcılarıyla toplantılar gibi daha az önem arz eden araçlardan oluşur. Diğer taraftan regülasyon, finansal istikrarın teşvikinde önemli bir araçtır ve düzenleyici otoritelerle işbirliği yaparak merkez bankası finansal sistemin regülasyonunu etkileyebilir¹².

⁹ Laker, J.F., “Monitoring Financial System Stability”, *Reserve Bank of Australia Bulletin*, (October 1999), p. 1.

¹⁰ Dyrberg, Anne, “Indicators of Financial Instability”, *Denmarks National Bank Monetary Review*, 1st Quarter, (April 2001), pp. 57-71.

¹¹ Laker, a.g.e., p.2.

¹² Bardsten, et al., a.g.e., p.3.

2. FİNANSAL İSTİKRAR GÖSTERGELERİ

Ekonominin finansal istikrarını zayıflatan riskler iki gruba ayrılabilir:

- 1- Makro ortamda ortaya çıkan ve daha sonra finansal sisteme nüfuz eden riskler
- 2- Finansal sistem içerisinde ortaya çıkan riskler

Bu bağlamda merkez bankalarının veya finansal istikrarın gözetiminden sorumlu kuruluşların takip edecekleri çok sayıda gösterge bulunmaktadır. Dyrberg (2001)¹³ finansal istikrarsızlık göstergelerini dört kategoriye ayırmaktadır. Tablo 1’de bu göstergeler yer almaktadır.

Tablo 1: Finansal İstikrarsızlık Göstergeleri (Dyrberg)

Finansal Göstergeler	Finansal Olmayan Göstergeler	Makroekonomik Göstergeler	Yapısal Göstergeler
Sermaye yeterliliği	Borçlar /varlıklar	Ekonomik büyüme	Yeni piyasa oyuncuları (yabancı banka şubeleri gibi)
Aktif kalitesi	Likidite	Enflasyon	Teknolojik ilerlemeler (internet bankacılığı gibi)
Karlılık	Gelir	Faiz oranlarının seyri	Piyasa katılımcılarının stratejileri (sürü davranışı gibi)
Kazançlar ve harcamalar	Faiz yükü	Hisse senedi fiyatlarındaki gelişmeler	
Likit rezervler	Mal fiyatlarındaki değişiklikler	Ödemeler bilançosu	
Piyasa riski	Hisse senedi fiyatlarındaki değişiklikler	Döviz kurlarındaki gelişmeler	
	Emlak piyasası		

Kaynak: Dyrberg, Anne, “Indicators of Financial Instability”, *Denmarks National Bank Monetary Review*, 1st Quarter, (April 2001), pp. 62-68.

¹³ Dyrberg, a.g.e., pp.58-62.

Diğer taraftan Laker (1999) finansal istikrarsızlık göstergeleri olarak Tablo 2’de sunulan değişkenleri kullanmaktadır¹⁴. Finansal sistemdeki gelişmeler makroekonomik ortamdan önemli ölçüde etkilenirler. Örneğin milli gelir, borçluluk düzeyi ve dış sektör sorunları (net transferler ve net faktör gelirleri ile ihracat ve ithalat yoğunlaşması) finansal istikrarı doğrudan etkilerler. Borç yükünde önemli artışlar, varlık fiyatlarındaki dengesizlikler ve borç servis yükümlülüklerini olumsuz etkileyen ulusal ve uluslararası makroekonomik karmaşalar finansal istikrarı olumsuz bir şekilde etkileyebilir.

Tablo 2: Finansal İstikrarsızlık Göstergeleri (Laker)

Hanehalkları, İşletmeler ve Reel Ekonomi	Finansal Sektör	Kamu Sektörü	Dışsal Sektör
Özel tüketimin GSYİH'ya oranı	Kredilerin nominal GSYİH'ya oranı	Mali açıklar	Net dış borcun GSYİH'ya oranı
Hanehalkı borcunun gelire oranı	Kredi yoğunlaşması		
İşletmelerin borçlarının özkaynaklarına oranı	Geri dönmeyen krediler		
Faiz ödemelerinin gelire oranı	Sermaye rasyoları		
Cari hesap dengesi	Kârlılık		

Kaynak: Laker, J.F., “Monitoring Financial System Stability”, *Reserve Bank of Australia Bulletin*, (October 1999), pp. 3-4.

Düşük veya düşen bir büyüme hızı genellikle hanehalkları ve şirketlerin kredileri geri ödeme kapasitelerini azaltarak kredi riskini artırabilir. Bu nedenle finansal istikrar açısından, ekonomik büyüme, hanehalklarının kullanılabilir gelirleri, firmaların kârları, işsizlik, iflas oranları gibi makroekonomik şartlardaki gelişmeleri ve bu gelişmelerin finansal istikrarı nasıl etkilediğini anlamak önem arz etmektedir. Finansal sistemin maruz kaldığı diğer şoklar, enflasyon

¹⁴ Laker ve Dyrberg tarafından hazırlanan bu göstergelere dayalı bir analiz için bkz. Cheang, Nicholas, “Financial Stability and Economic Growth of Macao”, *AMCM Quarterly Bulletin*, Issue No. 1, (April 2004), pp. 67-87.

ve faiz oranı düzeylerindeki ani kaymalardır. Değişen enflasyon oranları kredi ve piyasa riskleriyle ilgili doğru değerlendirmeler yapılmasını güçleştirebilir ve faiz oranı artışları geri dönmeyen kredilerde bir artışa yol açabilir. Dış borçlar, sermaye akımlarının yapısı ve vadesi ile döviz kurlarındaki gelişmeler de bu bağlamda takip edilmesi gereken önemli göstergelerdir.

3. ORTA ASYA ÜLKELERİNDE FİNANSAL İSTİKRAR

Orta Asya jeopolitik konumu; önemli petrol ve gaz rezervleri; zengin mineral rezervleri, demir-demir dışı madenler ve hidro güç kaynakları ile geniş ekonomik potansiyeli olan bir bölgedir. 1990 öncesinde tek bir piyasa olan bölge ülkeleri Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarına kavuştular ve ortaya çıkan ulusal sınırlar bu ülkeleri başlangıçta sınırlı büyüme potansiyeli olan küçük, bölünmüş piyasa ekonomilerine dönüştürdü. 1990'ların ilk yarısında ortaya çıkan yüksek enflasyon ve hasıla düşüşleri finansal sektörlerde beklenmedik krizlerle sonuçlandı. Ticari açıklar ve dış borçlarda önemli artışlar gerçekleşti. Kriz koşullarında finansal kurumların yeniden yapılandırılmaları gündeme geldi¹⁵. Bu çerçevede 1990'ların ikinci yarısından itibaren bir yandan önemli ekonomik reformlar yürürlüğe konulurken (liberalizasyon ve özelleştirme gibi), diğer yandan bir bütün olarak ekonomik istikrar, özel olarak da finansal istikrar konusunda ilerlemeler sağlandı.

Aşağıda Dyrberg (2001) ve Laker (1999) tarafından kullanılan göstergeler ışığında (verilerine ulaşılabilen göstergeler), EBRD verilerine dayalı olarak Orta Asya ülkelerinde finansal istikrar konusu değerlendirilecektir. Bölge ülkeleri 1990 yılından sonra bağımsız politikalar takip etmeye başladıkları için öncelikle bu ülkelerin kapitalist sisteme geçiş sürecinde yaşadıkları temel politika değişiklikleri gözden geçirilecektir. Tablo 3'de bu geçiş süreci ile ilgili göstergeler yer almaktadır.

¹⁵ Delice, Güven, "Orta Asya Ülkeleri ve Bölgesel İşbirliği Girişimleri", *Avrasya Etüdları Dergisi*, 27-28, (Sonbahar – Kış 2005), ss.106-107.

Tablo 3: Finansal Dönüşüm Göstergeleri

ÜLKE	Cari Hesap Konvertibilitesi	İçeride Doğru Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY) Üzerinde Kontroller	Faiz Oranlarının Liberalizasyonu	Döviz Kuru Rejimi
Azerbaycan	Tam	Var	Tam	Yönetimli dalgalanma
Kazakistan	Tam	Var	Tam	Yönetimli dalgalanma
Kırgızistan	Tam	Yok	Tam	Yönetimli dalgalanma
Tacikistan	Tam	Yok	Tam	Yönetimli dalgalanma
Türkmenistan	Sınırlı	Yok	Yasal sınırlama var	Sabit kur
Özbekistan	Tam (zaman zaman sınırlandırılmaktadır)	Var	Yasal sınırlama var	Yönetimli dalgalanma
	Sermaye Yeterlilik Rasyosu	Mevduat Sigortası Sistemi	Fiyat Liberalizasyonu	Menkul Kıymet Piyasaları Ve Banka Dışı Finansal Kurumlar ¹
Azerbaycan	%12	Yok	Kapsamlı fiyat liberalizasyonu	Çok az ilerleme sağlanmıştır.
Kazakistan	%12	Var	Kapsamlı fiyat liberalizasyonu	Borsalar, piyasa yapımcılar ve broker'lar yeni kurumsallaşmaktadır. Bir kısım kamu menkullerinin ticareti yapılmaktadır.
Kırgızistan	%8	Var	Tam fiyat liberalizasyonu	Borsalar, piyasa yapımcılar ve broker'lar yeni kurumsallaşmaktadır. Bir kısım kamu menkullerinin ticareti yapılmaktadır.
Tacikistan	%12	Var	Piyasa fiyatları dışından devlet kanalıyla yapılan tedarik büyük ölçüde kaldırılmıştır	Çok az ilerleme sağlanmıştır
Türkmenistan	%10	Yok	Piyasa fiyatları dışından devlet kanalıyla tedarik bir ölçüde kaldırılmıştır	Çok az ilerleme sağlanmıştır
Özbekistan	%8	Var	Piyasa fiyatları dışından devlet kanalıyla yapılan tedarik bir ölçüde kaldırılmıştır	Borsalar, piyasa yapımcılar ve broker'lar yeni kurumsallaşmaktadır. Bir kısım kamu menkullerinin ticareti yapılmaktadır.

Kaynak: EBRD, *Transition Report 2006: Finance in Transition*, European Bank for Reconstruction and Development, (November 2006),
<http://www.ebrd.com/country/sector/econo/stats/sib.xls>,
 Erişim Tarihi: 08.03.2007. ¹: 2005 sonu itibarıyla

Türkmenistan ve Özbekistan dışındaki ülkelerde ödemeler bilançosu cari hesap işlemleri için tam konvertibilite sağlanmıştır. Özbekistan'da zaman zaman bu işlemlere sınırlama getirilmekle beraber, genel eğilim serbesti yönündedir. Uzun vadeli sermaye hareketleri içerisinde önemli yeri olan ve diğerlerine göre daha istikrarlı bir görünüm arzeden doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) üzerinde Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan dışındaki ülkeler kontroller uygulamamaktadırlar.

Ülke içinde finansal daralmaya yol açan kısıtlamaların kaldırılmasında her şeyden önce, faiz oranlarının arz ve talebe göre piyasada belirlenmesinin sağlanması gerekir. Bu konuda Türkmenistan ve Özbekistan dışındaki ülkelerde gerekli adımlar atılmış ve yurtiçi finansal liberalizasyonun önemli bir şartı yerine getirilmiştir. Aynı şekilde yurtiçi piyasalarda devletin fiyatlara müdahalesinin kaldırılması konusunda da önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Yaklaşık 15 yıllık bir süre içerisinde Azerbaycan ve Kazakistan'da kapsamlı fiyat liberalizasyonu gerçekleştirilmiş, Kırgızistan ise fiyatlara devlet müdahalesini tamamen kaldırmış ve süreci piyasalara bırakmıştır. Diğer ülkelerde bu konudaki reformlar sürmektedir.

1990'lı yıllarda yaşanan finansal krizler göstermektedir ki, döviz kuru rejimi seçimi bir ülkenin vereceği en önemli kararlardan biridir. Bu dönem, sabit döviz kuru sistemlerinin büyük finansal krizlere kapı araladığını gösteren örneklerle doludur. Ele aldığımız ülkelerde Türkmenistan tam sabit kur sistemi takip ederken, diğer ülkelerde döviz kurlarının belirlenmesi esas olarak piyasaya bırakılmakla birlikte, merkez bankaları zaman zaman döviz alım satımı yapmak suretiyle kurlara müdahale etmektedirler.

Bu dönemdeki finansal krizler incelendiğinde bunların büyük bir kısmının ödemeler bilançosu (döviz) krizleri ve buna eşlik eden bankacılık krizleri olduğu görülecektir. Bankacılık krizlerinde ise, mevduat sahiplerinin panik halinde mevduatlarını çekmek üzere bankalara hücum etmeleri, krizleri başlatan unsur olmuştur. Bu bağlamda birçok ülkede hükümetler banka mevduatlarına garanti vermek suretiyle banka paniklerini önlemeye çalışmaktadırlar¹⁶. Orta

¹⁶ Bu garantiler diğer taraftan ahlaki risk (*moral hazard*) denilen bir probleme kaynaklık edebilmektedir.

Asya ülkelerinde Azerbaycan ve Türkmenistan dışındakilerin mevduat sigortası sistemine sahip olmaları yeni gelişen finansal sistemlerin istikrarı açısından önem arz etmektedir. Yine bölgede banka dışı finansal kurumların oluşturulması ve geliştirilmesi konusunda da önemli sayılabilecek adımlar atılmaktadır. Kredi vererek risk alan bankalar, bunu sermayelerinin belirli bir oranına kadar yapabilirler. Bölge ülkelerinin, Basel I ve Basel II’de belirlenen sermaye yeterlilik rasyolarına (en az %8) uygun hareket ettikleri görülmektedir. Azerbaycan, Tacikistan ve Kazakistan’da bu oranlar diğer ülkelere göre daha yüksek tutulmuştur (%12).

Ağustos 1998’de ortaya çıkan Rusya finansal krizi bölge ülkelerinin Rusya’ya yönelik mal ihracatlarında şiddetli bir düşüşle sonuçlandı. 1998/99 arasında Tacikistan dışındaki bütün ülkelerde göstergelerde bozulma ortaya çıktı, bu da yapısal reform çabalarını olumsuz etkiledi¹⁷. Bölgede finansal sistemlerin kurumsal yapısıyla ilgili göstergeler Tablo 4 ve Tablo 5’de gösterilmektedir.

Özbekistan dışındaki ülkelerde bankacılık sektöründe yabancı mülkiyetin payında azalma olduğu görülmektedir. Bu bankaların finansal varlık payları ise ele alınan dönem itibariyle dalgalı bir seyir izlemiştir. Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan’da devlet bankalarının finansal varlık paylarında zaman içinde bir artış gözlemlenirken, diğer ülkelerde tersi bir eğilim göze çarpmaktadır.

Kazakistan’da özel sektöre yönelik kredilerin GSYİH’daki payında artış gözlemlenirken, verilerin mevcut olduğu diğer ülkelerde bu oran düşmüştür. Bu da finansal istikrar açısından olumsuz bir durum olarak değerlendirilebilir.

Tablo 5’den de görülebileceği gibi, Kazakistan dışındaki Orta Asya ülkelerinin hiç birinde sermaye piyasası ile ilgili sağlam veriler bulunmamaktadır. Şüphesiz, sermaye piyasalarının henüz oluşma aşamasında bulunması bu eksiklikte önemli bir etmendir.

¹⁷ Pastor, Gonzalo and Tatiana Damjanovic, “*The Russian Financial Crisis and its Consequences for Central Asia*”, IMF Working Paper, WP/01/169, International Monetary Fund, (Washington D.C.: October) 2001.

Tablo 4: Yapısal ve Kurumsal Değişim Göstergeleri: Bankacılık Sektörü

ÜLKE	Banka Sayısı ¹			Devlet Mülkiyetindeki Bankaların Aktif Payı			Yabancı Mülkiyetli Bankaların Aktif Payı			Geri Dönmeyen Krediler / Toplam Krediler			Özel Sektöre Yönelik Krediler / GSYİH		
	1995	2000	2005	1995	2000	2005	1995	2000	2005	1995	2000	2005	1995	2000	2005
Azerbaycan	180	59	44	80,5	60,4	55,2	Vy	4,4	6,6	21,9	14,4	14,9	Vy	Vy	6,2
Kazakistan	130	48	34	24,3	1,9	3,1	Vy	19,8	7,3	14,9	5,5	9,6	6,1	10,6	35,4
Kırgızistan	18	22	19	69,7	15,8	4,8	Vy	24,6	73,6	72,0	16,3	7,7	12,5	2,2	2,6
Tacikistan	20	16	12	Vy	6,8	9,7	794,4	71,9	8,9	Vy	10,8	13,8	Vy	11,3	6,2
Türkmenistan	67	13	11	26,1	97,1	96,1	0,0	1,3	1,6	11,2	0,2	0,3	Vy	2,2	1,9
Özbekistan	31	34	31	38,4	77,5	67,6	0,1	2,2	4,4	0,0	0,0	Vy	Vy	27,9	24,5

Kaynak: EBRD, *Transition Report 2006: Finance in Transition*, European Bank for Reconstruction and Development, (November 2006), <http://www.ebrd.com/country/sector/econo/stats/sci.xls>, Erişim Tarihi: 08.03.2007.

1: Veya verilerin mevcut olduğu önceki en yakın yıl

2: Yabancı mülkiyetin %50' den fazla olduğu bankalar

Vy: Veri yok

Tablo 5: Yapısal ve Kurumsal Değişim Göstergeleri: Sermaye Piyasası

ÜLKE	Hisse Senedi Piyasası Kapitalizasyonu / GSYİH			Hisse Senedi Piyasası Ticaret Hacmi / Piyasa Kapitalizasyonu			Eurotahvil ihracı / GSYİH		
	1995 ¹	2000 ¹	2005 ¹	1995 ¹	2000 ¹	2005 ¹	1995 ¹	2000 ¹	2005 ¹
Azerbaycan	Vy	3,0	3,6	Vy	Vy	Vy	Vy	0	0
Kazakistan	Vy	7,5	18,9	Vy	5,0	14,9	Vy	1,9	4,9
Kırgızistan	Vy	0,3	1,7	Vy	Vy	Vy	Vy	0	0
Tacikistan	Vy	Vy	Vy	Vy	Vy	Vy	Vy	0	0
Türkmenistan	Vy	Vy	Vy	Vy	Vy	Vy	Vy	0	0
Özbekistan	Vy	0,6	0,1	Vy	Vy	Vy	Vy	0	0

Kaynak: EBRD, *Transition Report 2006: Finance in Transition*, European Bank for Reconstruction and Development, (November 2006),

<http://www.ebrd.com/country/sector/econo/stats/sci.xls>, Erişim Tarihi: 08.03.2007.

¹: Veya verilerin mevcut olduğu önceki en yakın yıl

Vy: Veri yok

Kazakistan'da ve bir ölçüde Kırgızistan'da¹⁸ son yıllarda konut finansmanına yönelik ipotek kredileri (mortgage) verilmesi ve bu iki ülkeyle birlikte Azerbaycan'da hisse senedi piyasası kapitalizasyonunun artması olumlu gelişmelerdir. Kazakistan'da hisse senedi piyasasının ticaret hacmi 2004 sonu itibariyle piyasa kapitalizasyonunun %30,3'üne ulaşmıştır. Bir sonraki yıl bu oran %14,9 olarak gerçekleşmiştir. Diğer yandan Kazakistan'ın 1996'dan bu tarafa Eurotahvil ihracı yapıyor olması bölge ülkeleri için uluslararası finansal piyasalara açılma konusunda yol gösterici olabilecektir.

Finansal istikrar açısından çok büyük önemi olan makroekonomik ve dışsal sektöre ilişkin göstergelerle ilgili gelişmeler Tablo 6 ve 7'de gösterilmektedir.

¹⁸ Kırgızistan'da önemli madenlerdeki altın üretiminin azalması 2005'de ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. Görünüm iyileşme yönündedir ve IMF'nin Yoksulluğu Azaltma ve Büyüme Kolaylığı (PRGF) tarafından desteklenen bir ekonomik programın yürütülmesi çerçevesinde GSYİH'nın önümüzdeki yıllarda artması beklenmektedir. Diğer ülkelerde olduğu gibi, Kırgızistan'da da düşük yaşam standartları, işsizlik ve rüşvetin yaygınlığı önemli problemler olarak durmaktadır.

Büyüme oranlarına bakıldığında tabloda ilk olarak Türkmenistan'ın 2000 yılında ve Azerbaycan'ın 2005 yılında gösterdikleri yüksek performans (sırasıyla %18,6¹⁹ ve %26,4) göze çarpmaktadır. Azerbaycan'daki yüksek büyüme oranının sebebi büyük ölçüde petrol ve gaz üretim ve ihracatındaki artıştır. Tacikistan'da esas olarak pamuk üretimindeki düşüş ve ticaret hadlerinin bozulması nedeniyle GSYİH 2005'de yavaşlayarak %6,9'a düşmüştür. Ancak görünüm iyileşme yönündedir. Son yıllarda zayıf kurumsal kapasite ve sınırlı kaynak temeline rağmen, yoksulluğun azaltılması ve büyüme stratejisinin yürütülmesinde ilerlemeler sağlanmıştır. Önemli yabancı yatırım projelerinin başlaması ve yapısal reformların ilerletilmesi yönünde gösterilen yoğun çabaların ışığında orta vadeli ekonomik beklentiler umut vericidir. Özbekistan tarım sektörünün önemli katkıları ve dış ticaretin sağlam performansı ile son iki yılda önemli büyüme göstermiştir. Hidrokarbon sektöründe daha fazla yabancı yatırımın yardımıyla bu büyüme hızının 2006-2007'de de artması beklenmektedir.

Tablo 6: Makroekonomik Göstergeler

ÜLKE	Reel GSYİH (Yüzde Değişim)			Enflasyon (Tüketici Fiyatlarında ki Yıllık Ortalama Yüzde Değişim)			Faiz Oranları (Mevduat Faiz Oranı) ²		
	1995 ¹	2000 ¹	2005 ¹	1995 ¹	2000 ¹	2005 ¹	1995 ¹	2000 ¹	2005 ¹
Azerbaycan	-11,8	6,2	26,4	412,0	1,8	9,6	90,0	12,9	9,2
Kazakistan	-8,2	9,8	9,4	176,3	13,2	7,6	44,4	15,6	9,1
Kırgızistan	-5,4	5,4	-0,6	43,5	18,7	4,3	Vy	18,4	5,5
Tacikistan	-12,5	8,3	6,9	609,0	32,9	7,0	100,0	41,3	7,3
Türkmenistan	-7,2	18,6	9,6	1.005,3	8,3	10,7	80,0	22,8	8,6
Özbekistan	-0,9	3,8	7,0	304,6	49,5	21,0	90,0	18,8	15,5

Kaynak: EBRD, (2006), *Transition Report 2006: Finance in Transition*, European Bank for Reconstruction and Development, (November 2006),

<http://www.ebrd.com/country/sector/econo/stats/sei.xls>, Erişim Tarihi: 08.03.2007.

¹: Veya verilerin mevcut olduğu önceki en yakın yıl

²: Bütün vadelerin ağırlıklı ortalaması

¹⁹ Türkmenistan'da bu oran 2001 yılında %20,4 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 7: Dışsal Sektör Göstergeleri

ÜLKE	Carli Hesap / GSYİH			Yabancı Yatırımlar - Net (Milyon Dolar)			Dış borç / GSYİH			Döviz kurları (1 ABD Doları Karşılığı) ¹		
	1995	2000	2005	1995	2000	2005	1995	2000	2005	1995	2000	2005
Azerbaycan	-13,2	-3,5	1,3	955	1.539	458	13,3	19,8	52,6	0,883	0,89	0,95
Kazakistan	-1,3	2,0	-0,9	964	1.278	1.721	28,6	69,3	74,0	61,0	142,1	132,9
Kırgızistan	-15,7	-5,7	-8,0	96	-7	101	58,8	124,4	88,2	10,8	47,7	41,0
Tacikistan	-15,2	-6,0	-3,4	10	24	36	130	124,5	37,7	0,10	1,8	3,1
Türkmenistan	0,7	13,6	7,4	233	131	320	17,5	72,2	12,1	207,7	8.478,6	11015,2
Özbekistan	-0,2	2,4	13,1	-24	75	211	19,5	48,9	32,5	33,0	360,7	1072,3

Kaynak: EBRD, (2006), *Transition Report 2006: Finance in Transition*, European Bank for Reconstruction and Development, (November 2006), <http://www.ebrd.com/country/sector/econo/stats/sei.xls>, Erişim Tarihi: 08.03.2007.

¹: Türkmenistan ikili bir döviz kuru sistemine sahiptir. Seriler resmi döviz kuru ile ticari kur arasındaki ağırlıklı ortalamaya işaret etmektedir.

1990'lı yıllarda çok düşük düzeylerde (hatta çoğunlukla negatif) olan bölge ülkelerinin büyüme hızları 2000'li yıllarla birlikte oldukça yüksek düzeylere ulaşmıştır. Tabloda yer alan üç yıllık ortalama büyüme oranlarına bakıldığında Türkmenistan'ın %7 ile ilk sırayı aldığı, Azerbaycan'ın %6,9 ile ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. Kırgızistan'da ise bu oran negatif düzeydedir (-%0,2). Türkmenistan'da büyümenin görünümü, ekonominin az sayıda enerji ve tarımsal ürün ihracatına yoğun bir şekilde bağımlı olması nedeniyle, önemli belirsizliklere konudur. Başarılı yapısal değişiklikler, yabancı yatırım, yüksek hidrokarbon fiyatları ve politik istikrar Kazakistan ekonomisine ivme kazandırmış ve yakın zamanlarda yaşam standartlarını iyileştirmiştir. Petrol zengini bu ülkede yüksek yatırım hızı devam ettiği için GSYİH artışı önemli düzeylere yükselmiştir.

Bir bütün olarak, Bölge'nin 2005'de ortalama büyüme hızı %9,78'dir. Ekonomik büyümedeki bu yüksek performansın artması beklenmektedir.

Finansal istikrar açısından önem arz eden bir diğer gösterge enflasyon oranlarıdır. Genel olarak bölge ülkelerinin bu alanda yüksek performans sergiledikleri söylenebilir. Bütün ülkelerde 1990'ların başlarındaki yüksek enflasyon oranları (hatta Türkmenistan'da bir hiperenflasyondan söz edilebilir) yerini 2000'lerde iki istisna ile (Türkmenistan ve Özbekistan) tek haneli rakamlara bırakmıştır. Enflasyondaki bu düşüş trendi faiz oranlarına da yansımış ve dönem başında %80'lerin üzerinde seyreden faizler, dönem sonunda %15'in altına inmiştir.

Yurtiçi finansal sektörün istikrarı dışsal gelişmelerden büyük ölçüde etkilenmektedir. Dışsal kırılganlıkları göstermesi açısından Tablo 7'de verilerine ulaşılabilen dört önemli değişken ele alınmıştır.

Son yaşanan finansal krizlerin hemen hepsinde cari hesap açığının önemli boyutlarda olduğu bilinmektedir. O halde cari açık önemli bir finansal istikrar göstergesidir. Cari açığın GSYİH'ya oranı belli bir düzeyin üzerine çıktığında, özellikle sabit kur sistemlerinde bu durum büyük oranlı bir devalüasyonun habercisi olarak algılanmakta ve kısa vadeli sermaye ülkeyi hızlı bir şekilde terk ederek, finansal krizlere kapı aralamaktadır. Birçok az gelişmiş ülkede olduğu gibi, Orta Asya ülkelerinde de cari hesap açıkları önemli

düzeylerdedir. 2005 yılı itibariyle Türkmenistan, Özbekistan ve Azerbaycan dışındaki ülkelerde cari hesabın GSYİH'ya oranı negatif olarak gerçekleşmiştir. Kırgızistan'da bu oran %8 gibi yüksek düzeylerdedir. Ancak söz konusu ülkelerde finansal sistemin gelişme aşamasında olması ve bu çerçevede finansal sermaye akımlarının (sıcak para) bu ülkelere önemli düzeylerde giriş yapmaması nedeniyle bu durum kısa ve orta vadede bir finansal kriz olasılığı doğurmamaktadır.

Bölgeye yönelik doğrudan yabancı yatırımlar(DYY) çok yüksek düzeylerde değildir. 2005 yılı itibariyle bölgeye giren toplam DYY 2,84 milyar dolardır. Bu yatırımlardan en büyük payı Kazakistan alırken (1,721 milyon dolar) en az DYY çeken ülke Tacikistan olmuştur (36 milyon dolar). Daha önce de belirtildiği gibi, bazı ülkelerde DYY üzerinde kontroller bulunması da bu yatırımların bölge ülkelerine girişini caydırmaktadır.

Dış borçların GSYİH'ya oranı bölge ülkelerinde dalgalı bir seyir izlemektedir. Tacikistan ve Türkmenistan'da bu oran dönem başında ve sonunda azalma göstermişken (sırasıyla %244 ve %45), diğer ülkelerde bir artış söz konusudur. Artışın en belirgin olduğu ülke Azerbaycan'dır (%295).

Finansal istikrar açısından döviz kurlarının istikrarlı bir seyir izlemesi, aşırı iniş çıkışlar göstermemesi oldukça önemlidir. Genellikle yönetimli dalgalanma sistemlerinin uygulandığı bölge ülkelerinde kurların büyük salınımlar gösterdiği ve ulusal paraların aşırı değerlendirildiği gözlemlenmektedir. Kurlardaki bu istikrarsızlık hem yurtiçi, hem de yabancı yatırımlar açısından büyük bir risk kaynağı olmaktadır. 1998'in sonu ve 1999'un başlarında bütün Orta Asya ekonomileri Rusya krizinden dolayı döviz kurlarında devalüasyonlar yaptılar. Ancak kurlarda daha esnek dalgalanmaya izin veren sistemlere geçiş tam olarak gerçekleşmedi²⁰.

²⁰ Pastor and Damjanovic, a.g.e., p.34.

SONUÇ

Genel olarak finansal piyasaların ve kurumların fonksiyonlarını yerine getirmede önemli güçlüklerle karşılaşmadıkları durumları ifade eden finansal istikrar, başta merkez bankaları olmak üzere, finansal sistemin idaresinden sorumlu kurumların temel problem alanıdır. Finansal istikrarsızlığın en ileri boyutu olan finansal krizler, dağıtım mekanizmasının işleyişini zayıflatır ve hatta bu mekanizmayı geçici olarak işlevsiz bırakabilir. Bu da yatırımları engelleyerek uzun vadede büyüme hızının düşmesine neden olabilir. İstikrarlı bir finansal sistem, geleneksel devrevi dalgalanmalar veya finansal şoklar, tek tek finansal piyasa birimlerinin riski sürdürme kabiliyetlerini aştığında kendi kendini besleyen mekanizmaların ortaya çıkmasını engeller. Böyle bir ortamda reel veya finansal şokların arkasından bazı para ve finans kurumlarının başarısızlığa uğraması, sistemin kendi kendini temizleyen güçlerinin bir işareti olarak ele alınabilir. Sistem etkin aracılık fonksiyonunu koruduğu sürece bu durum geçerli olur.

Finansal istikrarın sağlanmasından sorumlu birimlerin takip edecekleri bir dizi değişken vardır. Sistem; bilançolar, gelir tabloları, makroekonomik ve yapısal sektörle ilgili verileri ihtiva eden çok sayıda kantitatif gösterge yardımıyla analiz edilebilir. Çalışmada kullanılan göstergeler ışığında, Orta Asya ülkelerinde finansal kırılganlıklar bulunmakla birlikte (özellikle göstergelerin aşırı iniş çıkış göstermeleri), 10 yıllık bir perspektifte bir takım iyileşmeler olduğu görülmektedir. Özellikle kurumsal ve yapısal anlamda istikrarı olumlu etkileyebilecek reformların sürdürülmesi halinde bölgenin makroekonomik ve finansal görünümünde ortaya çıkan iyileşmenin önümüzdeki yıllarda devam etmesi beklenebilir.

KAYNAKÇA

- Bardsen, Gunnar, Kjertsti-Gro Lindquist and Dimitros P. Tsomocos, "Evaluation of Macroeconomic Models for Financial Stability Analysis", *Working Paper Series*, No. 4/2006, Norwegian University of Science and Technology, Department of Economics, (February, 2006).
<http://www.svt.ntnu.no/iso/WP/2006/4ModelEvaluation%20Final%20140206.pdf>, Erişim Tarihi: 12.01.2007.
- Cheang, Nicholas, "Financial Stability and Economic Growth of Macao", *AMCM Quarterly Bulletin*, Issue No. 1, (April, 2004), pp. 67-87.
- Crockett, Andrew, "Why is Financial Stability a Goal of Public Policy?" *Proceedings*, Federal Reserve Bank of Kansas City, (August, 1997).
- Delice, Güven, "Orta Asya Ülkeleri ve Bölgesel İşbirliği Girişimleri", *Avrasya Etüdleri Dergisi*, 27-28, (Sonbahar – Kış 2005), ss.97-131.
- Delice, Güven, *Uluslararası Finansal Kuruluşlar ve Finansal İstikrar Sorunu*, (Ankara: Nobel Yayınevi), 2005.
- Deutsche Bundesbank, "Bank Competition and the Stability of the Financial System", *Financial Stability Review*, Deutsche Bundesbank, November, (2005), pp.101-116.
- Dyrberg, Anne, "Indicators of Financial Instability", *Denmarks National Bank Monetary Review*, 1st Quarter, (April 2001), pp. 57-71.
- EBRD, *Transition Report 2006: Finance in Transition*, European Bank for Reconstruction and Development, (November, 2006).
- Foot, Michael, "What is Financial Stability and How Do We Get It?", *The Roy Bridge Memorial Lecture*, The Financial Services Authority (UK), (April, 2003),
<http://www.fsa.gov.uk/Pages/Library/Communication/Speeches/2003/sp122.shtml>, Erişim Tarihi: 22.12.2005.
- Laker, J.F., "Monitoring Financial System Stability", *Reserve Bank of Australia Bulletin*, (October, 1999), pp. 1-13.
- Mishkin, Frederic S., "Global Financial Instability: Framework, Events, Issues" *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 13. No. 4, (Fall, 1999), pp. 3-20.

Pastor, Gonzalo and Tatiana Damjanovic, "The Russian Financial Crisis and its Consequences for Central Asia", *IMF Working Paper*, Washington D.C.: WP/01/169, International Monetary Fund, (October, 2001).

KIRGIZ VERGİ SİSTEMİNİN MEVCUT YAPISI, KAMU HARCAMALARINI KARŞILAMA PERFORMANSI VE TEMEL SORUNLARI

Habib YILDIZ¹
Raziyahan ABDİYEVA²

ÖZET

Bu çalışmada, bir geçiş ekonomisi olarak Kırgızistan'da vergileme alanında yaşanan süreçler çeşitli boyutlarıyla incelenmiş ve tespit edilen sorunlar bağlamında öneriler sıralanmıştır. Buna göre ülkede ilk vergi reformu 1992 yılında yapılmış ve sonraki yıllarda vergi sistemi günün koşullarına göre sürekli değiştirilmiştir. Bu süreçte, gelir vergisi, kurumlar vergisi, KDV ve ÖTV gibi piyasa ekonomisi sistemine uyumlu birçok çağdaş vergi yürürlüğe konulmuştur. Ancak Kırgızistan'da vergi mevzuatlarında yapılan bu düzenlemelere paralel çağdaş bir vergi idaresi oluşturulamamıştır. Bunun sonucunda ülkede vergi bilinci gelişmemiş, vergi tabanı sınırlı bir seviyede kalmış ve vergi dışı ekonominin boyutları sürekli artmıştır. Bu nedenle Kırgızistan'da 15 yıllık süreçte çağdaş bir vergi sisteminden beklenen hasılat elde edilememiş ve vergilerin konsolide bütçe giderlerini karşılama oranı yüzde 55-80 aralığında kalmıştır. Toplanan vergilerin yüzde 80'i de mükelleflerin sadece yüzde 10-15'inden sağlanabilmektedir. Bu da ülkede biran önce iyi bir vergi idaresi reformunun yapılmasını kaçınılmaz kılmaktadır.

¹ Yrd. Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü (Geçici Görevle Manas Üniversitesi) hyildiz@sakarya.edu.tr

² Arş. Gör. Manas Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü r_aziya@yahoo.com

Anahtar Kelimeler: Kırgız Vergi Sistemi, Kırgız Vergi Sisteminin Mevcut Yapısı, Kırgız Vergi Sisteminin Temel Sorunları, Geçiş Ekonomilerinde Vergileme

ABSTRACT

In this study, we looked through various dimensions of taxing field as transition economy in Kyrgyzstan and related proposal were given. According to it the first reform was made in Kyrgyzstan in 1992 later taxing system was changed relatively with the changes in current situations. In this period, income taxes, corporation tax, VAT, consumption tax, in the market economy system were put into conformal. But the government couldn't adapt to the contemporary international taxing environment. As a result of this, taxing awareness hasn't been developed, the number of tax payers has stayed steady, and unregistered economic activities have always risen. As a result of this, the last 15 years tax revenues couldn't have been collected as expected. Tax revenues only could compensate the 55-80% of the consolidated budget. The 80% of the total tax revenues have just been collected from the 10-15% of the tax payers. This situation leads to the policy makers to change current tax system and apply new tax reforms to real life.

Key Words; Kyrgyz tax system, taxing structure inKyrgyzstan, the main problems in Kyrgyz tax system, taxing in transition economies.

I. GİRİŞ

1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Kırgızistan piyasa ekonomisi sistemine geçiş yönünde bir tercih kullanmış ve bu doğrultuda siyasi, idari ve mali alanda bir dizi reform yapmıştır. Bu reformlar içerisinde en önemlisi ise vergi reformu alanında olmuştur. Geride kalan 15 yıl içerisinde Kırgız vergi sisteminde birkaç kez vergi reformu yapılmış, ancak bunların pek çoğunda sosyal yapıya uygun bir düzenleme yapılamadığı için bir vergi sisteminin beklenen mali ve mali olmayan amaçlara tam olarak ulaşamamış, üstelik birçok vergileme sorunu ile karşı karşıya kalınmıştır.

Bu çalışmada, Kırgız vergi sisteminin mevcut yapısı, kamu harcamalarını karşılama konusundaki performansı ve günümüzde karşı karşıya kaldığı vergileme sorunları tespit edilmeye çalışılmıştır. Başka bir ifade ile çalışmada kırgız vergi sisteminin genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu doğrultuda hazırlanan çalışmada; Kırgızistan'da ekonomik dönüşüm süreci, mevcut vergi sisteminin yapısı, vergi gelirlerinin dağılımı, vergileme alanında günümüzde karşılaşılan temel sorunlar ve bunların aşılabilmesi için alınması gereken tedbirler ele alınmıştır. Çalışmanın sonucunda ise konunun genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

II. EKONOMİK DÖNÜŞÜM SÜRECİ

1991 yılında Sovyetler Birliğinin çöküşü ile birlikte 11 ülke yetkilileri Kazakistan'da toplanmış ve Almatı Deklarasyon ile bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Bağımsızlıklarını ilan eden bu ülkelerden biri de Kırgızistan olmuştur. Bu tarihten itibaren Kırgızistan'da merkezi planlama ekonomisi sisteminden piyasa ekonomisi sistemine geçiş süreci başlamıştır.

Bu sürecin ilk yıllarında Kırgızistan'da büyük bir ekonomik çöküş ve mali darboğaz yaşanmıştır. Nitekim, ülkede hammadde stoklarında kıtlık ve yetersizlik yaşanmış, üretim durmuş, mal piyasası yıkılmış, giderlerin finansmanı sadece emisyon yoluyla sağlanmış ve enflasyon hızla artmaya başlamıştır. Geçiş süreci ile birlikte eski gelirlerinden mahrum kalan Kırgızistan, bütçe gelir kaynaklarının nerede ise tamamından yoksun kalmıştır. Bu süreçte ülkenin karşı karşıya kaldığı bu sorunların biran önce aşılabilmesi için hükümet bir dizi reform yapmıştır.

III. VERGİ REFORMLARININ SEYRİ

31 Ağustos 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Kırgızistan'da piyasa ekonomisine geçiş doğrultusunda yapılan ilk ve en önemli reform vergileme alanında olmuştur. Bu doğrultuda 17 Aralık 1991 tarihinde ilk vergi kanunu meclisten geçmiş ve 01 Ocak 1992 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Daha çok gelişmiş ülke vergi sistemleri örnek alınarak hazırlanan ve piyasa ekonomisi sistemine uygun olarak düzenlenmeye çalışılan bu vergi kanunu ile öncelikle vergi organlarının temel yetki ve yükümlülükleri, mükellefin hak ve yükümlülükleri, vergi tarh ve tahsilinin esasları ve vergi suç ve cezalarına ilişkin esaslar belirlenmiştir. İkinci olarak gerçek kişilerin gelirleri üzerinden alınan bir "gelir vergisi" uygulamaya konulmuş ve vergi oranı yüzde 12 ile 40 arasında değişen oranlarda artan oranlı olarak belirlenmiştir. Üçüncü olarak işletme ve şirket gelirleri üzerinden "kurumlar vergisi" alınmaya başlanmış ve vergi oranı yüzde 15 ile 50 arasında değişen oranlarda artan oranlı olarak belirlenmiştir (Çalova v.d., 1999:50). Ayrıca bu kanun ile, harç ve vergi benzeri gelirleri yapısında barındıran "yerel idare vergileri", vergi niteliğindeki gelirleri içeren "zorunlu kesintiler" ve kamu mülkiyetinin kiralanması, satılması veya işletilmesinden elde edilen gelirler ile para cezalarını ve tazminatları içeren "vergi dışı gelirler" ile ilgili düzenlemeler de yapılmıştır. Ardından 1992 yılının Mart ayında yapılan ikinci bir düzenleme ile "katma değer vergisi" ve "özel tüketim vergisi" yürürlüğe konulmuştur. Bu düzenlemede KDV'nin oranı yüzde 28 olarak belirlenirken, ÖTV'nin oranı ürün çeşidine göre farklılaştırılmış olarak tespit edilmiştir (Çolbaşeva, 2003).

Ancak çok kısa sürede hazırlanıp uygulamaya konulan bu düzenlemeler ülkede birçok vergileme sorununa yol açmıştır. Karşılaşılan sorunların aşılması ve vergi sisteminin yeni koşullara uyarlanması için 1996 yılında ikinci büyük vergi reform yapılmıştır. Dünya Bankası görevlileri ve IMF temsilcilerinin desteği alınarak hazırlanan bu reform paketi 27 Haziran 1996 tarihinde meclisten geçirek yürürlüğe girmiştir. Bu reform paketi ile kurumlar vergisinde vergi oranları tek oran olarak yüzde 30'a çekilmiş, KDV'de "varış ülkesi" prensibine geçilmiş, tüzel kişilerin KDV mükellefi olmasının eşiği yıllık 100.000 som olarak belirlenmiştir (PNK, 1998: 9). Gelir vergisinin azami oranı yüzde 40'tan yüzde 33'e, basamak sayısı ise 6'dan 3'e indirilmiştir.

Ancak sonraki yıllarda Kırgız vergi sistemi irili-ufaklı birçok revizyona daha tabi tutulmuştur. 2001 yılına gelindiğinde vergi sisteminde yapılan bu değişikliklerin sayısı 600'ü bulmuştur. Bu da vergi sistemi içerisinde uyum sorunu ve çifte vergileme problemlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu sorunların aşılması için 2001 yılında tekrar yeni bir vergi reform çalışması başlatılmıştır. Kırgız vergi politikasının gözden geçirilmesi olarak düşünülen ve 29 Mayıs 2001 tarihinde yürürlüğe giren bu yeni kanunla, vergilemede karşılaşılan orantısızlıklar ve adaletsizlikler giderilmeye çalışılmış, küçük boyutlu işletmeciliğin gelişimi teşvik edilmiş, vergileme işlemleri nispeten kolaylaştırılmış, kayıt dışı ekonominin kayıt altına alınması için vergi oranları aşağı çekilmiş, mali dengesizliği giderecek ve vergi gelirlerini arttıracak değişiklikler yapılmıştır (OES, 2005: 8).

2002 yılında yapılan başka bir düzenleme ile tarımda kullanılmayan alanlardan toprak vergisi alınmaya başlanmış ve kurumlar vergisi oranı yüzde 20'ye indirilmiştir. 2003 yılında yapılan bir başka düzenleme ile de tarım sektöründe KDV uygulanmasına başlanmış ve KDV mükellefi olma eşiği 300.000 som olarak belirlenmiştir. Ayrıca bu dönemde emlak vergisi de uygulamaya konulmuştur (OES, 2005: 8).

Ardından 2005 yılının sonunda gümrük vergilerini de kapsar şekilde çeşitli vergileri içeren bir düzenleme daha yapılmıştır. Bu düzenleme ile mükelleflere bir taraftan çeşitli vergisel kolaylıklar sağlanarak vergi sistemi basitleştirilmeye çalışılırken, diğer taraftan da temel olarak esassız muafiyet ve istisnalar kaldırılarak vergi tabanının genişletilmesi amaçlanmıştır.

Son olarak 2006 yılında yapılan bir vergi düzenlemesi ile gelir ve kurumlar vergisi oranı yüzde 10'a, sosyal güvenlik kesintileri ise yüzde 29'a indirilmiş ve bu şekilde vergi yükü azaltılmaya, kayıtdışı ekonomi önlenmeye çalışılmıştır.

IV. VERGİLERİN SINIFLANDIRILMASI

Kırgız vergi sisteminde yer alan vergiler kaynağına göre dört grupta toplanabilir³. Bunlardan birincisi, gelir üzerinden alınan vergilerdir. Bu vergiler, gelir ve kurumlar vergisinden oluşmaktadır.

³ Çalışmada zorunlu kesintiler ve harçlar ayrı bir sınıflandırılmaya tabi tutulmamış ve vergiler başlığı altında değerlendirilmiştir.

Ancak bu temel vergilerin yanında gelir üzerinden alınan vergi benzeri bazı zorunlu kesinti ve ödemeler da vardır. Bunlar ise yol vergisi, olağanüstü olaylar vergisi, madenler vergisi ve sosyal güvenlik kesintileridir. İkinci grup vergiler, mal ve hizmet üzerinden alınan vergilerdir. Bunlar da KDV, ÖTV, perakende satış vergisi, reklam vergisi, sağlık yurdu vergisi, otel vergisi, araba parkı harcı, motorlu taşıtlar vergisi ve çöp vergisidir. Üçüncü grupta yer alan vergiler servet üzerinden alınan vergilerdir. Bunlar ise toprak vergisi ve emlak (mülkiyet) vergisinden oluşmaktadır. Dördüncü grupta yer alan vergiler ise dış ticaret üzerinden alınan vergilerdir ki, bunlar da gümrük vergilerinden oluşmaktadır.

Tablo 1: Kaynağına Göre Vergilerin Sınıflandırılması

Gelir Üzerinden Alınan Vergiler	Gelir Vergisi
	Kurumlar Vergisi
	Karayolları Kullanım Vergisi
	Olağanüstü Olaylar Vergisi
	Madenler Vergisi
	Sosyal Güvenlik Kesintisi
Mal ve Hizmet Üzerinden Alınan Vergiler	Katma Değer Vergisi
	Özel Tüketim Vergisi
	Perakende Satış Vergisi
	Motorlu Taşıtlar Vergisi
	Sağlık Yurdu Vergisi
	Reklam Vergisi
	Otel Vergisi
	Araba Park Harcı
	Çöp Vergisi (veya Harcı)
Servet Üzerinden Alınan Vergiler	Toprak Vergisi
	Emlak Vergisi
Dış Ticaret Üzerinden Alınan Vergiler	Gümrük Harçları

Öte yandan Kırgız vergi sisteminde yer alan vergiler aktarıldığı bütçelere göre de sınıflandırılabilir. Bu şekliyle vergiler iki grupta toplanmaktadır. Bunlardan ilki, merkezi idare vergileridir. Bunlar ise 10 vergi ve kesintiden oluşmaktadır. İkinci grupta ise 8 ayrı vergiyi yapısında barındıran yerel idare vergileri yer almaktadır. Günümüzde Kırgızistan'da 10'u merkezi idare vergisi, 8'de yerel idare vergisi olmak

üzere toplam 18 çeşit vergi uygulanmaktadır. Bu vergilerin sınıflandırılması aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

**Tablo 2: Aktarıldıkları Bütçeye Göre Vergilerin Sınıflandırılması
(Merkezi ve Yerel İdare Vergileri Ayırımı)**

No	Merkezi İdare Vergileri	No	
1	Gelir Vergileri	1	Emlak Vergisi
2	Kurumlar Vergileri	2	Perakende Satış Vergisi
3	KDV	3	Motorlu Taşıtlar Vergisi
4	ÖTV	4	Sağlık Yurdu Vergisi
5	Toprak Vergisi	5	Reklam Vergisi
	Özel Kanunlarla Düzenlenen Vergiler:	6	Otel Vergisi
6	Gümrük Vergileri	7	Araba Park Harcı
7	Olağanüstü Olaylar Vergisi	8	Çöp Vergisi (veya Harcı)
8	Karayolları Kullanma Vergisi		
9	Maden Vergisi		
10	Sosyal Güvenlik Kesintileri		

V. VERGİ GELİRLERİNİN GELİŞİMİ

Kırgız Cumhuriyeti devlet bütçesinin asıl gelir kaynağını merkezi idare vergileri oluşturmaktadır. Merkezi idare vergileri içinde ise dolaylı vergiler önemli bir paya sahiptir. Aşağıdaki tablo vergi gelirlerinin GSYİH'ya oranını göstermektedir. Buna göre 2005 yılında KDV'nin GSYİH'ya oranı yüzde 7,1 iken, gelir vergisinin oranı yüzde 3,0, gümrük vergilerinin oranı yüzde 1,7 ve ÖTV'nin oranı yüzde 1,1 olarak gerçekleşmiştir. Diğer vergilerin GSYİH'ya oranı ise yüzde 1'lerin altında kalmıştır.

Tablo 3: Vergi Gelirlerinin GSYİH'ya Oranı

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005 (T)	2006 (P)
Vergi Gelirleri Toplamı	15,0	12,7	12,5	14,2	12,3	11,7	12,4	13,9	14,3	14,9	16,3	15,8
Gelir ve Kurumlar Vergisi Toplamı	4,4	2,9	2,2	2,6	2,4	2,1	2,7	2,9	2,9	2,8	3,0	2,8
- Gelir Vergisi	1,8	1,2	1,1	1,2	1,1	1,2	1,3	1,3	1,1	1,0	1,7	1,3
- Kurumlar Vergisi	2,7	1,6	1,1	1,3	1,2	0,8	1,3	1,4	1,5	1,6	1,3	1,5
Katma Değer Vergisi	4,4	5,3	5,6	5,8	4,6	4,6	5,7	6,4	6,6	7,3	7,1	7,1
Perakende Satış Vergisi	1,0	0,5	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6
Özel Tüketim Vergisi	1,8	1,1	1,5	2,1	2,6	2,3	1,5	1,4	1,4	1,3	1,1	1,3
Karayolları Kullanım Vergisi	0,5	0,3	0,3	0,4	0,4	0,7	0,6	0,5	0,5	1,4	1,4	1,4
Olağanüstü Olaylar Vergisi	0,9	0,7	0,7	0,8	0,8	0,9	0,8	0,9	0,9			
Toprak Vergisi	0,5	0,5	0,9	0,9	0,4	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,6
Çeşitli Yerel Vergiler	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	...	...	...
Madenler Vergisi	...	...	...	...	0,0	0,0	0,0	0,3	0,5	0,4	0,3	...
Mülkiyet Vergisi	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	...
Uluslararası Ticaretten Alınan Vergiler	0,8	0,9	0,8	1,1	0,6	0,4	0,4	0,6	0,5	0,5	1,7	1,4
Diğer Vergiler	0,7	0,5	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7	0,6	0,6

Kaynak: IMF Report 2005a:28; IMF Report 2005b:24, NBKR, 2002: 20; NBKR, 2006: 20'deki veriler kullanılarak tarafımızdan düzenlenmiştir.

Merkezi idare vergilerinin kendi içindeki dağılımı ise aşağıdaki tabloda göstermiştir. Buna göre, Kırgız vergi sistemi içinde en fazla gelir katma değer vergisinden elde edilmektedir. Bu verginin toplam vergi gelirleri içindeki payı yıllar itibariyle sürekli artmış ve 2005 yılında yüzde 43,3'e ulaşmıştır. İkinci sırada gelir sağlayan vergi ise gelir vergisi olmuştur. Ancak bu vergi yıllar itibariyle azalma trendi göstermiş ve 1995 yılında yüzde 11,7 oranına sahip olmasına rağmen, 2005 yılında yüzde 10,7 seviyesine gerilemiştir. Üçüncü sırada yer

alan vergi ise gümrük vergisi olmuştur. Buna göre gümrük vergisinin oranı 2005 yılında yüzde 10,'a ulaşmıştır. Dördüncü sırada yer alan vergi ise özel tüketim vergisi olmuştur. Ancak bu vergi yıllar itibariyle azalma trendi göstermiş ve 1995 yılında yüzde 12,2 oranına sahipken, 2005 yılında yüzde 7,5'e düşmüştür. Bunun nedeni ise 2001 yılından itibaren alkollü içeceklerden alınan ÖTV oranının düşürülmesidir. Kurumlar vergisinin toplam vergi gelirleri içindeki payı 2005 yılında yüzde 7,8 olmuştur. Yol ve olağanüstü olaylar vergilerinin toplam vergi gelirleri içindeki payı ise 2005 yılı itibariyle yüzde 9,0 olarak gerçekleşmiştir. Diğer vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı ise yüzde 1 ile yüzde 4 arasında değişen oranlarda gerçekleşmiştir.

Tablo 4: Vergi Gelirlerinin Dağılımı

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005 (T)	2006 (P)
Gelir Vergisi ve Kurumlar Vergisi Toplamı	29,4	22,5	17,8	18,3	19,3	18,0	21,9	21,0	20,0	18,8	19,9	17,6
-Gelir Vergisi	11,7	9,7	8,3	8,4	9,1	9,8	10,5	10,3	10,1	10,3	10,7	10,2
-Kurumlar Vergisi	17,1	12,3	9,1	9,2	9,5	7,5	10,8	9,3	7,7	6,6	7,8	7,4
-Gelir Üzerinden Alınan Diğer Vergiler	0,6	0,5	0,4	0,7	0,6	0,7	0,6	1,4	2,2	1,9	1,4	1,4
Katma Değer Vergisi	29,0	42,0	44,9	40,4	37,7	38,8	45,9	45,8	46,4	48,8	43,3	45,3
Perakende Satış Vergisi	6,9	3,8	2,2	3,1	3,1	3,0	3,3	3,9	4,0	3,9	3,8	3,7
Özel Tüketim Vergisi	12,2	8,3	11,7	14,8	21,0	19,8	12,0	10,3	9,8	8,9	7,5	8,4
Yol ve Olağanüstü Olaylar Vergisi	8,9	8,1	8,3	8,7	9,5	13,8	10,8	9,8	9,5	9,0	9,0	8,6
Toprak Vergisi	3,0	4,1	7,2	6,0	3,3	2,3	2,3	3,0	2,6	2,4	2,5	3,5
Uluslararası Ticaretten Alınan Vergiler	5,5	6,9	6,4	7,8	5,1	3,5	3,3	3,0	3,5	3,2	10,2	9,1
Diğer Vergiler	4,7	4,2	1,5	0,9	1,0	0,7	0,5	4,0	4,3	3,2	3,7	3,7
Vergi Gelirleri	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: IMF Report 2005a:27; IMF Report 2005b:23, NBKR, 2002: 20; NBKR, 2006: 20'deki veriler kullanılarak tarafımızdan düzenlenmiştir.

Merkezi idare vergileri dışında yerel idarelerin topladığı vergilerin gelişimine bakıldığında, en yüksek gelirin toprak vergilerinden elde edildiği görülmektedir. Söz konusu verginin yerel idare vergi ve harç gelirleri içindeki payı yüzde 50'ler civarında iken, son yıllarda bu oranda düşüş eğilimi yaşanmış ve 2004 yılında yüzde 38 oranına inmiştir. Yerel idare vergi ve harç gelirleri içinde ikinci büyük payı perakende satıştan alınan vergiler almıştır. Söz konusu verginin yerel idare vergi gelirleri içindeki payı 1990'lı yılların sonunda yüzde 20-30 arasında iken, son yıllarda yüzde 38'lere ulaşmıştır. Öte yandan yerel idarelerin çeşitli adlar altında topladığı devlet harçları da vardır. Bu harçların yerel idare toplam gelirlerine oranı 1998-1999 yıllarında yüzde 12-14 civarında iken, son yıllarda yüzse 9,5 oranına gerilemiştir. Bu gelirler dışında yerel idarelerin özel gelirleri de bulunmaktadır. Bu özel gelirlerin yerel idare toplam gelirleri içindeki payı ise zaman içerisinde artarak yüzde 13'lere yaklaşmıştır.

Tablo 5: Yerel İdare Vergi ve Harç Gelirlerinin Dağılımı

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Toprak Vergisi	49,6	39,5	38,0	38,3	38,1	38,0	38,0
Perakende Satış Vergisi	17,9	24,4	36,3	37,3	38,0	38,1	38,1
Devlet Harçları	12,5	13,9	9,7	9,2	9,4	9,5	9,5
Özel Gelirler	9,7	9,4	11,3	11,8	12,6	12,6	12,7
Diğer Vergiler	10,3	12,8	4,7	3,0	2,5	2,4	2,3
Toplam	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: Maliyeve, 2005

VI. UYGULANAN VERGİ KOLAYLIKLARI VE TEŞVİKLERİ

Kırgızistan'da küçük işletmelerin iktisadi faaliyetlerini sürdürmesi ve vergileme koşullarından olumsuz etkilenmemesi için son yıllarda bazı vergi kolaylıkları geliştirilmiştir. Bunun yanında yerli ve yabancı yatırımcıların ihracata yönlendirilmesine yönelik birkaç vergi teşviki de uygulamaya konulmuştur. Bu vergi kolaylık ve teşvikleri iki grupta incelenebilir.

A. Vergi Kolaylıkları

1. Patentle Vergileme

Kırgızistan'da özel bir vergileme türü olarak "patentle vergileme" sistemi uygulanmaktadır. Götürü bir vergileme türü olan patentle vergileme sisteminde zorunlu ve gönüllü uygulamalara yer verilmektedir. Buna göre, hamam, sauna, gazinolar, döviz büroları, otomobil park yerleri, bilyardo salonları ve bar-diskolar zorunlu patentlemeye tabi tutulmaktadır (Sabko, 2004). Zorunlu patentlemeye tabi olan faaliyetler mali idareler tarafından ayrıca denetime tabi tutulmamaktadır. Gönüllü patentleme sistemine tabi olan işletmeler ise gelir-gider defterini tutmak zorunda değildirler. Ayrıca yıl sonunda elde ettikleri gelirler hakkında herhangi bir beyannameyi vergi müfettişliğine (vergi dairesine) vermemektedirler. Ancak bunun karşılığında yıllık belli bir miktar vergiyi vergi müfettişliğine ödemek zorundadırlar.

2. Tek Vergi Sistemi Uygulaması

2001 yılında yapılan bir vergi düzenlemesi ile işletmelerin vergi yükünü hafifletmeye yönelik olarak "tek vergi sistemi" uygulamaya konulmuştur. Buna göre, işletmelerin mal ve hizmet satışı dolayısıyla elde ettikleri yıllık satış hacmi (KDV hariç), ve benzer şekilde kira geliri elde edenlerin irat geliri 3 milyon somu aşmıyorsa bunlar küçük işletmeler olarak kabul edilmekte ve tek vergi sistemine tabi tutulmaktadır. Tek vergi sistemine tabi olanların indirimli vergi oranlarından yararlanmaları mümkün olmaktadır. Buna göre; tarım ürünlerini değerlendiren işletmeler ve kamusal tüketim alanlarında faaliyet gösteren işletmeler gayri safi gelirlerinin yüzde 5'i oranında; ticaret ve taşımacılık hizmet yapan işletmeler gayri safi gelirlerinin yüzde 6'sı oranında; diğer hizmet sektörlerinde faaliyet gösteren işletmeler ile yukarıda sayılmayan diğer sektörlerde çalışan işletmeler, gayri safi gelirlerinin yüzde 10'u oranında vergiye tabi tutulmaktadır (Zakon.kr. 2001).

B. Vergi Teşvikleri

1. Yabancı Yatırımlara Yönelik Vergi Teşvikleri

Kırgızistan'da yabancı yatırımlarlar ilişkin hususlar 28 Haziran 1991 tarihinde kabul edilmiş Yabancı Yatırımlar Hakkındaki Kanun

ile düzenlenmiştir. Mart 2003'te yapılan ikinci bir düzenleme ile de bu kanunun kapsamı genişletilmiştir. Bu kanun ile, ekonomide öngörülen hedefleri gerçekleştirmek ve uluslararası anlaşmalara uygun olarak tasarrufları yatırıma yönlendirmek, katma değeri yüksek, ileri ve uygun teknolojileri kullanarak bölgelerarası dengesizlikleri gidermek, istihdam yaratmak ve uluslararası rekabet gücü sağlamak amaçlanmıştır.

Bu kanunla, yabancı yatırımcılara, ülke sınırlarında istediği kadar yatırım yapma imkanı tanınmıştır. Ayrıca, kamulaştırma yapılması durumunda, özel mülkiyet sahibine etkin tazminat ödeneceği garanti altına alınmıştır. Yine yabancı yatırımcıların gelirlerini yabancı para cinsinden saklayabilmeleri mümkün kılınmıştır. Böylece yabancı paraların ulusal paraya dönüştürme zorunlulukları kaldırılmıştır. Benzer şekilde, yatırımcılara sermaye ve karlarını kendi ülkelerine serbestçe gönderebilmeleri, dövizle para transferi yapmalarına imkan sağlanmıştır.

Günümüzde yabancı yatırımlara yönelik olarak bir dizi teşvik uygulanmaktadır. Buna göre, yabancı yatırımcıların işletmedeki hisse senedi payı yüzde 51'i aştığı takdirde, sanayi ve inşaat sektöründe faaliyet gösteren kuruluşlar için kâra geçtikten itibaren 5 yıl; doğal madenleri işleten ve tarım, ulaşım ve iletişim alanlarında faaliyet gösteren firmalar için 3 yıl; ticaret, turizm, bankacılık ve sigorta alanında faaliyet gösteren firmalar için 2 yıl süresince kurumlar vergisi muafiyeti tanınmıştır.

İkinci olarak, gelir vergisi kanunu ve yabancı yatırım ile ilgili kanuna göre teşvik kapsamında yapılan yatırımlar için yapılan giderler belirlenen oranlarda gelir ve kurumlar vergisi matrahından düşülebilmektedir.

Üçüncü olarak, yabancı yatırımlara yönelik KDV istisnası sağlanmıştır. Kırgız Cumhuriyeti Vergi Kanunu'nun KDV bölümünün 147. maddesi gereğince, teşvik belgesini haiz yatırımlara teşvik belgesi kapsamında yapılacak makine ve teçhizat ithali ve yerli teslimlerine KDV istisnası uygulanmaktadır.

Dördüncü olarak, yöre farkı gözetmeksizin ülkeye uluslararası rekabet gücü kazandıracak, yüksek teknoloji gerektiren, katma değeri yüksek, vergi gelirlerini ve istihdamı artırıcı özelliklerden en az ikisini içeren sınai yatırımlarına yüzde 100 oranında vergi teşviki

uygulanmaktadır. AR-GE yatırımları, çevre korumaya yönelik yatırımlar, enerji dahil altyapı yatırımları, eğitim yatırımları, sağlık yatırımları, turizm yatırımları, maden ihracına yönelik yatırımlar, bilişim teknolojisi yatırımları, genel amaçlı rehabilitasyon merkezleri ve huzurevleri yatırımları yüzde 100 KDV'den muaf tutulmuştur.

2. Serbest Ekonomik Bölgelerine Yönelik Vergi Teşvikleri

Serbest ekonomik bölgelerin kurulması, yer ve sınırlarının tayini, yönetimi, faaliyet konularının belirlenmesi, işletilmesi, bölgedeki yapı ve tesisleri ile ilgili hususlar 1992 yılında 1076 sayılı Serbest Bölgeleri Kanunu ile düzenlenmiştir. 2002 yılında yapılan bir düzenleme ile de bu kanun günün koşullarına uyarlanmıştır.

Kırgızistan'da ilk serbest bölge Narin'de kurulmuştur. Günümüzde ise 4 serbest ekonomik bölge vardır. Bunlar arasında en iyi çalışanı da 1996 yılında açılan Bişkek Serbest Bölgesi'dir.

Kırgızistan'da ihracat için yatırım ve üretimi arttırmak, yabancı sermaye ve teknoloji girişini hızlandırmak, ekonominin girdi ihtiyacını ucuz ve düzenli şekilde temin etmek, dış finansman ve ticaret imkanlarından daha fazla yararlanmak serbest bölge kurulmasındaki temel amaçları oluşturmaktadır.

Kırgızistan'daki serbest ekonomi bölgelerinde faaliyette bulunan firmalara bir dizi vergi teşviği sağlanmaktadır. Buna göre, serbest ekonomi bölgelerindeki gerçek ve tüzel kişiler faaliyette bulundukları sürece her türlü vergi, resim ve harçlardan muaf tutulmuştur. Ancak serbest ekonomi bölgelerinde faaliyet gösteren firmalar, onlara sağlanan vergi imtiyazları karşılığında her sene mal ve hizmet satışlarından elde ettikleri kazancın belirli bir kısmını serbest ekonomi bölgesi müdürlüğüne ödemek zorundadır. Ödeme prosedürü Kırgızistan hükümeti tarafından belirlenen ödeme esaslarına göre yapılmaktadır. Serbest ekonomi bölgesinde faaliyette bulunan firmalar yatırım ve üretim aşamalarında Meclis tarafından belirlenen yatırım teşviklerinden yararlanabilmektedir. Serbest Ekonomi Bölgesinde sağlanan teşvik ve avantajlardan yerli ve yabancı firmalar eşit olarak yararlanmaktadır. Serbest ekonomi bölgesinde faaliyette bulunan firmaların bölgedeki faaliyetleri dolayısıyla elde ettikleri gelir ve kazançların Kırgızistan'ın diğer kesimlerine transferi serbest olup, kanun gereği gelir vergisinden muaf tutulmaktadır. Serbest ekonomi bölgelerinde üretilen mallar

için ihracat kotası ve lisans belgesi uygulanmamaktadır. Bölgede faaliyette bulunan kullanıcıların yanlarında bir iş akdine göre çalışan gerçek kişiler Kırgız Cumhuriyeti Vergi Kanunu ve Sosyal Güvenlik Mevzuatı hükümlerine göre gelir vergisi ve zorunlu sigorta primlerini ödemektedirler.

3. İhracata Yönelik Teşvikler

Kırgızistan'da ihracatçılar için uygulanan vergi teşvikleri, genel olarak gümrük vergisi muafiyeti ile vergi, resim, harç istisnasından oluşmaktadır. Kırgız Cumhuriyeti Vergi Kanunu'nun 150. maddesi gereğince ihracatı arttırmak, ihraç ürünlerine uluslararası piyasada rekabet gücü kazandırmak ve ihraç pazarlarını geliştirmek amacıyla mal, hizmet ihracatları sıfır oranlı KDV'ye tabi tutulmuş ve ÖTV'den istisna edilmiştir.

VII. KIRGIZ VERGİ SİSTEMİNİN TEMEL SORUNLARI

Kırgız vergi sisteminin temel sorunları aslında çoğu geçiş ekonomisi ülkelerinin karşı karşıya olduğu sorunlarla benzerlik göstermektedir. Bu sorunlar birkaç grupta toplanarak değerlendirilebilir.

1. Vergi Bilinci ve Kültürünün Yerleşmemesi

Mükelleflerin vergiye karşı tutumunun belirlenmesinde en önemli faktörlerden biri vergi bilinci ve kültürünün oluşmasıdır. Vergi bilinci mükelleflerin vergileme konusundaki sahip olduğu kanaat veya bilgi birikimidir. Vergi kültürü ise, mükelleflerin vergiler karşısındaki takındıkları tavır veya davranış biçimidir. Verginin amacı ve önemi konusunda yeterli bilgiye sahip olan kişilerde vergi bilinci ve kültürü daha fazla oluşmaktadır. Başka bir ifade ile iyi bir vergi bilinci ve kültürünün oluşması, mükelleflerin verginin haklılığına inanmasıyla birlikte, ödediği verginin nasıl harcandığını konusunda yeterli bilgiye sahip olması ile mümkündür (Yüce, 2005: 289). Eğer bir ülkede, iyi bir vergi sistemi oluşturulamamışsa veya vergilerin adil şekilde uygulanmadığına dair bir kanaat oluşmuşsa vergi bilinci ve kültürü gelişmemektedir (Tulendiyeva vd. 2005: 20).

Kırgızistan'da vergi bilinci ve kültürünü otuşturacak adil ve etkin bir vergi sistemi tam olarak oluşturulamamıştır. Bunun da birçok nedeni vardır. Öncelikle merkezi planlı ekonomisi sisteminde yetişmiş olan neslin tam anlamı ile bir vergi bilinci ve kültürüne sahip olması çok kolay bir şey değildir. Böyle bir bilinç, sonraki

yıllarda piyasa ekonomisi sistemine geçişle birlikte yavaş yavaş oluşacak bir husustur. Kaldı ki geçiş aşamasında ülkede vergi kanunlarının hazırlanması ve uygulanması sırasında yapılan hatalar vatandaşların vergi bilincinin oluşmasını olumsuz şekilde etkilemiştir. Nitekim ülkede vergi bilincinin ölçülmesine yönelik 2003 yılında yapılan bir ankete göre, ülkede vergi bilincinin oluşmasını engelleyen en önemli faktörler sırasıyla; kamu harcamalarında yapılan savurganlık, vergi oranlarının yüksekliği, vergi sisteminin adaletsizliği ve eğitim seviyesinin yetersizliği olarak gösterilmiştir (Yüce, 2005: 289; Tulendiyeva vd. 2005: 20)

2. Vergi Sisteminin Basit ve Anlaşılır Olmaması

Bir ülkede vergi sisteminin başarısını etkileyen faktörlerden biri de basitlik ve anlaşılabilirliktir. Basitlik vergileme işlemlerinin kolayca yapılabilmesini ifade ederken, anlaşılabilirlik, vergi sisteminin kendi kendisini açıklayabilmesi anlamına gelmektedir. İyi bir vergi sistemi, mükellefler tarafından kolaylıkla anlaşılabilir ve işlemler basitçe yapılabilir şekilde oluşturulmalıdır.

Kırgız vergi sistemi basit ve kolayca anlaşılır bir yapıda değildir. Öncelikle Kırgız vergi kanunları bağımsızlıktan sonra geride kalan 15 yıllık sürede sayısız defa değişikliğe tabi tutulmuştur. Öyle ki vergi kanunları bu sürede nerede ise sil baştan birkaç kez yazılmıştır. Nitekim 1996 yılından itibaren yapılan düzenleme ve eklemeler sonucu vergi kanununda 600'den fazla değişiklik yapılmıştır. Önceden analiz yapılmaksızın gerçekleştirilen vergi kanunu düzenlemeleri vergi sisteminin istikrarlığına zarar vermiş ve vergi yapısının bütünlüğünü bozarak vergi idaresinin işini zorlaştırmıştır (Koyçuyev vd. 2003: 128). Bunda siyasilerin, brokratların ve mükelleflerin piyasa ekonomisi hakkında yeterli deneyimlerinin olmamasının rolü büyük olmuştur.

3. Vergi Tabanının Dar Olması

Kırgızistan'da mali açıdan karşılaman en önemli sorun vergi tabanının çok dar olmasıdır. Öncelikle gelir ve kurumlar vergisinde mükellef sayısı çok azdır. 2004 yılı itibarıyla Kırgızistan'da kayıtlı vergi mükellefi sayısı 216.972 kişidir. Bunların 152.980 ise aktif olarak çalışmaktadır. Toplumun büyük bir kesimi vergi mükellefi değildir. Bunların birkısmı kayıtdışı kalmayı başardıkları için mükellef olmamakta, birkısmı ise muafiyet ve istisnalardan yararlanarak vergi

ödememektedirler. Nitekim ülkede her mükellef toplam gelirinden her ay 650 som indirim yapma hakkına sahiptir. Bunun dışında mükellefin bakmakta yükümlü olduğu aile fertlerinden her biri için bir asgari ücret ve dört veya daha çok çocuklu aileler için ise yine bir asgari ücret tutarında indirim yapma hakkı vardır (KCVK. 76. md.). Üstelik, İç İşleri Bakanlığı ve Milli Güvenlik Bakanlığı hizmetinde çalışan personel de gelir vergisine tabi değildir. Bu muafiyet ve istisna uygulamalarının yol açtığı vergi kaybı son yıllarda GSYİH'nın yüzde 4,3'üne ulaşmıştır (Yüce, 2005: 292).

Böyle olunca ülkede tarımsal kazançlar, arazi kazançları ve ücretler üzerinden alınan vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı çok düşük seviyelerde kalmıştır. Keza gayrimenkul ve servet üzerinden alınan vergiler de toplam vergi gelirleri içinde önemsiz bir paya sahiptir (Yüce, 2004a).

Bu durum vergi tabanının çok dar bir seviyede kalmasına yol açmaktadır. Nitekim 2001 yılı verilerine göre, kurumlar vergisinin yüzde 71.6'sı ve KDV'nin yüzde 48.8'i sadece 84 büyük firma tarafından ödenmiştir. Benzer şekilde dolaylı verginin yüzde 82.1'i de sadece 23 mükellef tarafından ödenmiştir. Bu rakamlara bakıldığında ülkede büyük bir kesimin vergi mükellefi olmadığı anlaşılmaktadır (Yüce, 2004a). Böyle olunca ülkede sınırlı sayıda olan gelir ve kurumlar vergisi mükellefleri ağır vergi yüküne tabi tutulmaktadır.

4. Vergi Yüğü ve Esnekliğinin Düşük Olması

Kırgızistan'ın ekonomik dönüşüm süreci öncesinde merkezi planlamanın yapısı gereği bir vergi sistemine sahip olmaması, dönüşüm sonrasında rasyonel bir vergi sisteminin oluşturulmasını güçleştirmiş, bu da yeterli vergi gelirlerinin toplanmasını zorlaştırmıştır. Başka bir ifade ile ülkede geçmişten gelen iyi bir mali sistemin olmaması ve vatandaşlarda vergi bilincinin oluşmaması vergi yükünün düşük oranlarda kalmasına yol açmıştır.

Nitekim vergi gelirlerinin GSYİH'ya oranı 1991-1998 yılı arasında yüzde 10-14 arasında seyretmiş ve 2000 yılında yüzde 11.7 seviyesinde gerçekleşmiştir. Ancak 2001 yılından itibaren dolaylı vergi gelirlerinde meydana gelen artış sonucu toplam vergi gelirlerinin GSYİH'ya oranı

artmış ve 2005 yılından sonra yüzde 15,6'ya ulaşmıştır⁴. Buna rağmen vergi yükü Kırgızistan için yüksek sayılmamaktadır. OECD ülkelerindeki vergi yükü ile karşılaştırıldığında Kırgızistan'da vergi yükünün ne kadar düşük seviyelerde olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Nitekim 2005 yılı itibariyle OECD ülkeleri ortalama vergi yükü yüzde 36,5'dir. Ancak geçiş ülkelerinin pek çoğunda vergi yükünün hala yüzde 15-20'ler arasında olduğu da belirtilmelidir (Bkz. Tablo 6) .

Kırgızistan'da vergi yükünün düşük seviyelerde olmasının en önemli nedeni, bu ülkede GSMH'nin son derece düşük seviyelerde olmasıdır. Bunun sonucu olarak da kişi başına düşen milli gelir de düşük oranlarda kalmıştır. Bu da ülkede vergi ödeme gücünü olumsuz şekilde etkilemiştir. Başka bir ifade ile Kırgızistan'da vergi kapasitesi düşük seviyelerdedir. Benzer şekilde ülkede iyi bir vergi idaresinin oluşturulamaması nedeniyle vergi gayreti de düşük seviyelerde kalmıştır. Ayrıca uzun zaman artan oranlı olarak uygulanan gelir vergisinde, mükelleflerin çok büyük bir kısmının gelir diliminin ilk basamağında yoğunlaşmış, bu da artan oranlılığın sınırlı kalmasına yol açmıştır.

Ülkede vergi yükünün düşük oranlarda olması vergi gelirlerinin konsolide bütçe gelirleri içindeki payının da düşük oranlarda kalmasına yol açmaktadır. Aşağıdaki tablo Kırgızistan'da vergi gelirlerine ilişkin çeşitli rasyonları göstermektedir. Buna göre vergi gelirlerinin konsolide bütçe gelirleri içindeki payı çoğu yıllar yüzde 70-79 arasında gerçekleşmiş ve 2005 yılında yüzde 80 oranına ulaşmıştır. Bu oran gelişmiş ülkelerde yüzde 90'ların üzerindedir.

⁴ Kırgızistan'da sosyal fon kesintilerinin GSYİH'ya oranı 2005 yılı itibariyle GSYİH'nın yüzde 4'ü seviyesindedir. Böyle olunca 2005 yılı itibariyle Kırgızistan'da geniş anlamda vergi yükü yüzde 20,7 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 6: Vergi Gelirlerine İlişkin Çeşitli Rasyonlar

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005 (T)	2006 (P)
GSYİH (Milyon Som)	34. 18 1	48. 74 4	65. 35 7	73. 88 3	75. 36 6	82. 20 0	94.3 50	100. 115	105. 100
Konsolide Bütçe Gelir Toplamı, (Milyon Som)	6.1 49	8.6 08	9.8 96	12. 54 4	14. 40 2	15. 66 6	1.83 35.9	20.3 68.1	23.9 94
Konsolide Bütçe Gider Toplamı (Milyon Som)	7.6 16	10. 76 3	12. 33 5	13. 48 7	15. 40 0	17. 42 0	18.8 41	20.1 43	23.1 53
Toplam Vergi Gelirleri, (Milyon Som)	4.8 67	5.9 72	7.6 75	9.188	10.475	11.916	13.986	16.361	17.580
Toplam Vergi Gelirleri ve Sosyal Kesinti Gel. (Milyon Som)	7.451	8.999	3.275	12.494	14.048	13.174	14.820	20.742	21.005
Toplam Vergi Gelirleri /GSYİH	14.2	12.3	11.7	12.4	13.9	14.2	14.9	15.6	15.8
Sosyal Fon Kesintileri /GSYİH	7,6	6,2	5,4	4,5	4,7	4,7	4,6	4,3	4,2
Toplam Vergi Yükü (Vergi gelirleri + SGK / GSYİH)	25,0	22,0	20,3	16,9	18,6	19,0	19,3	20,7	19,4
Toplam Vergi Gelirleri / Konsolide Bütçe Gelirleri	79, 2	69, 4	77, 6	73,2	72,7	76,0	76,2	80,0	79,3
Toplam Vergi Gelirleri / Konsolide Bütçe Giderleri	63, 9	55, 5	62, 2	68,1	68,0	68,4	74,2	81,2	75,9

Kaynak: NBKR, 2/2006:20; IMF Report 2005a: 28-30;; IMF Report 2005b: 22-23;
IMF Country Report 2001: 26-30; IF Report 2005c: 24-28

Benzer şekilde vergi gelirlerinin konsolide bütçe giderlerini karşılama oranı da düşük seviyelerde kalmıştır. Buna göre vergi

gelirlerinin konsolide bütçe giderlerini karşılama oranı uzun yıllar yüzde 55 ile 68 arasında seyretmiş, ancak son bir-iki yıl yüzde 75-80 oranına ulaşmıştır (Bkz. Tablo 6). Kalkınmanın en iyi ve sağlam finansmanın vergiler olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu oranın da yeterli olmadığı söylenebilir.

Öte yandan Kırgızistan'da vergi esnekliği de sürekli düşük oranlarda seyretmektedir. Vergi gelirlerinin milli gelire duyarlılığını ifade eden vergi esnekliği Kırgızistan'da çoğu yıllar 1 seviyesinin altında kalmıştır. Ülkede vergi esnekliğinin düşük olmasının başlıca nedenleri arasında; vergisel kolaylıkların yoğunluğu, vergi tarifelerinde dilim sayısının az olması veya tek oranlı olarak uygulanması, vergi kayıp ve kaçaklarının yüksek olması gösterilmektedir. Ülkede vergi esnekliğini düşük oranda gerçekleşmesi vergi sisteminin gelir sağlama fonksiyonun yetersiz olduğunu göstermektedir. Ayrıca ülkede vergi uygulanan vergi sisteminin konjonktürel istikrarı sağlama fonksiyonunun da zayıf olduğunu göstermektedir (Yüce, 2004b:541).

5. Vergi Yapısının Gayriadil Olması

Kırgızistan'da 1992-2006 döneminde yapılan vergi reform çabalarına rağmen adil bir vergi yapısı oluşturulamamıştır. Özellikle iyi bir vergi idaresinin oluşturulamaması, vergi denetiminin etkinsiz oluşu, vergi kayıp ve kaçaklarının yoğunluğu ülkede vergi adaletinin sağlanmasını güçleştirmiştir. Bunun sonucunda ülkede yatay ve dikey vergi adaleti sağlanamamış ve vergi yükü belli kesim ve sektörler üzerinde yoğunlaşmıştır.

Aşağıdaki tablo Kırgızistan'da toplanan vergilerin sektörel dağılımını göstermektedir. Buna göre vergi yükü sektörler arasında dengeli dağılmamıştır. Sanayi sektöründeki vergi yükü hizmet sektörüne göre iki kat daha yüksek gerçekleşmiştir.

Tablo 7: Sektörel Vergi Yüğü (2001-2004)

Sektörler	GSYİH içindeki Payı	Sektörel Vergi
Sanayi	18,4	47,8
Tarım	33,9	3,6
İnşaat	3,3	4,4
Hizmetler	35,7	44,3

Kaynak: "Gosudarstvennye dohody", www.budget.kg

Öte yandan toplam vergi gelirleri içinde dolaylı vergilerin payının yüksek olması da vergi adaletini zedeyen bir gelişme olarak kabul edilebilir. Kırgız vergi sistemi içinde yer alan dolaysız vergiler; gelir vergisi, kurumlar vergisi, motorlu taşıtlar vergisi, olağanüstü olaylar vergisi, karayolları kullanım vergisi, madenler vergisi, toprak vergisi, emlak vergisinden oluşmaktadır. Dolaylı vergiler ise; katma değer vergisi, özel tüketim vergisi, perakende satış vergisi, gümrük vergisi ve bazı harçlardan oluşmaktadır. Toplam vergi gelirleri içinde dolaylı vergilerin oranı yıllar itibarıyla sürekli artmaktadır. Nitekim dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı 1995 yılında yüzde 53,9 iken, 1999 yılında yüzde 67,0'ye, 2004'te ise yüzde 65,4 olmuştur. Öte yandan KDV toplam vergi gelirleri içinde en fazla hasılat sağlayan vergi olmuştur. Öyleki KDV'den elde edilen gelir nerede ise toplam vergi gelirlerinin yarısını oluşturmuştur. Dolaysız vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı ise 1995 yılında yüzde 46,1 iken, 2004 yılında yüzde 34,6'ya kadar düşmüştür. Gelir vergisinde çok sayıda istisna, muafiyet ve indirimlere yer verilmesi, pazar ekonomisine geçiş sürecinde çoğu sovyet dönemindeki büyük firmaların zararda çalışmaları veya kapanması, kayıt dışı ekonominin genişlemesi dolaysız vergi gelirlerinin azalmasına neden olan faktörlerdir (Bkz. Tablo 8).

Tablo 8: Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin Dağılımı

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005 (T)	2006 (P)
Dolaylı Vergiler	53,9	61,1	65,2	66,2	67,0	65,2	64,5	64,0	63,6	64,9	65,4	66,5
Dolaysız Vergiler	46,1	38,9	34,8	33,8	33,1	34,8	35,4	36,0	36,4	35,1	34,6	33,5
Vergi Gelir.Top	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: IMF Country Report 2005a: 29; IMF Country Report 2005b: 23'teki veriler kullanılarak tarafımızdan düzenlenmiştir.

6. Kayıtdışı Ekonominin Yüksek Oranlarda Olması

Kırgızistan'da mali disiplini bozan önemli gelişmelerden biri kayıt dışı ekonominin boyutlarının çok fazla olmasıdır. Kırgızistan'da kayıtdışı ekonominin GSMH'ya oranı resmi kayıtlara göre 2000'li yıllarda yüzde 13 olarak açıklanmıştır. Ancak resmi olmayan

hesaplamalara göre ülkede kayıtdışı ekonominin boyutları GSMH'nın yüzde 50'sine ulaşmaktadır (Koyçuyev, 2002).

Kırgızistan'da kayıtdışı ekonominin yüksek oranlarda olmasında 1990'lı yıllarda uygulanan vergi oranlarının yüksek seviyelerde belirlenmesinin etkisi yüksek olmuştur (Tügen, 2002).

7. İyi Bir Vergi İdaresinin Oluşturulamaması

Bir vergi sisteminden beklenen başarı sadece uygun yasal mevzuatı oluşturmakla sağlanamaz; aynı zamanda bu yasaları etkin şekilde uygulayacak bir vergi idaresinin varlığını da zorunlu kılmaktadır. Nitekim Kırgız vergi sisteminin en büyük sorunu iyi vergi idaresinin oluşturulamamasıdır. Zira hazırlanan vergi kanunları çoğu zaman gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin vergi kanunları örnek alınarak oluşturulmuştur. Bu bakımdan günümüzün en önemli ve çağdaş vergileri aslında Kırgız vergi sistemi içerisinde yer almaktadır. Ancak buna rağmen vergileme alanında istenen başarı sağlanamamıştır (Yüce, 2004a).

Vergi yönetimi konusunda karşılaşılan ilk sorun vergi idaresinin örgütlenmesi konusundadır. Ülkede vergi işlemlerinin takibi ve kontrolü devlet vergi müfettişliği tarafından yerine getirilmektedir. Ancak vergileme ile ilgili işlemlerin takibi konusunda Devlet gümrük müfettişliği ve mali polis teşkilatı da yetkili ve sorumludur.

Ancak bu kurumların örgütlenme biçimlerinde sorunlar yaşanmaktadır. Nitekim bu kurumların her biri ayrı ve bağımsız çalışmakta ve kendi aralarında koordinasyon sağlanamamaktadır. Başka bir ifade ile Kırgızistan vergi sisteminde merkezi ve yerel idarelerin kendi aralarında ve mükelleflerle olan ilişkilerinde karşılıklı güven ortamı oluşturulamamıştır. Bu yapı içerisinde vergi müfettişliğinden merkezi karar organlarına sağlıklı ve yeterli bir veri akışının olması çok güçtür. Bu organizasyon bozuklukları sonucunda vergi idaresinde hatalı ve yanlış işlemler yapılabilmektedir. Bu nedenle de sistemin aksayan yönleri ve alternatif çözüm yollarının tespitine yönelik etkin bir vergi analiz fonksiyonu yapılamamaktadır. Bunun sonucunda ise vergi idaresi ile mükellefler arasındaki sağlıklı ilişki kurulması konusunda sorunlar yaşanmakta ve tarafların hak ve yükümlülüklerinin yerine getirmelerinde problemler ortaya çıkmaktadır.

Vergi yönetiminde karşılaşılan ikinci sorun, önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi, vergi mevzuatının çok sık değişmesi ve bunların karışıklıklara yol açması hususundadır. Nitekim 1991 yılında ilk vergi reformu Kırgızistan'da yapıldıktan sonra zaman içerisinde sayısız vergi reformu ve düzenlemesi yapılmıştır. Bu durum vergi mevzuatının anlaşılabilirliğini güçleştirdiği gibi, karışıklıklara yol açmaktadır. Kuşkusuz değişen ekonomik koşullara göre vergi sistemlerinin kendini revize etmesi ve esnek bir yapıda olması bir avantaj olarak görülebilir. Ancak haddinden fazla değişiklik faydadan ziyade zarar getirmektedir.

Üçüncü olarak Kırgızistan'da vergi idaresinin teknolojik altyapısı ve otomasyon sistemi yetersizdir. Böyle olunca vergileme işlemlerinin elektronik ortamda yapılmasında büyük zorluklar yaşanmaktadır. Keza vergi idareleri ile kamu kurumları ve bankalar arasında gerekli otomasyon kurulamadığı için vergi ödemeleri de banka yoluyla yapılamamaktadır. Mükelleflerin çoğu eski usulde olduğu gibi direkt vergi idarelerine gidip vergi işlemlerini ve ödemelerini elden yapmak zorunda kalmaktadır. Bu da vergi idaresinin etkin çalışmasını güçleştirmektedir.

Vergi idaresinin karşı karşıya olduğu bir diğer sorun, yeteri kadar eğitilmiş ve deneyimli personelin bulunmamasıdır. Bu sorunun aşılabilmesi için son yıllarda maliye teşkilatına yeni elemanlar alınmış ve yurt dışına eğitim amaçlı olarak gönderilmiştir. Ancak herşeye rağmen şu an için Kırgızistan'da vergi idaresinin personeli nicelik ve nitelik olarak yeterli durumda değildir. Kaldığı mevcut vergi elemanları için performans değerlendirme mekanizması oluşturulamamıştır. Keza, vergi dairesinde çalışanların özlük hakları son derece yetersizdir. Bu da personeli verimli ve dürüst çalışmasını olumsuz etkilemektedir.

Öte yandan vergi denetimi ve cezaları da yeterli seviyelerde değildir. Yasalarla kurulan bir sistem ne kadar kusursuz olursa olsun, o sistemin uygulanması, sisteme olan inanç, etkili bir denetimin sistemi ve sisteme uyanları ödüllendirme, uymayanları cezalandırma mekanizmasına ihtiyaç gösterir. Vergi cezalarının caydırıcı bir niteliğe sahip olması toplumda vergi bilincinin yerleşmesine de katkı sağlamaktadır. Ancak devletin vergi alma iradesini net ve ödünsüz bir şekilde ortaya koyması ve bunu da ciddi yaptırımlarla desteklemesi gerekir. Mükellefler vergi denetiminin etkin ve

yakalanma olasılığının yüksek olduğunu bildiği ölçüde vergiye karşı yasal sorumluluklarını yerine getirmekten kaçırmayacaktır.

VIII. KIRGIZ VERGİ SİSTEMİNE İLİŞKİN ÖNERİLER

Kırgızistan'ın piyasa ekonomisine geçiş sürecinde vergi sisteminde yapılan reform ve düzenlemelerin pek çoğu gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin vergi sistemlerinden yararlanılmak suretiyle hazırlanmasına rağmen, ülkenin kendine mahsus yapısı ve mükellef profilinin özelliklerinden kaynaklanan birtakım vergileme sorunları hala varlığını sürdürmektedir. Kırgız vergi sisteminde karşılaşılan bu sorunların aşılabilmesi ve vergi sisteminin günün koşullarına uyarlanması için vergi sisteminde yeni birtakım düzenlemelerin yapılmasına gerek vardır.

Bu doğrultuda yapılacak ilk iş, vergi mevzuatı ile ilgili yönetmelik ve talimatları çıkarma hakkı ve uygulama düzeni yeniden gözden geçirilmelidir. Vergi uygulamalarıyla ilgili yönetmelik çıkarma hakkı tek bir organa verilmeli ve bu organ da Maliye Bakanlığı olmalıdır. Bu uygulama günümüzdeki çeşitli kuruluşlar tarafından (Maliye Bakanlığı, Devlet Vergi Müfettişliği, Devlet Gümrük Müfettişliği, Merkez Bankası) yapılmaktadır. Bu doğrultuda dağınık şekilde örgütlenen vergiden sorumlu olan birimlerin mevcut bağlantısız yapısı ortadan kaldırılarak vergi idaresi tek çatı altında toplanmalıdır.

Bunun dışında vergi kanununun vergilendirmeyi düzenleyen tek ve temel mevzuat haline getirilmesi sağlanmalıdır. Bunun için özel kanunlarla düzenlenen vergiler tek bir vergi kanunu altında toplanmalıdır (Mogilevskiy, 2002).

Öte yandan vergi sisteminde sadeleştirmeye gidilmelidir. Bu doğrultuda Kırgızistan vergi sisteminde yer alan olağanüstü olaylar vergisi ve karayolları kullanım vergisi gibi bazı vergi ve kesintiler, piyasa ekonomisine uyumlu olmadığı için, yürürlükten kaldırılmalıdır. Bu şekilde vergi sisteminde basitlik ve sadelik sağlanmalıdır. (Bişkekskiy Konsensus, 2004).

Vergi idarelerinin teknolojik altyapı ve otomasyonu için gerekli yatırım yapılmalıdır. Vergi hizmetlerinde bilgisayar ağı ve veri tabanına dayanan yeni teknolojilerin kullanılması teşvik edilmeli ve

diğer kamu kurumları ile otomasyonu sağlanmalıdır. Bu doğrultuda vergileme işlemlerinin elektronik ortamda yapılması sağlanmalı, vergi denetiminde çağdaş teknikler kullanılmalı ve denetimlerin sayısı ve kalitesi arttırılmalıdır. Çağdaş organizasyonlarda olduğu gibi Kırgızistan vergi idaresinde de bilgi işlem sistemleri sadece bilgi ihtiyacının karşılamakla kalmayıp, yönetime karar desteği sağlayacak düzeye getirilmelidir. Bu şekilde hem mükelleflere daha iyi bir hizmet sunulmalı, hem de ülkedeki mükelleflerin kayıt ve kontrol altına alınması sağlanmalıdır.

Ülkede mükelleflerinin vergi sistemine olan ilişkilerini pozitif yönde reforme edecek stratejiler geliştirilmelidir. Başka bir ifade ile ülkede vergi bilinci arttırılmalıdır. Bu doğrultuda etkin vergi sisteminin ülke ekonomisine sağlayacağı yararlar ve sosyal adalete yapacağı katkılar konusunda mükelleflerin inancı arttırılmalı ve sürekli enformasyon çalışmaları yapılmalıdır. Yine vergi kültürünün oluşturulması ve geliştirilmesi için programlar hazırlanmalı; vergi kültürü ve vergi bilinci eğitim sisteminin önemli bir parçası haline getirilmeli; ilkokuldan başlanarak yoğun bilinçlendirme yapılmalı; vatandaşların vergi mevzuatı, vergilerin hesaplanması ve ödenmesi konusunda gerekli bilgilere kolayca ulaşabilmesi sağlanmalı; mükelleflere profesyonel danışmanlık yapabilecek etkin bir sistem oluşturulmalı; devletin vergi politikaları ve yasal düzenlemeleri halka kitle iltetişim araçlarıyla sürekli izah edilmelidir (OES, 2005).

Yine benzer şekilde mükellef ile vergi idaresi arasındaki vergilendirme ile ilgili sorunların öncelikle idari aşamada çözülmesine yönelik müesseseler oluşturulmalıdır. Vergi idaresi ile mükellefin direkt ilişkide bulunması gereken durumların sayısı azaltılmalıdır. Devletin vergileme alanındaki hizmetinde tüketici odaklı bir vergileme anlayışı oluşturulmalıdır. Mükellefler için “masumiyet karinesi” uygulanmalı ve tartışmalı olan konularda mükellefin lehine karar verilmelidir. Bu tedbir vergi işlemlerinde yolsuzluğun azaltılmasına yardımcı olacaktır. Ancak buna rağmen çözülemeyen sorunların aşılabilmesi için de vergi mahkemeleri kurulmalıdır.

Yetersiz olan personel kalitesini arttırıcı personel rejim değişikliği yapılmalıdır. Bu doğrultuda personelin özlük hakları iyileştirilmeli ve meslek içi eğitimlere ağırlık verilmelidir. Ayrıca vergi idaresi memurlarının olumsuz davranışlarıyla ilgili etik kanunu hazırlanmalıdır.

Konu tek tek vergiler açısından incelendiğinde ise öncelikle, 2006 yılında gelir ve kurumlar vergisi oranının tek oran olarak yüzde 10'a indirilmesi olumlu bir gelişmedir. Bunun yanında eğitim ve sağlık alanında yapılan harcamaların vergi matrahında indirilmesine de imkan tanınmalıdır. Böyle bir düzenleme bir taraftan insan kaynaklarının gelişmesine katkı sağlayacak, diğer taraftan da belgeli ekonominin gelişmesine yardımcı olacaktır.

Gelir vergisi uygulanmasında vergi kolaylığı olarak uygulanmaya başlanan patent uygulaması sistemi Kırgızistan koşullarında gerekli ve yararlı bir uygulamadır. Ancak bu uygulamanın sınırı çok genişlemiştir. Öyleki büyük çaplı işletmeler de bu sistemden yararlanır hale gelmiştir. Bu yüzden patent sisteminin tekrar gözden geçirilmesinde yarar vardır. Bu doğrultuda bu sisteme bir üst sınır konulmalı ve daha adil şekilde uygulanması sağlanmalıdır.

Kırgızistan'da KDV'nin oranı yüzde 20'dir. Bu oran komşu ve gelişmiş ülkelere göre yüksektir. Birçok gelişmiş ülkede KDV oranı yüzde 15-16 olarak uygulanmaktadır. Rusya'da ise yüzde 18'dir. Kırgızistan'da ise KDV oranı yüzde 15'e indirilmesinde yarar vardır.

Kırgızistan'da uygulanan sosyal fon kesintisi bedelleri oldukça yüksek seviyelerdedir. Bu uygulama kayıtdışı istihdamı teşvik ettiği gibi yeni iş alanlarının açılmasını olumsuz etkilemektedir. Bu sorunların aşılması yönünde yapılacak bir düzenleme ile aylık geliri 4000 somdan aşağı olan çalışanlarından sosyal güvenlik kesintisi yapılmasından vazgeçilmelidir. Böylece kayıtlı istihdam oranlarında ve fon gelirlerinde artış sağlanacaktır.

IX. SONUÇ

Kırgız Cumhuriyeti'nin iktisadi ve siyasi bağımsızlığını kazanması ve piyasa ekonomisini benimsemeye başlaması buna uygun vergi reformlarını yapmayı zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda 1992 yılında ilk vergi reformu yapılmış ve gelir vergisi, kurumlar vergisi, KDV ve ÖTV gibi piyasa ekonomisi sistemine uygun birçok çağdaş vergi yürürlüğe sokulmuştur. Ancak çok çabuk hazırlanan ve sosyal yapıya tam olarak uyarlanamayan bu vergiler birçok soruna yol açmıştır. Bu nedenle 1996 yılında ikinci vergi reformu yapılmış ve özellikle vergi yönetimine

ilişkin önemli kararlar alınmıştır. Bu doğrultuda vergi idaresinin temel yetki ve yükümlülükleri, vergilendirme işlemlerinin esasları, vergi suç ve cezalarının prosedürü ve mükellefin hak ve yükümlülükleri ile ilgili hususlara açıklık getirilmiştir. Ancak reform çabaları ve vergi sisteminin günün koşullarına uyarlanması gayreti sonraki yıllarda da sürdürülmüş ve 2006 yılına kadar vergi mevzuatında birçok önemli değişiklik yapılmıştır.

Geride kalan 15 yıllık sürede Kırgız vergi sisteminin genel olarak çağdaş vergi standartlarına yaklaştığı kabul edilebilir. Ancak yapısı içerisinde çağdaş vergi anlayışına uygun olmayan bazı vergilerin ve vergileme yaklaşımlarının yer aldığı da açıkça belirtilmelidir. Ancak daha da önemlisi Kırgız vergi sisteminin en önemli problemi hazırlanan vergi kanunlarının uygulanmasında karşılaşılan zorluklarla ilgilidir. Nitekim iyi bir vergi idaresinin oluşturulamaması nedeniyle mevcut vergilerden beklenen hasılat sağlanamamıştır. Öyle ki yürürlükteki vergiler sadece sınırlı bir mükellefe uygulanmakta, ülkenin büyük bir kesimi vergi dışında kalmaktadır. Vergi gelirlerinin yüzde 80'i mükelleflerin yüzde 10-15'i tarafından ödenmektedir. Bu da Kırgız vergi sisteminin kamu harcamalarını karşılama performansını azaltmaktadır. Nitekim ülkede vergi gelirlerinin konsolide bütçe giderlerini karşılama oranı uzun yıllar yüzde 55 ile 68 arasında seyretmiş, ancak son bir-iki yılda yüzde 75-80 oranına ulaşabilmiştir. Kalkınmanın en iyi ve sağlam finansman kaynağının vergiler olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu oranın da yeterli olmadığı söylenebilir.

Bu nedenle Kırgızistan'da vergileme alanında yapılacak çalışmalarda öncelikle vergi idaresi reformu yapılmalıdır. Bu doğrultuda vergi teşkilatı tekrardan yapılandırılmalı, dağınık halde örgütlenen kurumlar tek bir çatı altında toplanmalıdır. Öte yandan vergi idarelerinin fiziki altyapısı ve elektronik donanımları iyileştirilmeli, bu bağlamda vergileme işlemlerinin elektronik ortamda yapılabilmesi sağlanmalıdır. Yine vergi idaresi çalışanlarının görevlerini daha iyi yerine getirebilmeleri için sorumlulukları ve özlük hakları iyileştirilmeli ve çeşitli teşvikler uygulanmalıdır. Bunun yanında vergi tabanının genişletilmesi ve kayıtdışı ekonominin azaltılması için, mükelleflerin vergi bilincini oluşturacak strateji hazırlanmalıdır. Etkin bir vergi sisteminin ekonominin de etkin çalışmasına ve sosyal adaletin artmasına neden olacağını anlatan ve inandıran uzun vadeli enformasyon çabalarına girilmelidir. Ayrıca

KDV oranları aŖağıya çekilmeli, gelir ve kurumlar vergisinin konuları ve sınırları daha iyi çizilmeli, işletmelerin ödemek zorunda oldukları karayolu kullanması vergisi ve olağanüstü durumlar vergisi gibi piyasa ekonomisiyle uyumlu olmayan vergi ve kesintiler de kaldırılmaldır.

KAYNAKÇA

- Bişkekский Konsensus**, “Yeni Vergi Kanunu İle İlgili”, Akipres Dergisi, No:2, 2004.
- Çalova KC, Asanbekov T.A., Birimkulova K.D.** Nalogoviy Uçet i Audit Rasçetov sBbudjetom Poblemlı i Rşeniya, Bişkek, 1999.
- Çolbaşeva.S.D.** “Kırgız Cumhuriyeti Vergi Sistemi Ekonomik İstikrarlığın Temelidir”, Kırgızistan Ekonomisi Reform Dergisi No: 3, 2003.
- European Bank for Reconstruction and Development (EBRD)**, Transition Report, London, 1999.
- IMF Country Report**, Kyrgyz Republic: 2001 Article IV Consultation and Request to Three Year Arrangement Under the Poverty Reduction and Growth Facility-Staff Report, No. 01/223. February, IMF Washington, D.C., 2001.
- IMF Country Report**, Kyrgyz Republic: Statistical, Appendix. No. 05/31, February, IMF Washington, DC, 2005a.
- IMF Country Report**, Kyrgyz Republic: 2004 Article IV Consultation and Request to Extend the PRGF Arrangement-Staff Report, No. 05/47, February, IMF Washington, DC, 2005b.
- IMF Country Report**, Kyrgyz Republic: Statistical Appendix No. 05/402, November, IMF Washington, DC, 2005c.
- Karıpkulov N.A.**, “Priçını Rosta Çisla Praverok Predprinimatelskoy Deyatelnosti Gosudarstvennımi Organami, Rosta Korruptsii V Kontroliruyuşih Organah İ Rekomendatsii Po Uluçşeniyu Administrirovaniya İ Snijeniyukorruptsii”, Dokument Politiki www.investment.kg/ru/downloads/21_02_06_doc_politics/24_02_06_doc_politic.pdf , (15.03.06), 2006.
- Kırgız Cumhuriyeti Vergi Kanunu (KCVK.)**, www.toktom.kg, (12.03.06), 1996.
- Koyçuyev T.**, “Kırgızistan'da Yapılan İktisadi Reformlar ve Değerlendirilmesi”, Küreselleşme ve Geçiş Ekonomileri Sempozyumu, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları No: 29, Kongreler Dizisi: 3, Bişkek - 02/04 Mayıs, 2002.

- Koyçuyev T. vd.**, “Ekonomika Kırgızskoy Respubliki”, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları No: 24; Ders Kitaplar Dizisi:12, Bışkek, 2003.
- Maliyeva N.**, “Nalogovaya reforma v Kırgızskoy Respublike”, Kırgız Milli Üniversitesi (İİMOP), (Yayınlanmamış bitirme tezi), 2005.
- Mogilevskiy R.İ.**, “Ekonomiçeskiye Aspektı Nalogovoy Sistemi Kırgızstana”, www.case.elcat.kg (20.02.2004), 2002.
- National Bank of Kyrgyz Republic (NBKR)**, Kırgız Respublikasının Bulletin, No 9, AskA yayınevi, Inter Alliance Ltd Şirketi, 2002.
- National Bank of Kyrgyz Republic (NBKR)**, Bulletin of the National Bank of the Kyrgyz Republic, No 2, AskA yayınevi (nter Alliance Ltd Şirketi, 2006.
- Obşestvenno-Ekspertnyı Sovet Po Nalogovoi Politike Pri Ministerstve Finansov Kırgızskoi Respubliki (OES)**, “Nalogovaya Politika: Soglosovanie İnteresov”, <http://public.host.net.kg>, (22.02.06), 2005.
- Palata Nalogovıh Konsultantov (PNK)**, “Yeni KDV Kırgız Üreticilerini İflasa Götürür”, Akipress Dergisi, No:17-18, 1998.
- Sabko S.V.** “Pravovıe Osnovı Nalogooblojeniya v Sovremennom Kırgızstane”, www.pec-tax.kg/files/sabko_tax.doc, (15.12.2004), 2004.
- Tulendiyeva N.M. ve Ç.G.Abdullayeva**, “Analiz Respublikanskogo Budjeta”, Reforma dergisi, No: 20, 2005.
- Tügen K.**, “Kırgızistan’da Kamu Harcamaları ve Gelir Sistemi”, Küreselleşme ve Geçiş Ekonomileri Uluslararası Sempozyumu, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları:29, Kongreler Dizisi:3, 2002.
- Yüce M.**, “Kırgız Vergi Sisteminin Yapısal Sorunları ve Vergi Reformunun Gerekliliği”, www.tdcif.org/sempozyum/normal/15.doc, (26.05.2004), 2004a.
- Yüce M.**, “Verginin Mali Açısından Kırgız Vergi Sisteminin Değerlendirilmesi”, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniv.Yayınları: 56, Kongreler Dizisi 5, 2004b.
- Yüce M.**, “Kırgızistan’da Mükelleflerin Vergi Bilinci Üzerine Bir Anket Çalışması”, Kırgızistan-Türkiye Manas Üni. Yayınları:68, Kongreler Dizisi 7, 2005.

**Zakon Kirgizskoy Respubliki Ob Uproshennoy Sisteme
Nalogooblojeniya Subyektov Malogo Predprinimatelstva
(Zakon KR.),** No 102, www.investment.kg, (10.11.2004), 2001.

Zemlyanskaya, E.G. "Protsedura Objalovaniya Resheniy Organov
Nalogovoy Slujbi", <http://toktom.kg>, (30.04.06), 2002.

-----, "Gosudarstvennyye dohody", <http://budget.kg>, (18.04.06)

-----, "Nalogovaya Sistema Kirgizskoy Respubliki",
[http://taxnalog.km.ru/view/a4CA376DD81CD471BBF7134C01
4561F73.htm](http://taxnalog.km.ru/view/a4CA376DD81CD471BBF7134C014561F73.htm), (23.04.06)

TÜRKMENİSTAN'DAKİ MİMARLIK MİRASININ TÜRK MİMARİSİNDEKİ YERİ VE BU MİRASI KORUMANIN ÖNEMİ*

Yüksel SAYAN**

Özet

Türklerin, yüz yıllardır üç kıta üzerinde üretmiş oldukları sanatın belki bütünüyle homojen bir anlayışta oluştuğunu söyleyemeyiz. Fakat kendine has kimliği, karakteristiği ve özgünlüğü olan böyle bir sanatın Türklerden başka bir millete ve topluluğa mal edilmesi de düşünülemez. Bugün dünya yüzünde varisi olduğumuz mimari eserler bunun tanıklarındır. Orta Asya'dan başlayarak Azerbaycan, Anadolu, Suriye, Irak, Kuzey Afrika ve Avrupa'nın içlerine kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunan mimarlık mirasımızı gerçekten anlayabilmenin yegane yolu, onun gelişim sürecindeki köklerine inmek ve bu gelişmelerin Orta Asya'daki erken örneklerini saptamaktır. Tam bu noktada Türkmenistan çok büyük bir yere ve öneme sahiptir. Zira, Türk mimarisinin kimliğine ve kökenine ilişkin pek çok sorunun ipuçları, Selçukluların bu topraklarda kazandıkları zaferler sonucunda bir büyük devlet kurmaları ile başlayan süreçte ortaya koydukları medeniyet ve mimarlık örneklerindedir. Türk sanatında birden bire büyük bir gelişmeyle ortaya çıkan bu parlak devir kimi bilim çevrelerinde hayret uyandırmaktadır. Fakat, Türklerin tarih kökleri incelendiğinde ve daha gerilere gidildiğinde bunun gerçekte hiç de şaşılabilecek bir şey olmadığı anlaşılabilecektir. Türkmenistan'ın sahip olduğu özellikle XI-XV. yüzyıllara ait mimarlık mirası, bugün sayıları hayli az olmakla birlikte, her biri Türk mimarisinin daha eski dönemlerdeki kökleri ile sonraki gelişme süreci arasında bir geçiş aşaması ve köprü konumundadır. Onun için bu eserleri mutlaka korumak ve yaşatmak hayati önem taşımaktadır. Bugün asla düşünmek bile istemediğimiz

* TİKA adına katıldığımız, Türkmenistan - UNESCO işbirliğinde 25-27 Mayıs 2006 tarihleri arasında Aşgabat'da (TİKA'nın da katkılarıyla) düzenlenen "Tarihi Medeni Gımmatlıklara Baha Vermek ve Dünya Mirasının Yadıgarlıklarını Gorap Saklamagın Yollarını Keskitlemek" başlıklı uluslararası Kongrede sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Anabilim Dalı öğretim üyesi, Bornova- İzmir (yüksel.sayan@gmail.com)

onların yok olması, yalnızca Türkmenistan'daki birkaç tarihi mimari anıtın ortadan kalkması anlamına gelmez. Bunu aynı zamanda, medeniyetimizde bir büyük zincirin en önemli halkalarının kopması olarak da anlamak gerekir.

Bu makalede, konu üzerinde uzun süreli yaptığımız araştırma ve çalışmalar ile edindiğimiz izlenimler çerçevesinde, Türkmenistan'daki mimarlık mirasının (özellikle XI.-XV. yüzyıllar), Türk mimari tarihindeki önemine vurgu yapılmakta; tarihi ve kültürel değeri ölçülemeyecek boyuttaki bu mirasın korunarak gelecek kuşaklara taşınmasının neden hayati derecede önemli olduğu gerçeği örneklerle açıklanmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkmenistan, Kültürel Miras, Türk Mimarisi, Koruma

GİRİŞ

Türk sanatına ilişkin yapılan araştırma ve yayınlar topluca değerlendirildiğinde, tarihin eski devirlerinde kendine has karakteristikleriyle ortaya çıkan bu sanatın, yüzyıllar boyunca ana çizgisinden ve özünden sapmaksızın gelişmesini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Ne var ki, Orta Asya'dan başlayarak Azerbaycan, Anadolu, Suriye, Irak, Kuzey Afrika ve Avrupa'nın içlerine kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk sanatının kimliği ve kökenine ilişkin hala pek çok soru ve sorunla yüz yüzeyiz. İslâm öncesi Türk kültür varlığının daha çok kurganlardan elde edilen materyallere dayanması ve bunların da ekseriyetinin göçebelikle ilgili olması, 'eski Türkler'in sadece göçebe bir topluluk olduğu' yönündeki yaygın kanıya yol açmıştır. Böyle bir yaklaşım ise, İslâm'ı kabulünden sonra onların sanat alanında ortaya koydukları eserleri değerlendirme konusunda sağlıklı olmayan sonuçlar vermektedir.

Bu yüzden ki, Karahanlı ve Gazneliler'le kendini iyice hissettiren, Selçuklular'la da büyük bir ivme kazanmış olan Türk sanatındaki gelişmeyi kimi araştırmacılar şaşkınlıkla karşılamıştır. Oysa Türkler'in eski tarih ve kültür köklerine inildiğinde,¹ bunun çok da şaşılacak bir şey olmadığı görülecektir. Yine Orta Asya'daki mimarlık ve şehircilikle ilgili araştırmalar Türkler'in uzun süre göçebelikle yerleşik hayatı birlikte sürdürdüklerini göstermektedir.² Aslında taşınabilir nitelikli buluntular da bunun basit bir göçebe sanatından ibaret

¹ İslam öncesi eski Türk kültür ve sanatının gelişmesine ilişkin pek çok araştırma ve yayın bulunmaktadır. Ancak bu zenginliği anlayabilmek için tanınmış birkaç esere ve onların bibliyografyalarına bakmak bile yeterli olmaktadır: Bahaddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, (Ankara: 1962); ay. yaz. *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. I-IX, Ankara, 2000; Nejat Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, (İstanbul: 1972); Emel Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, (İstanbul: 1978); ay. yaz., *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, (İstanbul: 2003); İbrahim Kafesoğlu, *Türkler ve Medeniyet*, (İstanbul: 1957); ay. yaz. *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: 2005); S. I. Rudenko, "Kultura Altıia vremeni soouruheniia, Pazyrykskikh Kurganov", *Kratkie Soobscheniia İnstituta İstorii Materialnoi Kultury*, XXVI, 1949, S.97-109; E. Fuat Tekçe, *Pazırık - Altaylardan Bir Halının Öyküsü*, (Ankara: 1993).

² Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977, s.13; T.A. Jdanko, "Semi-nomadizm in the History of Central Asia and Kazakhstan", *Trudi XXV. Mejdunarod. Kong. (Vostokovedov)*: 1960), C.III, (Moskva: 1963), s.176-184; M. Oluş Arık, "Moğolistan'da Türk Anıtları ve Orta Asya'da Mimarlık ve Sanat Varlığına Yönelik Arkeoloji Notları", *Yeni Türkiye*, S.15, (Ankara: 1997), s.596.

kalamayacağına işaret etmektedir. Diğer yandan İslâmi dönemde yaşanan gelişmeyi, yalnızca ‘Türkler’in İslâm dinini kabulünden sonra, fethettikleri ülkelerdeki yerli sanatçıları, belli bir organizasyon çerçevesinde çalıştırmaları’ ile de açıklamak mümkün değildir.³ Türk sanatında ve özellikle mimaride birdenbire ortaya çıktığı düşünülen söz konusu gelişmeyi doğru yorumlayabilmek, bu sanatın gelişim sürecindeki köklerini belirlemek ve onun beslendiği kaynağı çok iyi analiz edebilmekle mümkün olabilir. Bunun için de öncelikle gelişmelerin Orta Asya’daki erken örneklerini saptamak gerekmektedir.⁴ Tam bu noktada Türkmenistan coğrafyası büyük bir öneme sahiptir.

Selçuklular’ın, Gazneliler’e karşı bu topraklarda kazandıkları zaferler sonucunda bir büyük devlet kurmaları⁵, tarihi olduğu kadar sanat alanında da yeni bir devrin başlamasına yol açmıştır. Türkmenistan’daki XI-XII. yüzyıllara ait mimari eserlerde -bugün sayıları hayli az olmakla birlikte-, bu değişimin izleri takip edilebilmektedir.⁶ Selçuklu döneminin eserleri başta olmak üzere,

³ M. Oluş Arık, *a.g.m.*, s.595-596.

⁴ Türk kültürünün kaynakları ve temel unsurları sayılan Orta Asya’daki taşınır - taşınmaz kültür/sanat eserlerine ilişkin araştırmalar, 1990’lı yıllara dek eski SSCB’nin benimsediği ideoloji doğrultusunda, ancak Rus bilim adamları, ya da onların kontrolündeki yerli araştırmacılar tarafından yapılabiliyordu. Dolayısıyla bugün eski Türk kültür ve sanatına ait bilgilerimiz daha çok onların bu şekilde elde ederek bilim dünyasına sundukları materyallere dayanmaktadır. Bütün bu araştırma ve yayınlar bilim dünyasına kuşkusuz büyük katkı sağlamıştır. Ne var ki, yapılan araştırma ve yayınlarda belli bir ideolojinin etkisi çoğu zaman kendini göstermiş, bu da onların tarafsızlığına gölge düşürmüştür. Türk araştırmacılar ise ancak 1991’den sonra o çevrelerde geniş çaplı araştırmalar gerçekleştirebilmişlerdir. Bunların sonucunda da çeşitli alanlarda kimi özgün yayınların üretildiği görülmektedir.

⁵ Selçuklular, Cend’den Hârizm yoluyla Horasan’a geçtikten sonra Gazneliler ile ilki Nesâ (1035)’da, ikincisi Serahs (1038)’da ve üçüncüsü Dandanakan (1040)’da olmak üzere üç büyük savaş yapmışlardır. Bu savaşlar, her seferinde Selçuklular’ın Gazneliler karşısında üstün zaferiyle sonuçlanmış ve Dandanakan Savaşı’ndan sonra Selçuklu Devleti resmen kurulmuştur. Böylece Türk tarihinde yeni bir devir, Selçuklu dönemi başlamıştır (Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, (İstanbul: 1993), s.96-107).

⁶ Yüksel Sayan, *Türkmenistan’daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, (Ankara: 1999); ay. yaz. “Türkmenistan’ın XI-XIX. Yüzyıl Mimarî Anıtları”, *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), (Ankara: 2002), C.VI, s.63-75; Mustafa Cezar, *a.g.e.*; G.A. Pugaçenkova, *Puti Razvitiya Arhitektury Yujnogo Türkmenistana Porı Rabovladieniya i Feodalizma*, (Moskova: 1958); ay.yaz., *İskusstvo Türkmenistana*, Moskova: 1967; B.N. Zasıpkin, *Arhitektura Sredney Azii*, Moskova, 1948; A.Yu. Yakubovskiy, *Razvalini Ürgença*, Leningrad, 1930; N.M., Baçinskiy, v. dğr., *Arhitekturnie pamyatniki Türkmeni*, Moskva-Leningrad, 1949; V.İ. Pilyavskiy, *Ürgenç i Mizdahkan*, Moskova, 1948.

bölgedeki Ortaçağ yapıları, pek çok yönden Türk mimarisinin daha eski dönemlerdeki örnekleri ile sonraki gelişme süreci arasında bir çeşit köprü niteliğindedir. Dolayısıyla ülkedeki mimari eserlerin Türk kültür ve sanatının tarihi gelişimini takip bakımından ayrı bir önemi vardır.

Bu makalede, böyle bir bakış açısıyla Türkmenistan'daki mimarlık mirasının korunup yaşatılmasına ilişkin görüşlerimizi, bazı yapı örneklerinin mimarlık tarihimizdeki değerini vurgulayarak açıklamaya çalışacağız. Ancak ona geçmeden, söz konusu eserlerin ortaya çıktığı kültür çevresine; başka bir deyişle, ülkede bulunan eski şehir yerleşimlerine ve bunları araştırmaya yönelik birkaç noktaya kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Türkmenistan'daki Eski Şehirler ve Bunları Araştırmanın Önemi

Uygur ve Karluklar IX-X. yüzyıllarda Orta Asya'da kendi gelenekleri ile mensup oldukları dini inanışları çerçevesinde belli bir kültür ve medeniyetin de sahibiydiler. Yakın çevrelerde, aynı kaynaklardan beslenerek, güçlü birer devlet halini alan Karahanlı, Gazneli ve Selçuklular'ın İslâmiyet'i kabul etmiş olmaları, bu mevcut kültür zenginliğine yeni bir karakter kazandırmıştır. Zira eski Türk kültürünün, İslâm inancıyla bütünleşerek yeni bir kimlik halinde yoğrulması sonucunda, sanatta bambaşka bir üslûp ortaya çıkmış ve "Türk-İslâm Sanatı" olarak nitelendirilen sanat anlayışı doğmuştur. IX. yüzyılda Mısır'da bir devlet kurmuş olan Tolunoğulları'ndan başlayarak, X. yüzyıldan itibaren Türkler'in yaşadığı çevrelerin mimari eserlerinde bu üslûbun etkileri izlenebilmektedir.⁷ Türk tarihinde ve sanatında çok önemli bir aşama ve adeta bir dönüm noktası teşkil eden bu gelişmenin etkileri şehirciliğe de yansımış olmalıdır. Gerek tarihi kaynakların verdiği bilgiler, gerekse bugün Orta Asya'da mevcut olan eski şehir ve yerleşim yerlerinde yapılan kazı ve araştırmalar da bunu teyit etmekte, eski Türk topluluklarının hem İslâm öncesi, hem de İslâm'ı kabulünden sonraki ilk dönemlerinde yerleşik yaşamın gereklerini iyi bildiklerini ve bu

⁷ Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet*, (İstanbul: 1988), s.1-7; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, (Ankara: 1984), s.94-95.

doğrultuda gelişmiş kentler kurduklarını göstermektedir.⁸ Bu yazıda, Türkler’de yerleşme ve şehirciliğinin ayrıntılarına girecek değiliz. Fakat burada asıl vurgulamak istediğimiz, konuya ilişkin daha geniş kapsamlı araştırmaların gerçekleştirilmesi ile Türk şehirciliğine ait çok önemli yeni bilgilere ulaşılabilirliğini ve böylece mevcut bilgilerin⁹ bilimin ışığında yeni bir boyut kazanacağını hatırlatmaktan ibarettir. Türkmenistan toprakları bu konuda büyük bir araştırma potansiyeline sahiptir. Bunu birkaç örnekle açıklamaya çalışalım.

Halen Orta Asya’daki ilk Türk şehirlerinden biri olarak kabul edilen Çu Vadisi’ndeki Ak-beşim şehrinin en eski kültür katı V-VI. yüzyıllara, dördüncü katı ise IX-X. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.¹⁰ Ancak, yeni araştırmalarla Türkler’de şehircilik çok daha eskilere götürülebilir. Nitekim, bugün Aşkabat yakınlarında bulunan Anev’de, R. Rumpelly başkanlığındaki Amerikan ekibinin 1904-1905 yıllarında yaptığı kazılar¹¹ Türkler’de şehir ve yerleşmenin çok daha eskilere gittiğinin işaretini vermektedir. Buradaki kazılarda M.Ö. 4500, başka bir tahmine göre de M.Ö. 9000 yıllarına ait¹² bir medeniyet ortaya çıkarılmıştır. Türkmen elışı süslemeleriyle benzer özellikler taşıyan keramiklerin ele geçmiş olmasından, Türkler’e maledilen¹³ ve “Anev Kültürü” olarak adlandırılan bu kültürün alt

⁸ Anadolu öncesinde yerleşik hayatın bir göstergesi olarak eski Türkler’de şehirleşme ve şehircilik konusunda geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 1994; Emel Esin, “Ordug: Başlangıçtan Selçuklulara Türk Hakan Şehri”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi - Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.VI, S.10-11, Ankara, 1972, s.137-215; ay. yaz., “ ‘Muyanlık’ Uygur ‘Buyan’ Yapısından (Vihāra) Hakanlı Muyanlığına (Ribāt) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme”, *Malazgirt Armağanı*, (Ankara: 1993), s.75-102; ay. yaz., *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, s.11-118; Mustafa Cezar, *a.g.e.*; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.I, (Ankara: 2000).

⁹ Faruk Sümer, mevcut araştırmalara göre Türkler’in şehir kurmalarıyla ilgili bilgilerin VIII. yüzyıldan geriye gitmediğini söylemektedir (Faruk Sümer, *a.g.e.*, s.2).

¹⁰ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.28-37; Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara, 1995, s.17-18.

¹¹ Kazı raporu için bkz.: R. Rumpelly - H. Schmidt, *Exploration in Turkistan*, Washington 1908; Ayrıca, bu eserin etüdü için: G. Boisson, *Le Peuplement de l’Europe*, (Paris: 1939), s.150-155.

¹² Anev’in kültür katları ve tarihlendirilmesi konusunda bkz. G. Contenau, *Monuel d’Archeologie Orientale*, (Paris, 1927), I, s.416,419 vd.

¹³ Zeki Velidi Togan, mevcut buluntuların Anev’de o zamanlarda yaşamış olan halkın milliyetini tayin ve bunları Türkler’in malı olarak kabul etmek için yeterli olmayacağını söylemektedir; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, (İstanbul:1981), s.8.

katmanlarında, dünyanın en eski ziraat tarımının burada olduğu ve buğday ekiminin yapıldığı tespit edilmiştir.¹⁴ Bu ölçüde önemli bilgiler veren Anev'de ne yazık ki daha sonraları geniş kapsamlı kazı ve araştırmalar gerçekleştirilememiştir. Son zamanlarda burada yine yabancı (Batılı) ekipler tarafından kazılar başlatılmıştır; ancak bunların (yerinde yaptığımız tespitlerle) ilk dönem kazılarına kıyasla çok yetersiz ve sönük olduğu görülmektedir (Resim 1-3). 1990 yılına kadar Türk ekiplerinin bölgede herhangi bir kazı ve araştırma yapamamasını, Türkmenistan'ın bağımsızlık öncesinde içinde bulunduğu şartlarla izah etmek mümkündür. Fakat ülkenin bağımsızlığından sonra geçen zamanda, tarihimiz için böylesine önem taşıyan bir konuya ilişkin olarak, Anev'de Türk bilim ekipleri tarafından geniş kapsamlı arkeolojik araştırmaların yapılamamış; ya da en azından yabancı ekiplerin çalışmaları içinde yer alınmamış olması bir kayıptır. Benzer şekilde, son yıllarda Merv'de İngiliz, Dehistan'da Fransız, Köne Ürgenç'te de yine çeşitli Batılı ekiplerin aktif kazı çalışmaları yürüttükleri düşünüldüğünde, bölgedeki kazı ve araştırma çalışmalarında Türk bilim insanlarının da bulunmasının ve ortaya çıkan verilerin daha objektif bir yaklaşımla değerlendirilmesinin zamanının çoktan geldiğini belirtmemiz gerekiyor.

Tarihi kaynakların verdiği bilgiler Harîzm ve Horasan'da eski dönemlerden beri Türkler'in yaşamış olduğunu göstermektedir.¹⁵ Sözelimi tarihçi Belâzûrî, Halife Abdülmelik zamanında Yezid bin el Mühelleb (öl. 720)'in Dehistan (Dihistan)'ı büyük bir orduyla kuşattığında, Sul et Türki liderliğinde halkın kendini müdafaa ettiğini, fakat sonunda Yezid'in galip gelmesiyle, Türkler'den on dört bin kişiyi öldürterek, yerine bir vekil bırakıp buradan ayrıldığını kaydetmektedir.¹⁶ VII. yüzyılın sonlarında veya VIII .yüzyılın başlarında vuku bulmuş olan bu olay, Türkmenistan'ın batısında böyle kalabalık nüfusa sahip bir Türk şehrinin o dönemdeki varlığına işaret etmesi bakımından üzerinde durulması gereken bir husustur.

¹⁴ A. Belenitsky, *Asie Centralé*, Ceneve, 1980, s. 28-29; Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s.8.

¹⁵ Ramazan Şeşen İslâm coğrafyacılarının Türkler ve Türk ülkeleri hakkında verdikleri malumatları toplayarak Türkçe bir kaynak halinde sunmuştur. Eserde konuya ilişkin pek çok bilgi bulunmaktadır. Bkz. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, (Ankara: 1985).

¹⁶ el- Belâzûrî, *Fütûhû'l -büldân* (trc. M. Fayda), (Ankara: 1987), 482.

Etrafı kerpiçten sur duvarlarıyla kuşatılmış olan bu yerleşim yeri, bugün birkaç yapı kalıntısı dışında tamamen harap ve toprak altında bulunmaktadır (Resim 4). Ancak, yapıların yüzeydeki yıkıntı izlerinden, şehrin belli bir planlama çerçevesinde cadde ve sokak düzenine göre şekillendiği anlaşılabilmektedir. Kaşgârî'nin Efrasiyap (Alper Tunga) tarafından kurulduğunu söylediği¹⁷ Merv şehri de bunun başka bir örneğidir. Eski Çağ'ın güçlü devletlerinden Persler'in, kuraklık ve su kıtlığı sebebiyle çölleşmesine engel olamayıp terk ettikleri şehrin (Mari) su problemini, Selçuklular inşa ettikleri su bentleriyle çözmüş ve onu verimli bir vahanın merkezine dönüştürmüşlerdir.¹⁸ Bilhassa Büyük Selçuklu Devleti'nin başşehri olduğu dönemde (1119-1157) yapılan imar faaliyetleri ile parlak bir devir yaşayan Merv, çok sayıda medrese ve kütüphaneleriyle devrinin en önemli ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir.¹⁹ Bugün UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi'nde yer alan Ortaçağ'ın bu görkemli şehri, kültürümüz adına keşfedilmeyi bekleyen bir hazine gibidir (Resim 5).

Türkmenistan topraklarında Nesâ, Serahs, Ürgenç, Dehistan, Ferâva, Amûl gibi daha pek çok eski şehir harabesi bulunmaktadır. Bunlar arasında Hârizmşahlar'ın başkentliğini yapan Ürgenç'in ayrı bir yeri ve önemi vardır. 2006 yılında UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi'ne dahil edilen bu şehrin de ayakta kalabilen birkaç yapı dışındaki kalıntıları yer altındadır (Resim 6). Yukarıda kısaca değindiğimiz birkaç örnekten de anlaşıacağı gibi, Anev, Dehistan, Merv, Ürgenç başta olmak üzere, Türkmenistan'ın bütün eski şehirlerinde, içinde Türk araştırmacıların da yer aldığı bilim ekipleri tarafından gerçekleştirilecek geniş kapsamlı arkeolojik kazı ve araştırmalara ihtiyaç vardır. Bu yapılabildiğinde, elde edilecek verilerle geçmişteki şehircilik anlayışımız ve medeniyetimiz de büyük ölçüde aydınlanmış olacaktır.

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk* (çev. Besim Atalay), C.III, (Ankara:TDK Yay. 1988), s. 149.

¹⁸ M. Oluş Arık, *a.g.m.*, s.596.

¹⁹ Azim Ahmedov, *Gadimiyyetin Yanı*, (Aşgabat: 1993); Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.29, Ankara, 2004, s.221-223; Yüksel Sayan "Merv -Mimari", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.29, (Ankara: 2004), s.223-225; M. Oluş Arık, *a.g.m.*, s.596.

Türkmenistan'da Külliye ve Camilerin Erken Örnekleri

Bölgede XI-XIII. yüzyıllardan ayakta kalabilen büyük çaplı bir külliye mevcut olmamakla beraber Sultan Sancar Türbesi'nin bir büyük külliyein çekirdeği durumunda olduğunu gerek tarihi kayıtlardan,²⁰ gerekse yapılan inceleme ve hava fotoğraflarından biliyoruz (Resim 7-8). O devirlerde Orta Asya ve Anadolu'da başka külliyele de var olmakla birlikte, bunun gerçek bir külliye anlayışında tasarlanmış erken örneklerden olması dikkat çekicidir. Bu da, XII. yüzyıl ortalarının Türk mimarlık geleneğinde en az türbenin tarihi ve mimari değeri kadar önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan başka, ilk inşası XII. yüzyıla kadar uzanan ve mescit, türbe, divanhâne gibi mekânları içeren Kerki'deki Astanababa Yapı Kompleksi de eski bir külliye örneği olarak anılabilir.²¹

Sayısı çok az olmalarına ve bir kısmının tamamen harap bulunmalarına rağmen, Türkmenistan'daki camiler Türk mimarisindeki önemli gelişmelerin habercisi durumundadırlar. Ülkenin en eski mescitlerinden Dehistan ve Nesâ namazgâh camilerinde (XI-XII. yüzyıllar)²² eyvan şeklindeki mihrap önü bölümlerinin yan mekânlardan duvarlarla ayrılmış olduğu ve aradaki bağlantıların Dehistan'dakinde ikişer, Nesâ'dakinde birer açıklıkla sağlandığı görülür (Çizim 1). Namazgâh camileri içerisinde, Merv yakınlarındaki Talhatan Baba Camisi (XI. yüzyıl sonları - XII. yüzyıl başları)²³ özellikle üzerinde durulmaya değer bir yapıdır (Resim 9). Caminin kubbeye örtülü orta bölümünde, içte iki kare payeden başka mekânı bölen ögenin bulunmaması ve enine genişletilen harimde, ikişer çapraz tonozla kapatılmış olan yan kısımların sivri kemerli büyük açıklıklarla birbirine bağlanması içteki mekân bütünlüğünü sağlamıştır (Çizim 2-3). Bu plan anlayışı

²⁰ Yâkût el Hamavî, *Mu'cem'ül Büldan*, C.V, Beyrut, (Dar Sader yay.) 1986, s.114-115.), Türbenin yakın çevresinde yapılan kazılarda sözü edilen bu caminin yanı sıra, hamam, medrese ve han olduğu tahmin edilen kalıntılar açığa çıkarılmıştır.

²¹ Mustafa Cezar. *a.g.e.*, 346; yapı hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, s.195-196.

²² Eserler hakkında geniş bilgi için bkz. G.A. Pugaçenkova, *Puti Razvitiya...*, s.266-267; ay.yaz. *İskusstvo Türkmenistana*, (Moskova: 1967), s.117; Yüksel Sayan, *a.g.e.*, 45-46,197-198.

²³ Yapı hakkında geniş bilgi için bkz. Yüksel Sayan, *a.g.e.*, 118-124; s. Mustafa Cezar. *a.g.e.*, 350-354; G.A. Pugaçenkova, *Puti Razvitiya...*, s.218; ay.yaz., *İskusstvo Türkmenistana*, 117-119.

Türkiye’de enine genişleyen mihrap önü kubbeli camilerin öncüsü olarak kabul edilebileceği gibi, merkezi mekân denemelerinin de erken bir örneği olarak görülmektedir. Anadolu’da mihrap önü kubbeli camilerin ilk anıtsal örneklerinden biri kabul edilen Silvan Ulu Camii’den (1152-1157)²⁴ başlayarak, merkezi mekân arayışlarının önemli bir aşamasını teşkil eden Edirne Üç Şerefeli Camii’ne (1437-1447)²⁵ kadar Talhatan Baba Camisi’ndeki plan kuruluşunun ana hatları sezilmektedir (Çizim 4). O. Aslanapa da Mimar Sinan’ın tek kubbeli camileri bu prensiple yanlara doğru genişleterek, mimarideki mekân araştırmalarına başladığını söyler.²⁶ İlginçtir ki, Mimar Sinan’ın eseri Diyarbakır’daki Melek Ahmed Paşa Camisi’nin (1587-1591)²⁷ birinci katında, yanlardaki ayakların ikiye çıkması ve böylece tonozlu kısımların birer artması dışında, planının Talhatan Baba Camisi ile benzerliği dikkat çekicidir (Çizim 5). Diğer yandan Anadolu dışında, bu plan şeklinin, temelde fazla değiştirilmeden daha sonraları da tatbik edildiğini gösteren başka yapılar bulunmaktadır. Irak’taki Musul Rabia Hatun (1766) ve Meryem Hatun Camileri (1825)²⁸ bunların örnekleri olarak sayılabilir.

Mescit – türbe yapısı olarak nitelendirilen Dehistan’daki Mezar-ı Şir Kebir’in²⁹ de 11 m’yi bulan kubbesiyle, tasarım bakımından tek kubbeli camiler ve türbeler için erken örneklerden biri olduğunu söyleyebiliriz (Çizim 6, Resim 10). Ki bu tip tek kubbeli camilerin/mescitlerin veya türbelerin Türk mimarisinde, yüzyıllar boyunca, başta Anadolu olmak üzere farklı coğrafyalarda hep aynı esaslar çerçevesinde tasarlandığı görülmektedir.

Birkaç örnekle camilerin plan ve mekân anlayışlarına kısaca bu şekilde değindikten sonra, onların önemli birer unsuru olan minarelerden de söz etmek gerekir. Türkmenistan’daki camilerin genelde bina dış köşelerinden, ya da avlu köşelerinden birine bitişik konumda; yüksek, silindirik gövdeli bir minaresinin bulunduğu

²⁴ Ara Altun, *a.g.e.*, s.37; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, s.105-106.

²⁵ Oktay Aslanapa, *a.g.e.*, s.234.

²⁶ Oktay Aslanapa, *a.g.e.*, s.29; ay. yaz., *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, (Ankara: 1996), s.198.

²⁷ Metin Sözen, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, (İstanbul: 1971), ss.95-99.

²⁸ Abdüsselam Uluçam, *Irak’taki Türk Mimari Eserleri*, (Ankara: 1989), s.233.

²⁹ Yüksel Sayan, *a.g.e.*, s. 39-42, 211.

tahmin edilmektedir. Ancak, bugün onlardan yalnızca ikisi Dehistan'da, biri Ürgenç (Köneürgenç)'te olmak üzere Ortaçağ'dan üst kısımları yıkılmış halde üç minare ayakta kalabilmiştir. Dehistan'daki 1102 tarihli Kuzey Minare³⁰ bunların en eskisidir (Resim 11). Burada bulunan ikinci minare, diğerinin güneyinde yer almakta olup, Hârizmşahlar döneminde, Sultan Muhammed tarafından XIII. yüzyılın başlarında inşa ettirilen Cuma Camisi'ne³¹ aittir. XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinde Hârizm hakimi Kutluğ Timur'un yaptırdığı Ürgenç'teki Kutluğ Timur Minaresi³² ise 60m'yi aşan silindirik gövdeli yapısıyla, Orta Asya'daki minarelerin en büyüğüdür (Resim 12). Farklı dönemlerde yapılmış olmasına rağmen, her üç minarenin de tuğladan silindirik gövdeli formuyla Selçuklu geleneğinde inşa ettirilmiş olması dikkat çekicidir. Bu durum aynı zamanda bölgedeki Selçuklu üslûbunun ne ölçüde güçlü ve sürekli olduğunu da göstermektedir.

Türkmenistan Türbeleri

Türkmenistan'da camilere kıyasla türbeler sayıca daha çoktur. Bunun için ülkedeki mezar anıtlarının gelişimi ve çeşitliliği konusunda daha fazla bilgiye sahip olduğumuzu söyleyebiliriz. Bunlar Türk-İslâm mezar anıtlarının gelişmiş erken örnekleri olması bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Özellikle bölgedeki Selçuklu dönemi türbelerinin, mimarimizin bu alandaki gelişiminde birçok yönden öncü niteliğinde olduğu görülmektedir.

Dehistan Mezarlığı'nda bulunan çok harap vaziyetteki bir grup türbe, silindirik veya çokgen gövde yapıları ve önlerinde eyvan şeklindeki girişleri ile Türk mezar anıtları mimarisindeki form zenginliğinin habercisi gibidirler (Resim 13). Kitabeleri olmadığı için kesin tarihleri tespit edilemeyen bu eserlerin XI-XII. yüzyıllarda yapıldıkları tahmin edilmektedir.³³

³⁰ G.A. Pugaçenkova, *Puti Razvitiya...*, s.261-262; Yüksel Sayan, *a.g.e.*, s.43-44,238.

³¹ Yüksel Sayan, *a.g.e.*, s.48,238-239.

³² G.A. Pugaçenkova, *İskusstvo Türkmenistana*, s.151; s.124. Yüksel Sayan, *a.g.e.*, s.158-160, 239.

³³ Dehistan Mezarlığı'ndaki türbeler hakkında geniş bilgi için bkz. Yüksel Sayan, *a.g.e.*, s.50-57; G.A. Pugaçenkova, *Puti Razvitiya...*, s.298; ay.yaz., *İskusstvo Türkmenistana*, s.125-126.

XI. yüzyıldan kalmış olan Serahs'ta Ebü'l Fazl ve Meana'daki Ebu Said türbeleri,³⁴ Türk mimarisinde anıt mezarların o devirde kaydettiği gelişmeleri ortaya koyan eserlerdir (Resim 14-15). Bunlar, aynı zamanda, Sultan Sancar Türbesi'ne önemli birer basamak teşkil ederler. Her iki yapıda da çift cidarlı, büyük birer kubbeyle örtülen türbe mekânı, dört yönde eyvanımsı derin nişlerle genişletilmiştir. Mekân arayışında dikkat çekici bir aşama olan bu nişler, kalın duvarları hafifletme amacı taşıdığı gibi, türbe mekânına da genişlik kazandırmaktadır (Çizim 7-9). Söz konusu anlayış, başta Sultan Sancar Türbesi olmak üzere daha sonra inşa edilen Horasan ve Hârizm mezar anıtlarının çoğunda gelenek haline gelmiştir.

XII. yüzyılın ortalarında mimar Muhammed b. Atsız'ın eseri olan Sultan Sancar Türbesi, Selçuklu türbe mimarisinin o zamana kadar kaydettiği gelişme ve yenilikleri adeta kendinde toplamıştır. Yapı, mekân anlayışı ve örtü sistemi başta olmak üzere, her bakımdan şaşırtıcı bir gelişmeyle karşımıza çıkar. Türbenin üzerini örten 17m çapındaki çadır formu kubbesi, boyutlarıyla olduğu kadar sağlam konstrüksiyonuyla da devrinden çok ileri bir örnektir. Onun için türbe, yalnız Türkmenistan'ın değil, aynı zamanda bütün XII. yüzyıl Türk-İslâm dünyasının en muhteşem eseri olarak kabul edilmektedir.³⁵ (Çizim 10-11, Resim 16-18). Orta Asya'da yapının kubbe çapı, çok sonraları Kazakistan'ın Türkistan şehrinde inşa ettirilen Hoca Ahmed Yesevi Türbesi (1397)'nin 18,2m çapındaki kubbesiyle aşılabilmektedir.³⁶

Dehistan'dakiler istisna edilirse, Güney Türkmenistan'da bulunan türbeler kare planlı, kübik bir gövdenin kubbe ile örtülmesinden ibaret sade kuruluşlu yapılardır. Buna karşılık, Kuzey Türkmenistan (Hârizm)'in mezar anıtlarında yeni plan kuruluşlarının ve örtü sistemlerinin denendiği görülür. Genel bir değerlendirme ile XII-XIII. yüzyıllarda inşa edilenler kare planlı olup, üst örtüleri içten kubbeli, dıştan sivri veya konik külahlıdır. Hârizmşahlar'ın başşehri

³⁴ Yapılar hakkında geniş bilgi için bkz. Yüksel Sayan, *a.g.e.*, s.60-62,66-71; G.A. Pugaçenkova, *Puti Razvitiya...*, s.275-276; ay.yaz., *İskusstvo Türkmenistana*, s.124.

³⁵ B.N. Zasiipkin, *Arhitektura Sredney Azii*, Moskva, 1948, s.58; G.A. Pugaçenkova, *Puti Razvitiya...*, s.328; ay. yaz., *İskusstvo Türkmenistana*, s.21; Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.317-319; Yüksel Sayan, *a.g.e.*, 213,214, Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, s.77; A. Altun, *a.g.e.*, s.23.

³⁶ Oktay Aslanapa, *a.g.e.*, s.77-78; A. Altun, *a.g.e.*, s.23.

Ürgenç'te, onların hatırasını yaşatan Sultan Tekeş ve Fahreddin Razi türbeleri bunlara örnek olarak verilebilir. XII. yüzyılın sonlarında yaptırıldığı düşünülen³⁷ Sultan Tekeş Türbesi, kare planlı ve içten kubbeli bir ana gövde üzerinde dıştan yüksek silindirik kasnak bölümü ve bunun üzerini örten konik külahıyla dikkati çekmektedir (Çizim 12-13, Resim 19). Bugün kimi yayınlarda yanlış bir isimlendirme ile "İl Arslan Türbesi" olarak da anılan Fahreddin Razi Türbesi (XIII. yüzyıl başları)³⁸ ise, kare planlı, yüksek bir gövde üzerinde; içten kubbe, dıştan sekizgen kasnaklı piramit örtüye sahiptir (Resim 20). Küçük boyutlardaki yapının, kalın duvarlarını hafifleten dört yöndeki kemerli derin nişlerin Horasan örneklerindeki gibi, mekânı genişletme amacı da taşıdığı sezilmektedir (Çizim 14-15). Tasarım özellikleri bakımından, Fahreddin Razi Türbesi'nin Anadolu'da Selçuklu dönemi kimi mezar anıtlarıyla benzerliği de üzerinde durulması gereken bir konudur. Tokat'ta Nureddin ibn Sentimur (1314)³⁹ ve Kayseri-Pınarbaşı Melik Gazi (XII. yüzyıl sonları)⁴⁰ türbelerinin bilhassa dikkati çektiği bir grup Anadolu Selçuklu türbesi; kare plan, içten kubbe ve dıştan piramidal üst örtüleri bakımından aynı üslubu yansıtır (Çizim 16, Resim 21-22). Bunlardan özellikle Melik Gazi Türbesi, ayrıntılar göz önüne alınmazsa, dış görünüş ve genel form bakımından Fahreddin Razi Türbesi ile benzerlikler göstermektedir. İki bölge arasındaki coğrafi mesafe düşünüldüğünde, böyle bir benzeşmenin bir tesadüf eseri olmadığı görülecektir.

Ürgenç'te XIV. yüzyıldan itibaren içten ve dıştan çift (cidarlı) kubbeli türbeler yeniden görülmeye başlar. Bu dönemin eserlerinden Törebeg Hanım Türbesi, XIV. yüzyıl Orta Asya Türk mimarisinin şaheseri olarak nitelendirilmektedir.⁴¹ Yapıda özgün buluşlar ve yeni denemeler eserin en belirgin özelliğidir. Tuğla ile inşa edilen türbenin

³⁷ A. Yu. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s.39; N.M. Baçinskiy, v.dğr., *a.g.e.*, s.64; V.İ. Pilyavskiy, *a.g.e.*, s.28.

B.N. Zasıpkin, *a.g.e.*, s.61; Yüksel Sayan, *a.g.e.*, s.146.

³⁸ Yüksel Sayan, *a.g.e.*, s.142; ay.yaz., "Türkmenistan'ın XI-XIX. Yüzyıl Mimarî Anıtları", s.63-75; Hakkı Önkâl, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, (Ankara: 1996). s.9-10.

³⁹ Yapı için bkz. Hakkı Önkâl, *a.g.e.*, 300-304; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri*, C.3, (Ankara (tarihsiz)?), s.193-199.

⁴⁰ Yapı için bkz. Hakkı Önkâl, *a.g.e.*, s.231-235.

⁴¹ B.N. Zasıpkin, *a.g.e.*, s.76; G. A. Pugaçenkova, *İskusstvo Türkmenistana*, s.156-157; Yüksel Sayan, *a.g.e.*, s.214.

kendine özgü bir plan kuruluşu ve mekân anlayışı vardır. Dıştan, onikigen plan esasına dayanan yapının ana (ziyaret) mekânı, içten altıgendir. Ancak, dış cephe ve iç mekânın hareketliliğinden, bunu ilk bakışta ne dıştan onikigen, ne de içten altıgen olarak algılamak pek mümkün değildir (Çizim 17-18). Dış örtüsü yıkık olmakla birlikte, türbe çift cidarlı kubbe uygulamasının da güzel bir örneğini sunmaktadır (Resim 23,24).

Türkmenistan türbelerinde yaygın olan çift cidarlı kubbe uygulamasının ilk kez Horasan'da ortaya çıktığı, oradan Türk mimarisinin başka çevrelere yayıldığı tahmin edilmektedir.⁴² İçten kubbe, dıştan külah veya piramit örtülü türbe yapılarıyla XII-XIII. yüzyıl Anadolu Selçuklu türbelerinde de sık karşılaşılmaktadır.⁴³ Timurlu döneminden Sultaniye'deki Olcayto Hüdabende (XIV. yüzyıl) ve Semerkant'ta Gur Emir (1405) türbeleri⁴⁴ çift cidarlı kubbe tipinin Orta Asya'da daha sonra yapılmış diğer örnekleri olarak sayılabilir. Anadolu'da Selçuklu dönemi türbelerinde de sık görülen bu uygulamanın⁴⁵ Osmanlı mimarisinde de sürdüğü anlaşılmaktadır.⁴⁶ İstanbul'da Süleymaniye haziresindeki Kanuni Türbesi bunlardan biridir.

Kervansaraylar

Kervansaraylar Ortaçağ Türk mimarisinde oldukça önemli bir yapı tipidir. Selçuklular döneminde yalnızca Anadolu'daki yol güzergâhlarında 200 kadar kervansarayın yaptırılmış olduğu düşünülürse bu yapıların o devrin sosyo-ekonomik ve kültürel hayatında ne derece önemli eserler olduğu anlaşılabilecektir.⁴⁷ Anadolu'daki bu kervansaray geleneğinin kaynağı araştırıldığında

⁴² Azim Ahmedov, *a.g.e.*, s.48; Oktay Aslanapa, *Türk Cumhuriyetlerinde Mimarlık Abideleri*, s.226.

⁴³ Karşılaştırma ve örnekler için bkz. H. Önkal, *a.g.e.*; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri*, C.1-3, (Ankara: 1986), 1991.

⁴⁴ Ara Altun, *a.g.e.*, s.25.

⁴⁵ Karşılaştırma için bkz. H. Önkal, *a.g.e.*; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri*, aynı ciltler.

⁴⁶ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.32.

⁴⁷ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, (İstanbul, 1993), s.93-116.

yine Orta Asya en önemli referans olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸ Nitekim, Türkmenistan'daki ribat ve kervansarayların, daha sonraları Anadolu'da klasik bir yapı tipine dönüşen bu eserler için birer öncü olduğu anlaşılmaktadır.

Türkmenistan'da erken İslâm devri ve sonrasında inşa edilmiş çok sayıda ribatın bulunduğu bilinmektedir. Yaygın görüşe göre, işlev ve mimari açıdan kervansarayların kökeni bu ribatlara dayandırılmaktadır.⁴⁹ Türk devrinde, 'ribat' sözcüğünün Mâverâünnehir, Horasan, Hârizm ve Anadolu'da uzun bir süre 'kervansaray' kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılması da muhtemelen böyle bir ilişkiye işaret eder.⁵⁰ Ancak, başlangıçta tamamıyla dini ve askeri mahiyetteki ribatlar, zamanla işlev değişikliğine uğramıştır. Bazı durumlarda savunma ve askeri mahiyette kullanılmış olsalar da, Selçuklu döneminde ulaşımı kolaylaştırmak, yol güvenliğini sağlamak ve ticareti yaygınlaştırmak suretiyle ekonomik hayatı güçlendirmek, yolcuların konaklama ve temel ihtiyaçlarını karşılamak; kervansarayların başlıca işlevi olmuştur. Dolayısıyla, aynı adla anılsalar bile, bu yapıların bölgedeki Arap dönemi ribatlarından tamamen farklı oldukları görülür.

Türkmenistan'daki menzil kervansaraylarının çoğu şehir dışında ve ıssız çöllerde bulunmaktadır. Çoğunun Selçuklular zamanında kurulmuş olduğu sanılan bu yapılar, ilk bakışta birbirlerine benzer gibi görülse de aslında plan ve mekân anlayışı itibariyle büyük çeşitlilik gösterirler. Genelde kalın, masif duvarlar, yüksek taçkapılar ve merkezinde yer alan avlular bu eserlerin ortak özellikleridir. Bazı kervansarayların ahır ve konaklama bölümlerinin tek avlu, diğerlerinin ise iki avlu etrafında birbirinden ayrı olarak tasarlandığı görülür. Hârizm'in çöl alanlarındaki yol güzergâhlarında yapılmış XI-XII. yüzyıl kervansarayları, plan şemalarının dört eyvanlı-avlulu oluşları itibariyle, Horasan'dakilere benzerler. Ancak mekân organizasyonları bakımından onlardan farklıdır. Sözelimi, tek avlulu Eski Amûl - Hârizm yolundaki Daya Hatun Kervansarayı, iki avlulu Ribat-ı Şerif'le üslup birliğine sahipken, iç detaylar açısından

⁴⁸ Yüksel Sayan, *a.g.e.*, s.215-217; İnci Kuyulu, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları ile Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Deneme", *Sanat Tarihi Dergisi*, VIII, (İzmir: 1996), s.51-78.

⁴⁹ Fuat Köprülü, "Ribat", *Vakıflar Dergisi*, II, 1942,s.269-270.

⁵⁰ Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s.269-270; İnci Kuyulu, *a.g.m.*, s.51; Ara Altun, *a.g.e.*, s.61,87.

da Manakeldi'yi çağrıştırmaktadır. Yapı, sadece daha iyi durumda bulunması ve tuğla işçiliğiyle değil, plan kuruluşu ile de bütün Orta Asya kervansarayları arasında seçkin bir yere sahiptir (Resim 25). Horasan'da, Merv - Amül eski yolundaki Akçakale Kervansarayı (Resim 26-27) ise, Nişapur - Merv yolundaki Ribat-ı Şerif (1114/15) Kervansarayı⁵¹ ile dört eyvanlı ve çift avlulu kuruluşu bakımından benzerlik göstermektedir.⁵² Dehistan'da şehir surlarının dışında bulunan Dehistan Kervansarayı, ahır ve konaklama bölümlerinin aynı avlu etrafında, herhangi bir bölünmeye gidilmeden tasarlanmış olmasıyla kuzey Horasan'daki diğer örneklerden ayrılırken; düzenleme ve teknik açıdan Nişapur - Sebzevar yolu üzerindeki Ribat-ı Zaferani (XI. yüzyıl Melik Şah dönemi)'yi ve Simnan'ın doğusunda, Ehvan'daki Ribat-ı Anuşirvan'ı hatırlatmaktadır.⁵³

Başane'de işlevi tartışmalı olmakla birlikte, çoğunlukla kervansaray olduğu kabul edilen bir bina kalıntısının planı, Anadolu'da Selçuklular zamanında, sultanlar ve üst düzey devlet adamları tarafından yaptırılıp, "sultan hanı" olarak adlandırılan kervansarayların klasik plan şemasının anımsatmaktadır.⁵⁴ Bu sebeple, Başane'deki eserin -gerçekten bir kervansaray yapısı olsun veya olmasın- Anadolu'daki sultan hanlarının önemli bir kısmına öncü olduğu kabul edilebilir (Çizim 19-20).

Merv Selçuklu Sarayı

Merv'de Şehriyar Kale içinde Selçuklu döneminden büyük bir köşk, divanhane, muhafız barınakları ile daha başka yapıları kapsayan bir saray külliyesinin kalıntıları bulunmaktadır. Ne var ki, Türk saray mimarlığında çok önemli olan bu yapılar topluluğu, çok harap olmuş ve bir kısmı tamamen ortadan kalkmıştır (Resim 28). Saray külliyesinin hemen merkezinde yer alan köşk binası, ortada dört eyvanlı - avlulu bir plana sahiptir (Çizim 21). Saraydaki genel mimari tasarımın ve teşkilatlanmanın, Türk geleneklerine göre

⁵¹ A. Godarad "Khorasan", *Athar-e Iran*, IV, 1936, s.7vd.; Oktay Aslanapa, *Türk Cumhuriyetlerindeki Mimarlık Abideleri*, s. 234,237.

⁵² Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, s.40 ; Ara Altun, *a.g.e.*, s.88.

⁵³ Oktay Aslanapa, *Türk Cumhuriyetlerindeki Mimarlık Abideleri*, s.236; E. Herzfeld, "Damascuse Studies in Architecture", *Ars Islamice*, II, vol. X, 1943, s.22-24.

⁵⁴ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, s.40 ; Ara Altun, *a.g.e.*, s.88.

şekillendiği anlaşılmaktadır.⁵⁵ Nispeten daha iyi korunduğu gözlenen “Divanhâne” yapısı böylesine bir geleneğin işaretçisi kabul edilebilir (Çizim 22, Resim 29). ‘Saraylarda divanın toplandığı ve resmi kabullerin yapıldığı geniş mekân’ olarak tanımlanan “divanhâne” Türk saraylarının vazgeçilmez bir ünitesidir.⁵⁶ Bugüne kadar kazısı yapılamadığı için Merv Selçuklu sarayı hakkındaki bilgilerimiz halen çok sınırlıdır. Asıl bilgilerin burada yapılacak geniş çaplı bilimsel bir kazı çalışmasından sonra ortaya çıkacağı ve böylece eserin Türk saray mimarisinin oluşumunda yeni ipuçları vereceği tahmin edilmektedir.

Türkmenistan Yapılarında Süsleme

Türkmenistan’daki mimari eserlerin süslemesi de Türk sanatının gelişiminde ayrı bir değer taşımaktadır. Genelde, Bölgedeki Selçuklu eserlerinde süsleme tuğlaya bağlı olarak geometrik kompozisyonlar; buna karşılık, ştuk ve terrakotta bezemelerde, bitkisel unsurlar ve yazılı örnekler şeklinde karşımıza çıkmaktadır. O dönemde, çininin de sevilerek kullanıldığı bilinmekle birlikte, onlardan ne yazık ki pek eser kalmamıştır. Ancak, çeşitli şekillerde ele geçen çini parçalarından bunlar hakkında fikir sahibi olabiliyoruz. Yıkılışından sonra Büyük Selçuklular’ın mirasına varis olan ve onların geleneğini büyük ölçüde yaşatan Hârizmşahlar’ın da dış süslemede çiniye önem verdikleri anlaşılmaktadır. Fakat XIV. yüzyılda, Altun Orda Hanlığı döneminin Ürgenç yapılarında, çinili eserlerin en güzel örnekleri izlenmektedir. Törebeg Hanım Türbesi, içte ve dıştaki çini kaplamalarıyla, bütün Orta Asya yapıları arasında seçkin bir yere sahiptir (Resim 23,24). Yine Ürgenç’te bulunan Necmeddin Kübra Türbesi de çinileri ile oldukça dikkat çekmektedir (Resim 30). Çininin Ürgenç’te bu yapılarla kaydettiği gelişmenin⁵⁷ etkileri, daha sonraları Timur

⁵⁵ Yüksel Sayan, *a.g.e.*, s.219.

⁵⁶ Karahanlılar’ın Tirmiz, Artuklular’ın Diyarbakır, Selçuklular’ın Kubad Abad ve Osmanlı döneminin Topkapı Sarayı’nda da divanhâne bulunmaktadır. Saraylardaki divanhâne konusunda bkz. M. Baha Tanman, “Divanhâne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.IX, (İstanbul: 1994), s.437-444; ayrıca Diyarbakır Artuklu Sarayı konusunda bkz. Oktay Aslanapa, “Diyarbakır Kazısından İlk Rapor”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, II/2, (Ankara:1992), s.10-18; Ara Altun, *Anadolu’da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, (İstanbul: 1978), s.215-224; Kubad Abad Sarayı konusunda geniş bilgi için bkz. Rüçhan Arık, *Kubad Abad*, (İstanbul: 2000); Topkapı Sarayı’ndaki divanhâne için bkz. Ahmet Şimşirgil, *Taşa Yazılan Tarih Topkapı Sarayı*, (İstanbul: 2005), s.47-61.

⁵⁷ A.Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü* (trc. H. Eren), (Ankara:1976), s.151.

yapılarının mimari süslemesine de yansımıştır. Taşkent'te bulunan o dönemin kimi eserleri ile yıkılmış olan Anev Camisi'nin çinileri, bu etkileşimin ipuçlarını vermektedir (Resim 31).

Türkmenistan'daki XI-XII. yüzyıl yapılarındaki geometrik süslemeler; yakın çevrelerdeki Karahanlı, Gazneli eserleriyle oldukça benzer üslup ve karaktere sahiptir. Yine, Anadolu Selçukluları'nın tuğla ve taş üzerinde uyguladıkları geometrik bezeme örnekleri de bu üslûbun aynı çizgide gelişen bir devamı niteliğindedir.⁵⁸ Hatta yalnız Anadolu'da değil, Selçuklular'ın hüküm sürdüğü Suriye, Irak ve Azerbaycan'ın XI-XIII. yüzyıl yapılarında da yakın karakterde geometrik örnekler izlenmektedir.⁵⁹

Benzer gelişme bitkisel süsleme unsurlarında da görülür. XI-XII. yüzyıllarda, Türkmenistan'ın Selçuklu mimari yapılarındaki palmet - rûmi motiflerinden meydana gelen bitkisel süsleme kompozisyonları ve örgüler, Selçuklular'ın yayıldığı başka çevrelerde de süsleme unsurları olarak sevilerek kullanılmış; sonraki devirlerde de Türk sanatının hemen her türüne yaygın şekilde uygulanmıştır.⁶⁰

Selçuklu sanatında farklı bölgelerdeki eserler arasındaki benzerlikler, Türkler'de figürlü süslemenin kaynağının da Orta Asya olduğunu göstermektedir. Türkmenistan'daki eski yapıların kerpiç ve tuğla oluşundan, mimari eserlere ait figürlü süslemeler büyük ölçüde günümüze ulaşamamıştır. Ancak çeşitli şekillerde ele geçen çini parçaları üzerindeki figürlü örneklerin Anadolu'dakilere benzerlik göstermesi bu fikri desteklemektedir (Resim 32-33).

Türkmenistan'daki mimari eserlerde görülen yazı da bilgi verme amacından başka, dekoratif eleman olarak kullanılmıştır. Pek azı günümüze kadar gelebilen bu eserlerin, Türk hat sanatı açısından ayrıca üzerinde durulması gerekmektedir (Resim: 34).

⁵⁸ Geniş bilgi ve örnekler için bkz. Selçuk Mülayim, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler*, (Ankara: 1982); Şerare Yetkin, "Anadolu Selçuklularının Mimari Süslemelerinde Büyük Selçuklular'dan Gelen Bazı Etkiler", *STY*, II, (İstanbul: 1968), s.36-48; Semra Ögel, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, (İstanbul: 1986), s.124; ay. yaz. *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, (Ankara: 1987).

⁵⁹ Irak yapılarının bezemesi için bkz. Abdüsselam Uluçam, *a.g.e.*, s.257-258; Azerbaycan yapılarının mimari süslemesi için bkz. Ersel Çağlıtütüncigil, *Azerbaycan'daki İslâmi Dönem Yapılarında Süsleme*, (İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2007).

⁶⁰ Yüksel Sayan, *a.g.e.*, s.243-244.

Sonuç olarak, yukarıda kısaca ana hatlarını vermeye çalıştığımız bilgilerden anlaşılacağı üzere, XI-XII. yüzyıllarda Horasan'da önemli ölçüde kimliğini bulan Selçuklu mimarisi, Türkler'in hakim olduğu diğer çevrelere de aynı prensiplerle yayılmış; özünden sapmadan, güçlü karakteristiklerini daima koruyarak gelişmesini sürdürmüştür.

Türkmenistan'ın sahip olduğu XI-XIII. yüzyıllara ait mimari eserlerin gerek Anadolu'daki, gerekse başka çevrelerdeki Türk eserlerine mimari karakter bakımından yakınlığı; bir yandan, aynı kaynaktan beslenen ortak kültür ve sanat üslûbuna işaret ederken, diğer taraftan Türk mimarisinin kökenini ve kimliğini aydınlatmaktadır. Onun içindir ki bu mimarlık mirasını korumak, yaşatmak ve gelecek kuşaklara taşımak hem Türkmenistan'ın hem de ülkemizin en öncelikli görevleri arasındadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin, 2002-2004 yıllarında TİKA aracılığıyla Sultan Sancar Türbesi'ni 2.093.560 USD harcayarak restore ettirmiş olması,⁶¹ bu görevin ifâsı yolunda atılmış çok önemli bir adımdır.

Bugün tarihi mirası korunmanın nasıl ve ne şekilde yapılması gerektiği artık çok iyi bilinmektedir. Bunu dünyada çok başarılı şekilde uygulayan örnekler de vardır. Koruma ve restorasyon ilkeleri doğrultusunda, uygulamada iyi örneklerden birini model alarak, bölgenin koşullarına adapte etmek suretiyle eserlerin korunup yaşatılması sağlanabilir. Fakat, burada vurgulamaya çalıştığımız gibi, bu eserlerin sıradan birer anıt yapı olmadığını ve bu mirası korumanın kültürümüzde ne derece hayati önem taşıdığını bilmek ve daima hatırdâ tutmak gereklidir. Zira bu eserler, ancak böyle bir bilinç ve duyarlılıkla korunup yaşatılabilir.

⁶¹ *Tika Avrasya Bülteni*, S.28, (Ankara: 2004), s.4; Yapının söz konusu restorasyonuna ilişkin geniş bilgi için ayrıca bkz. Abdurrahman Acar, Yaşar Çoruhlu v.dğr. *Sultan Sancar Türbesi*, (Yay. Haz. Tayfun Atmaca), (Ankara : Tika Yay., 2004).

RESİMLER

Resim 1- Anev harabelerinden bir görünüş (2006)

Resim 2- Anev Höyüğü kazı alanı (2006)

Resim 3-Anev Höyüğü'nde ortaya çıkarılan kerpiç yapı kalıntıları (2006)

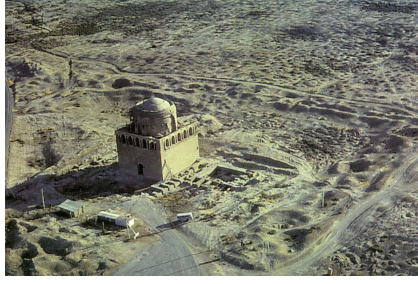
Resim 4- Dehistan, şehir harabesinden bir görünüş (1996)

Resim 5- Eski Merv'den bir görünüş (1996)

Resim 6- Ürgenç harabelerinin genel görünüşü (1996)

Resim 7- Sultan Sancar Türbesi'nin içinde bulunduğu Külliye'nin kalıntı izleri (hava fotoğrafı, 1994)

Resim 8 - Sultan Sancar Türbesi'nin yanındaki yapılarından bir bölümün kalıntısı (1996)

Resim 9- Talhatan Baba Camisi (1996)

Resim 10- Dehistan – Mezar-ı Şir Kebir (1996)

Resim 11- Dehistan - Kuzey Minare

Resim 12- Ürgenç- Kutluğ Timur Minaresi

Resim 13- Dehistan Mezarlığı'nda bir grup türbe

14- Serahs – Ebü'l Fazl Türbesi

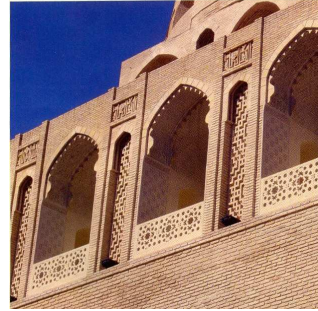
Resim 15- Meana- Ebu Said Türbesi

Resim 16- Merv Sultan Sancar Türbesi (1996)

Resim 17- Merv, Sultan Sancar Türbesi kubbe içi (1996)

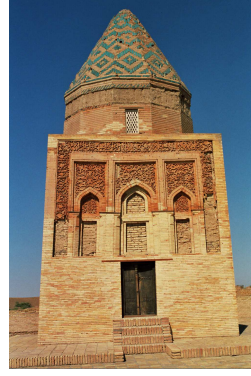

Resim 18- Sultan Sancar Türbesi, içten ve üst galerilerinden görünüş (son restorasyonundan sonra)

(Fotoğraflar Tika -Avrasya Bülteni, S. 28, 2004'den alınmıştır)

Resim 19- Ürgenç, Sultan Tekeş Türbesi (1996)

Resim 20- Ürgenç, Fahreddin Razi Türbesi (1996)

Resim 21- Tokat, Nureddin ibn Sentimur Türbesi (H. Önkal'dan)

Resim 22- Kayeseri-Pınarbaşı Melik Gazi Türbesi (H. Önkal'dan)

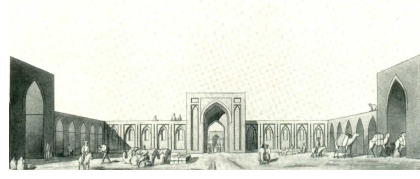
Resim 23- Ürgenç, Törebeg Hanım Türbesi (2006)

Resim 24- Törebeg Hanım Türbesi kubbe içinin görüntüsü (1996)

Resim 25- Daya Hatun Kervansarayı
(Pugaçenkova'dan, 1967)

Resim 26- Akçakale Kervansarayı – avlu restitasyonu
(Pugaçenkova'dan)

Resim 27- Akçakale Kervansarayı'nın görünüşü (1996)

Resim 28- Merv, Şehriyar Kale'de Selçuklu Sarayı
kalıntıları (1996)

Resim 29- Merv, Selçuklu Sarayı'nda Divanhâne (1996)

Resim 30- Ürgenç, Necmeddin Kübra Türbesi'nden çini pano

Resim 31- Anev Camisi'nden dökülmüş çini parçaları (1996)

Resim 32- Türkmenistan'dan Figürlü bir çini örneği
(A. Ahmedov Arşivi)

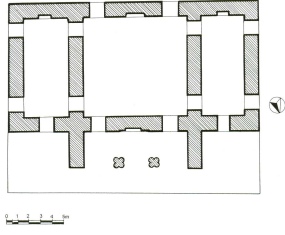

Resim 33- Beyşehir, Kubad Abad Sarayı'ndan
figürlü çiniler (R. Arık'tan)

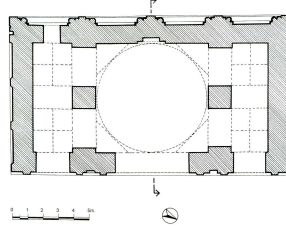

Resim 34, Merv, Muhammed ibn Zeyd Türbesi'nde kûfi yazı
kuşağı

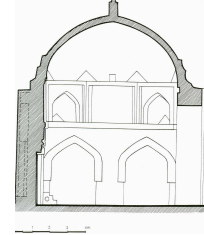
ÇİZİMLER

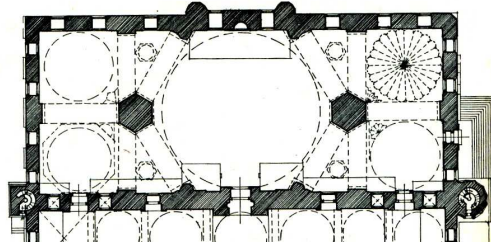
Çizim 1- Dehistan, Namazgah Camisi planı
(Pugaçenkova'dan)

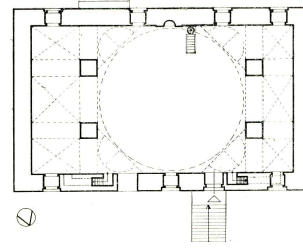
Çizim 2- Talhatan Baba Camisi planı
(Pugaçenkova'dan)

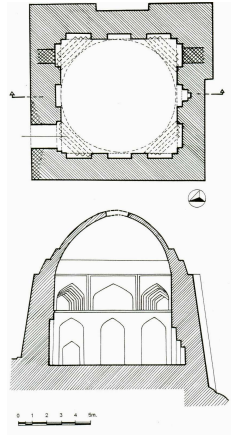
Çizim 3- Talhatan Baba Camisi kesiti
(Pugaçenkova'dan)

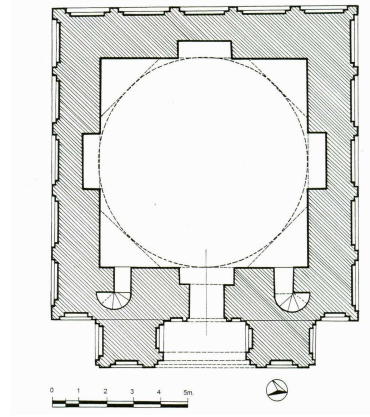
Çizim 4- Edirne, Üç Şerefeli Camii harim planı (E.H. Ayverdi'den)

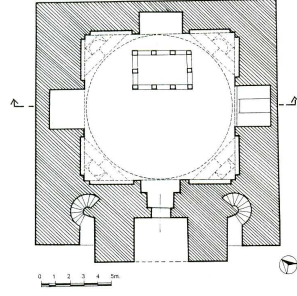
Çizim 5- Diyarbakır, Melek Ahmet Paşa Camii alt kat
planı (M. Sözen'den)

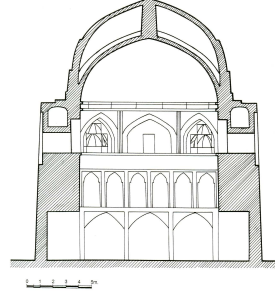
Çizim 6- Dehistan, Mezar-ı Şir Kebir, plan ve kesiti
(Pugaçenkova'dan işlenerek)

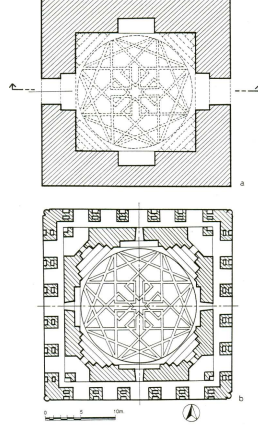
Çizim 7- Serahs, Ebü'l Fazl Türbesi planı
(Pugaçenkova'dan işlenerek)

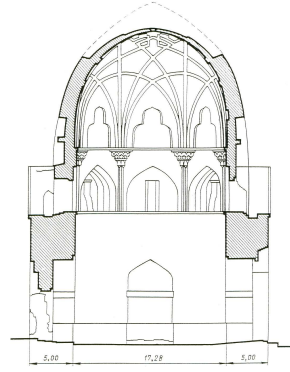
Çizim 8- Ebu Said Türbesi, planı (Pugaçenkova'dan)

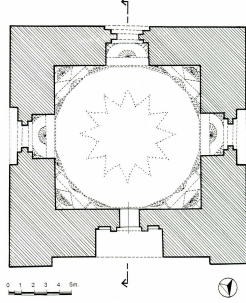
Çizim 9- Ebu Said Türbesi, kesiti (Pugaçenkova'dan)

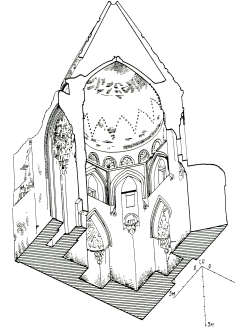
Çizim 10- Sultan Sancar Türbesi planı ve üst örtü planı
(Restorasyonundan önce, Pilyavskiy'den işlenerek)

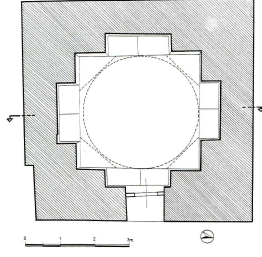
Çizim 11- Sultan Sancar Türbesi, kesiti
(Restorasyonundan önce, Pilyavskiy'den)

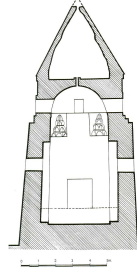
Çizim 9- Ürgenç, Sultan Tekeş Türbesi, planı

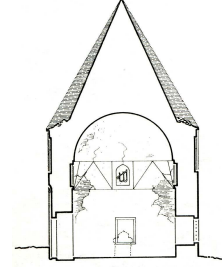
Çizim 9- Sultan Tekeş Türbesi, aksonometrik kesiti (Baklanov'dan)

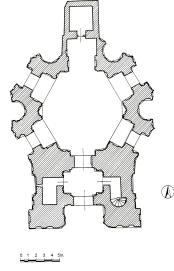
Çizim 12- Ürgenç, Fahreddin Razi Türbesi, planı

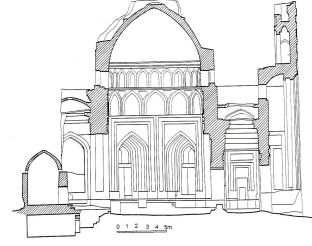
Çizim 13- Fahreddin Razi Türbesi, kesiti

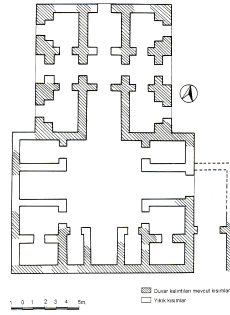
Çizim 14- Tokat, Nurettin İbn Sentimur Türbesi kesiti (O. C. Tuncer'den)

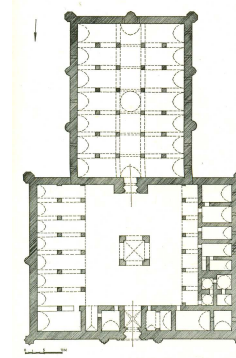
Çizim 15- Törebeg Hanım Türbesi, planı (Baklanov'dan işlenerek)

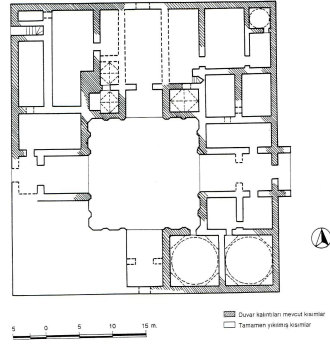
Çizim 16- Törebeg Hanım Türbesi, boy kesiti (Baklanov'dan)

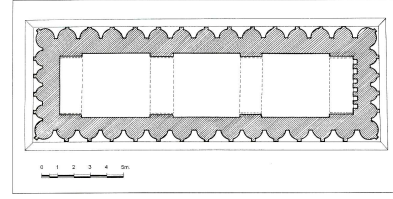
Çizim 17- Başane Kervansarayı, planı (Puğaçenkova'dan)

Çizim 18- Kayseri- Sivas yolundaki Sultan Hanı planı (Aslanapa'dan)

Çizim 19- Merv, Selçuklu Sarayı, Köşk planı (Pugaçenkova'dan işlenerek)

Çizim 20- Merv, Selçuklu Saray külliyesinde Divanhane planı (Pugaçenkova'dan işlenerek)

KAYNAKÇA

- Acar, Abdurrahman, Çoruhlu, Yaşar v.dğr. *Sultan Sancar Türbesi*, (Yay. Haz. Tayfun Atmaca), Ankara :(Tika Yay.), 2004.
- Ahmedov, Azim, *Gadımiyetin Yanı*, Aşgabat: 1993.
- Altun, Ara, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul: 1978.
- Altun, Ara, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, İstanbul: 1988.
- Arık, M. Oluş; "Moğolistan'da Türk Anıtları ve Orta Asya'da Mimarlık ve Sanat Varlığına Yönelik Arkeoloji Notları", *Yeni Türkiye*, S.15, Ankara: 1997.
- Aslanapa, Oktay, "Diyarbakır Kazısından İlk Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi*, II/2, Ankara: 1992.
- Aslanapa, Oktay, *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Ankara: 1996.
- Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, İstanbul: 1984.
- Baçinskiy, N.M., v. dğr., *Arhitekturnie pamyatniki Türkmeni*, Moskova-Leningrad: 1949.
- Belenitsky, A., *Asie Centralè*, Ceneve:, 1980.
- Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara: 1995.
- Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul: 1977.
- Contenau, G., *Monuel d'Archeologie Orientale*, I, Paris: 1927.
- Çağlıtütüncigil, Ersel, *Azerbaycan'daki İslâmi Dönem Yapılarında Süsleme*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi) İzmir: 2007.
- Diyarbakirli, Nejat, *Hun Sanatı*, İstanbul: 1972.
- el- Belâzûrî, *Fütûhû'l -büldân* (trc. M. Fayda), Ankara: 1987.
- Esin, Emel, " 'Muyanlık' Uygur 'Buyan' Yapısından (Vihâra) Hakanlı Muyanlığına (Ribât) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme", *Malazgirt Armağanı*, Ankara: 1993, s.75-102.

- Esin, Emel, "Ordug: Başlangıçtan Selçuklulara Türk Hakan Şehri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi - Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.VI, S.10-11, Ankara: 1972.
- Esin, Emel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul: 1978.
- Esin, Emel, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul: 2003.
- Herzfeld, E., "Damascuse Studies in Architecture", *Ars Islamice*, II, vol. X, 1943.
- Jdanko, T.A., "Semi-nomadizm in the History of Central Asia and Kazakhstan", *Trudi XXV. Mejdunarod. Kong. (Vostokovedov, 1960)*, C.III, Moskova: 1963, s.176-184.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: 2005.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türkler ve Medeniyet*, İstanbul: 1957.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk* (çev. Besim Atalay), C.III, Ankara: TDK Yay., 1988.
- Köprülü, Fuat, "Ribat", *Vakıflar Dergisi*, II, 1942.
- Kuyulu, İnci, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları ile Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Deneme", *Sanat Tarihi Dergisi*, VIII, İzmir: 1996.
- Mülayim, Selçuk, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler*, Ankara: 1982.
- Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: 1962;
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.I-IX, Ankara: 2000.
- Ögel, Semra, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, İstanbul: 1986.
- Ögel, Semra, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, Ankara: 1987.
- Önkal, Hakkı, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara: 1996.
- Özgüdenli, O. Gazi, "Merv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.29, Ankara: 2004.
- Pilyavskiy, V.İ., *Ürgenç i Mizdahkan*, Moskva: 1948.
- Pugaçenkova, G.A., *İskusstvo Türkmenistana*, Moskva: 1967.

- Pugaçenkova, G.A., *Puti Razvitiya Arhitekturi Yujnogo Türkmenistana Pori Rabovladieniya i Feodalizma*, Moskova: 1958.
- Rudenko, S. I. "Kultura Altiaa vremeni soouruheniia, Pazyrykskikh kurganov", *Kratkie Soobscheniia İnstituta İstorii Materialnoi Kultury*, XXVI, 1949.
- Rumpelly, R. - Schmidt, H., *Exploration in Turkistan*, Washington: 1908.
- Rüçhan Arık, *Kubad Abad*, İstanbul, 2000.
- Sayan, Yüksel, "Türkmenistan'ın XI-XIX. Yüzyıl Mimarî Anıtları", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara: 2002, VI.
- Sayan, Yüksel, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, Ankara: 1999.
- Sayan, Yüksel; "Merv -Mimari", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.29, Ankara: 2004.
- Sözen, Metin, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul, 1971.
- Sümer, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara: 1994.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: 1985.
- Şimşirgil, Ahmet, *Taşa Yazılan Tarih Topkapı Sarayı*, İstanbul: 2005.
- Tanman, M. Baha, "Divanhâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX, İstanbul: 1994.
- Tekçe, E. Fuat, *Pazırık - Altaylardan Bir Halının Öyküsü*, Ankara: 1993.
- Tika - Avrasya Bülteni*, S.28, Ankara: 2004.
- Togan, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: 1981.
- Tuncer, O. Cezmi, *Anadolu Kümbetleri*, 1-3, Ankara: 1986,1991.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: 1993.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul: 1993.
- Uluçam, Abdüsselâm, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara: 1989.
- Yakubovskiy, A.Yu., *Razvalini Ürgença*, Leningrad: 1930.

Yakubovskiy, A.Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü* (trc. H. Eren), Ankara: 1976.

Yetkin, Şerare, "Anadolu Selçuklularının Mimari Süslemelerinde Büyük Selçuklular'dan Gelen Bazı Etkiler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, II, İstanbul, 1968, s.36-48.

Zasıpkin, B.N.; *Arhitektura Sredney Azii*, Moskova: 1948.

MOĞOLİSTAN POLİS TEŞKİLATI

Dul Danzanjamts¹

GİRİŞ

Moğolistan, coğrafi olarak 1.565.500 kilometrekarelik yüzölçümüyle geniş bir toprağa sahiptir. Rusya Federasyonu ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında yer alan Moğolistan'ın nüfusu 2.751.314 (2004 sonu itibariyle) olup coğrafi alana göre bu nüfus çok az sayılabilir. Moğolistan, Sovyetler Birliği'nin sona ermesiyle Sovyetlerin etkisinden kurtulmuş, 1992'de Anayasayı değiştirmek suretiyle demokrasi ve hukukun üstünlüğüne bağlı kalacağını taahhüt ederek demokratik bir devlete dönüşmüştür. Sovyet polis teşkilatı olan militia gibi örgütlenen eski Moğolistan polis teşkilatı, 1992'de yeni kurulan devletin polisi olarak yeniden organize olmuş, militia adını terk etmiş ve yeni Moğol Polis Teşkilatı tam anlamıyla hukukun üstünlüğü, insan hak ve özgürlüklerine saygılı, halkla iyi bir iletişim içerisinde hizmet sunan devletin temsilcisi bir kurum olmayı amaçlamıştır. Küreselleşmeyle birlikte Moğol Polis teşkilatı diğer ülke polis teşkilat ve uluslararası polis birimleri ile ilişkiyi her yönde geliştirmektedir. Bu çalışma, modern demokratik Moğolistan devletini, kamu yönetimini ve polis teşkilatını kısaca anlatmayı amaçlamıştır.

TARİHSEL GELİŞİM

Moğollar, ilk kez Cengiz Han döneminde bağımsız ve birleşik bir güç olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Bu süreç, aynı zamanda geleneksel kabile sisteminin çökmesi ve yerini hiyerarşik feodal yapıya bırakması sonucunu doğurmuştur. 1206 yılında Cengiz Han tarafından küçük Hanlıkların birleştirilmesiyle Birleşik Moğol devletler kuruldu ve Onon nehri kıyılarında Moğol prenslerinin bir büyük kurultayında Temujin, birleşik Moğol devletinin tek yöneticisi ilan edilerek kendisine Cengiz Han unvanı verildi.

Moğol Yuan devletinin 1367'de Çin'li Min tarafından yıkılmasından sonra Moğollar Pekin'den ana vatanlarına döndüler ve Moğolistan dünya ticaret ve kültür merkezi olma özelliğini kaybetti.

¹ Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Uluslararası Polislik Araştırmaları Yüksek Lisans Programı Öğrencisi

1388-1400 arasında muhtelif Hanlar ardı ardına şimdiki Moğolistan'a yönetici oldular. Doğu ve batı Moğolistan mücadelesi, Ming Çin'i marifetiyle 15. asır başlarında yoğunlaştı. İç savaş, 1452'de Moğol Oyrat devletin ortaya çıkmasına sebep oldu. Kimi kaynaklar bunu küçük hanlıklar dönem olarak tanımlar. 15. asrın ikinci çeyreğinde, Moğol devleti önce doğu ve batı olarak ikiye, sonrada altı prensliğe bölündü.² Moğollar 1686 yılından başlayarak Çin'e vergi ödemeye başlamış ve "Yaşayan Buda" Mançuların egemenliğini tanımıştır.

17. yüzyıldan 20. yüzyıla 275 yıl Mançurya hakimiyetinde geçen dönem, Moğol tarihinde en soğuk dönemdir. Mançurya'lılar Moğol devletini bu zaman zarfında dünyadan kaldırdı ve Moğollar baş aşağı kapatılmış bir çanağın içinde gibi yaşadılar.³ Mançurya'lılar Moğol toprağı üzerine Lamacılığın (o zamanki Budizm'i temsil edenler) yayılmasını teşvik etmişler, ihtiyaç olarak tuttıkları Moğol birliklerinden toplumsal düzeni sağlamakta yararlanmışlardır. Moğolların askeri yardımcılar olarak rolleri, yabancı devletlerin deniz cephelerinde ortaya çıkışı eve modern silahların kullanımıyla birlikte hızla düştü. Mançurya'lılar, Moğolların savaşçı niteliklerini, özellikle kırsal faaliyetlerini korusalar bile, akışkanlıklarını zayıflatmışlar. Kabile prensleri, artık olası savaş şefleri olmaktan çok, toprakların ve ayrıcalıkların babadan oğula geçen mirasçıları haline gelmişlerdi.

İç Moğolistan'da yönetimi kolaylaştırmak amacıyla, kolonileştirilmiş topraklar sivil bir örgütlenmeyle donatılmış ve 1907'den itibaren parçalara ayrılmış, kimi öğeleri itibariyle komşu Çinli eyaletlere bağlanmıştı. Bu olguya 60 yıl sonra, Kültür Devrimi sırasında, birçok benzer uygulamalarla yeniden rastlanacaktı. 1912'de Çin'de cumhuriyet ilan edildiği sırada, kolonileştirilmiş bölgedeki çok sayıda Moğol, Hanlar tarafından asimile edilmiş durumdaydı. Bunlardan birçoğu, yeni gelmiş olanlar gibi toprağı yerleşik duruma geçmişlerdi ve çiftçilik yapıyorlardı. Çin dilini ve kültürünü benimsemiş ve Moğol dilini unutmış olanların sayısı oldukça kabarıktı.⁴

Radikal eğilim, babadan oğula geçen hakların ortadan kaldırılmasını ve yeni şeflerin seçimle gelmesini öngörüyordu. Oldukça demokratik olan bu öneri, fiilen eski Moğol geleneklerine dayanıyordu; bu

² Orhan Kavuncu, *Moğolistan*, (Ankara: Gemi Yayınları, 2006), Ss. 24-25

³ A.g.e., Ss. 25-26

⁴ S. Vaner, *Unutkan Tarih*, (Ankara: Metis Yayınları, 1996), Ss.180-185.

gelenekler bir dereceye kadar prenslerin seçimi ve görevden alınma imkanını veriyordu. Mançurya'lılar döneminde, bu sistem adım adım yürürlükten kaldırılmıştı. Radikal eğilim yandaşları, hüküm süren prensler silsilesine doğrudan mensup olmayan genç aristokratlar arasından ve sıradan halktan gelen öğrenim görmüş gençler arasından çıkıyordu. Sıradan halktan gelen gençlerin çoğu, Moğol işlerinden sorumlu hükümet bürosunca yetiştirilmişti.⁵

18. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl başına kadar kendilerini toparlayamayan Moğollar, 1912'de Mançurya sülalesinin egemenliğinin sona ermesinden ve Çin'de cumhuriyet ilan edilmesinden sonra ayrılık yanlısı soylu Moğollar önderliğinde Çin egemenliğinden kurtulmak için Rusların desteğinde ayaklanmıştır. Bu hareket sonunda ülkenin güneydoğu kesimi (İç Moğolistan) Çin'e bağlanırken kuzey kesimi Rusya'nın koruması altına girmiştir. Moğolistan, 1921'de Moğolistan Halk Cumhuriyeti adını almıştır. Bağımsızlığı SSCB ve 1946'da Çin Halk Cumhuriyeti tarafından tanınan Moğolistan Halk Cumhuriyeti, 1961'de Birleşmiş Milletlere üye olarak kabul edilmiştir.⁶ Moğolistan Halk Cumhuriyeti 66 yıl Sovyetler Birliği'nin bir uydusu olarak yaşadıktan sonra, 1990 yılında yoğunlaşan protestolar sonucu Komünist Parti tarafından yürütülen tek parti yönetimi yıkılmıştır. Bu yıldan itibaren başlayan reform sürecinde; parlamento yeni bir yapıya kavuşturulmuş, 1992'de yeni bir anayasa kabul edilmiş ve çok partili siyasi hayata geçilerek ekonomide serbest piyasa kuralları uygulanmaya başlanmıştır.⁷

KAMU YÖNETİMİ

Moğolistan 12 Şubat 1992 tarihinde kabul ettiği Anayasa ile devletin temel ilkelerini, vatandaşların haklarını ve kamu yönetimi örgütlenmesini belirlemiştir. Moğolistan bu yeni anayasa ile sosyalist bir devletten demokratik bir devlete dönüşerek parlamenter demokrat yönetim şeklini benimsemiştir. Moğolistan 21 vilayet ve 1 büyük şehirden oluşmaktadır. 21 şehrin adları şöyledir: Arhangay, Bayanhongor, Bayan-Olgii (100.8 bin), Bulgan, Darhan Uul (86.5 bin), Dornod, Dornogovi, Dundgovi, Dzavhan, Erdenet (76.5 bin), Govi-

⁵ T. Ahmet Şensilay, *İmparatorluklar Beşiği*, (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1992:, ss. 86-90

⁶ Baabar B., *Nuudel Suudal*, (Ulanbator: Admon Yayıncılık, 2006), s. 701

⁷ Baabar B., *Nuudel Suudal*, (Ulanbator: Admon Yayıncılık, 2006), ss. 838-841.

Altay, Govi-Sumber, Hentiy, Hovd, Hovsgol, Omnogovi, Orhon, Ovorhangay, Selenge, Suhbaatar, Tov ve başkent büyükşehir Ulaanbaatar, Uvs.

Yasama

1992 yılında ilk kez çok partili seçim yapılmış olup bunun sonucu olarak 13 Ocak 1992 tarihinde yeni Anayasa kabul edilmiştir. Yeni Anayasa ile insan hakları, özel mülkiyet ve güçler ayrılığı üzerine dayanan bir devlet yapısı oluşturulmuştur. Yasa yapma yetkisi, Moğolistan Büyük Millet Meclisi'nindir. Bu yetki devredilemez. Yasa konusu olan düzenlemeler, başka kamu kuruluşlarına bırakılamaz. Yasa önerme yetkisi, Bakanlar Kurulu ve milletvekillerine aittir. Bakanlar Kurulu'nun yaptığı öneriye, "tasarı" denir. Yetkili organlarca yapılan öneriler, Meclis tarafından görüşülür ve karara bağlanır. Tasarılar, Meclisin genel kuruluna gelmeden önce, kural olarak ilgili komisyonlarda incelenir. Bir tasarının yasalaşması için Meclisçe kabul edilmesi gerekir.

Yürütme

Devletin yürütme yetkisi Bakanlar Kuruluna aittir.⁸ Yürütme, yasamanın koyduğu sınırlar içinde yerine getirilen bir görevdir. Anayasaya göre yürütme yetkisi ve görevi "Anayasaya ve kanunlara uygun olarak" kullanılabilir. Başbakan ve bakanlardan oluşan hükümet, devletin üst yönetim kuruluşudur. Hükümet, Anayasanın 38. Maddesinde yasa ile belirtilen haklara sahiptir. 2004 yılında yapılan parlamento seçimi sonucunda siyasi partiler arasında denge sağlanmasından dolayı hükümetin kurulmasına ilişkin partiler arasında uzlaşma gerçekleştirilmiş olup Büyük Koalisyon Hükümeti kurulmuştur. Fakat Aralık 2004 tarihinde Moğolistan'da yaşanan bazı siyasi gelişmeler neticesinde, 27 Haziran 2004 tarihinde ülke genelinde yapılan parlamento seçimiyle Moğolistan Demokrat Partisi, Anavatan Partisi (seçim dönemindeki adı Moğolistan Demokrat Yeni Sosyalist Partisi) ile Sivil İrade Partisi tarafından üçlü olarak kurulan koalisyonun dağılmasından sonra, Bakanlar Kurulu'nda da bazı görev değişiklikleri yapılmıştır.

⁸ Moğol Anayasa: Madde 38.

Yargı

Anayasaya göre, yargı yetkisi, Moğolistan Ulusu adına bağımsız mahkemelerce kullanılır. Yasa dışı mahkeme kurulması ve yargı yetkisinin başka bir kuruluşa devredilmesi yasaktır. Mahkemeler, sadece Anayasaya ve diğer yasalara göre kurulur. Devletin yargı organı, Anayasanın 47. ve onu izleyen maddelerinde belirtilmiştir. Anayasanın 50. maddesine göre, Moğolistan Yüksek Mahkemesi, mahkemelerin üst kuruluşudur. Mahkeme, devlet bütçesince finanse edilecektir. Yargının işleyişine ilişkin mali ihtiyaçlar devlet tarafından sağlanacaktır. Yargıçlar, bağımsız olmakla birlikte sadece ve sadece yasaya göre hareket edecektir. Yönetim (Cumhurbaşkanı, Başbakan, Meclis), mahkeme kararlarına müdahale edemez. Yargıç bağımsızlığı ile mahkemelerin bağımsızlığının sağlanması amacıyla Mahkeme Divanı kurulmuştur. Anayasanın 50. maddesine göre “Moğolistan Yüksek Mahkemesi kararları, tüm mahkemeleri bağlar. Yasama ve yürütme organları ile idare, Moğolistan Yüksek Mahkemesi kararlarına uymak zorundadır. Bu organlar ve idare, mahkeme kararlarını hiç bir suretle değiştiremez ve bunların yerine getirilmesini geciktiremez”. Moğolistan Yüksek Mahkemesi kararlarının yasaya aykırılığı iddiası yine aynı mahkeme tarafından karara bağlanır.

Yürütme

Devlet Başkanı

Moğolistan’da devlet başkanı dört yıllığına doğrudan Moğol seçmenler tarafından seçilir. Başkan en fazla iki kez seçilebilir. Devlet başkanı her türlü politikadan sorumludur. Başkan, Başbakanı Devlet Daması’nın (Temsilciler Meclisi) onayı ile atar. Cumhurbaşkanlığı adayları parlamentoda milletvekili bulunan partiler tarafından gösterilmektedir. Cumhurbaşkanlığı seçimleri 1993 yılında yapılmıştır. Natsagiin Bagabandi, 1997 ve 2001 yıllarında yapılan seçimleri kazanarak iki dönem Cumhurbaşkanlığını üstlenmiştir. Natsagiin Bagabandi’nin görev süresi Mayıs 2005 tarihinde sona ermiş olup, 22 Mayıs 2005 tarihinde yapılan seçimlerde Eski Komünist Parti adayı Nambariin Enkhbayar, Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir.

Siyasi Yapı

Ülkede çok partili siyasi hayat son on yıldır gelişmekte olup, henüz siyasi alandaki süreç tam anlamıyla tamamlanmamakta, geçiş süreci halen devam etmektedir. Moğolistan parlamenter demokrasi ile başkanlık sistemi sayılabilecek bir siyasi yapıya sahiptir. Cumhurbaşkanı'nın yasaları veto etme yetkisi bulunmakta, ancak 76 sandalyeli tek meclisten oluşan parlamento 2/3 çoğunlukla (51 oyla) bu vetoyu aşabilmektedir. Moğolistan'ın tek parti dönemindeki tek siyasal örgütü olan Moğolistan Halkının Devrimci (Komünist) Partisi, 2000 yılı Temmuz ayında yapılan seçimlerde ezici bir çoğunlukla yeniden iktidara gelmiş ve parlamentodaki 76 sandalyenin 72'sine sahip olmuştur. 1996 yılında iktidara gelerek son seçimlere kadar iktidarda kalan merkez sağdaki Moğolistan Ulusal Demokratik Partisi ile merkez soldaki Moğolistan Sosyal Demokrat Partisi koalisyonu ağır bir yara almıştır. Eski Komünist Parti iktidara geldikten sonra, kendisinden önceki koalisyon hükümetinin izlediği liberal dış ticaret politikasına son vermiş ve dış ticarete, hem ithalata hem de ülke sanayinin temel girdilerini oluşturan hayvansal ürünlerin ihracatına ağır vergiler getirmiştir. Yeni hükümet ulusal sanayiye yeniden canlandırmayı amaçlayan bir ekonomi politikası izleyeceğini açıklamış, ayrıca ekonomik büyüme için kamu öncülüğünde yatırım politikalarına ağırlık vereceğini ilan etmiştir. Hükümetin, ekonomiye müdahalesini arttıracığını açıklaması ve para politikaları da dahil olmak üzere, Merkez Bankası üzerinde kontrol kurmaya çalışması, başta IMF ve Dünya Bankası olmak üzere, uluslararası mali kuruluşlar ile Moğolistan'a yardım ve kredi sağlayan ülke ve kuruluşların tepkisini çekmiştir. 2004 yılı Haziran ayında yapılan seçimler sonucunda, Moğolistan Halkının Devrimci Partisi (MPRP) 37, Moğolistan Ulusal Demokratik Partisi, Moğolistan Sosyal Demokrat Partisi ve Sivil İrade Partisi'nin oluşturduğu koalisyon 35, Cumhuriyetçi Parti 1, Bağımsızlar 3 sandalye sahibi olmuştur. Haziran ayının seçimlerinde MPRP yüzde 48.78, Anayurt Koalisyonu yüzde 44.8, Cumhuriyetçi Parti yüzde 1.5, bağımsızlar yüzde 3.5 ve diğerleri yüzde 1 oranında oy almıştır.

İdari Yapı

Moğolistan vilayet temelinde örgütlenmiş idari yapısıyla üniter bir devlettir. Başkent Ulanbator dışında 21 vilayet vardır. Vilayetler ilçelerden, ilçeler ise muhtarlıklardan oluşur. Vilayetler, yerel yönetim seçimini kazananlardan oluşan İl Genel Meclisi tarafından yönetilir.

Vilayetler, nüfus sayısı ve yüzölçümü bakımından birbirinden farklıdır. Vilayetlerin nüfusu 12.500-122.000 arasında değişmektedir. En büyük vilayetin yüzölçümü 165.4 bin km²'dir. Başkent Ulanbator 9 belediye ve birincil idari birim olan 121 alt mahalleden oluşur. Ulanbator'da, toplam nüfusun 1/3'ü yaşamasına rağmen, ülke genelindeki toplam üretimin yarıdan fazlası burada yapılmaktadır. Ulanbator, başkent olmanın ötesinde, Moğolistan'ın ekonomi, ticaret ve kültür merkezidir. 1960 ile 1970 yıllarında kurulan Darkhan, Erdenet gibi büyük şehirler de sanayi ve ticaret merkezi haline gelebilmiştir. Vilayet merkezlerinde yerel idareler, adli kuruluşlar, tiyatro, okul, hastane, üretim işletmeleri yerleşik olarak faaliyet göstermektedir. Vilayet merkezindeki nüfusun çoğu hafif endüstri, hizmetler ve küçük işletmelerde çalışırken, ilçe ve köylerde yaşayan vatandaşlar ise ziraat sektöründe çalışmaktadır. İlçe ve köylerde yaşayan vatandaşlar, genellikle göçebe yaşam biçimi sürdürmekte, hava şartları ve mevsim koşullarına bağlı olarak hayvanlarıyla birlikte mera değiştirerek göç etmektedirler. Çobanlar kendi ilçe ve muhtar arazisinde oturmasına rağmen mevsim koşullarına bağlı olarak yani kuraklık, yoğun kar yağışı ve diğer doğal afetler meydana geldiğinde başka araziye göç etmektedirler. Bu tür yaşam biçimi çobanların, sağlık ve diğer hizmetlerden pay almalarını daha da zorlaştırmaktadır.⁹

POLİS TEŞKİLATI

Polis Tarihi

Moğolistan'da ilk defa polislik görevi yapan askeri birim 1865 yılında kurulmuştur¹⁰. Moğolistan Manchurya'nın baskısı altındayken başkent İh Huree'de kamu düzeni sağlamak, suçla mücadelede askerleri kullanılmaktaydı. İl ve ilçelerden başkente göç eden aileler düzenli olarak yerleşerek aynı yerden gelen aileler başkentte aynı yerlere yerleşerek mahalleleri oluşturmaktaydı. Bu mahallelerde kamu düzenini sağlamayı halktan gelen vergilerle desteklenen ile bağlı askeri güçler üstlenmekteydi.

⁹ A. Refik Çetinkaya ve Yaver Demir, *Moğolistan Ülke Raporu*, (Ankara: Öncü Basımevi Ltd. Şti., 2005), ss. 29-36

¹⁰ Batsukh Z., *Tsagdaa*, (Ulanbator: Tsagdaagiin Yronhii Gazriin Hevleh Heseg, 2006, 4. Cilt). s. 47.

1890'lı yıllarda başkent İh Huree'yi 15'e bölerek, başkentteki polis görevi diğer il ve ilçelerden gelen polis ailelere verilmiştir. 1911 yılında Dış Moğolistan'da Milli Özgürlük Hareketi başarıya ulaşarak Dini Krallık olarak Özgür Moğolistan'ı kurabilmiştir.

Bu yıllarda kurulan 7 bakanlıklardan öne gelen bakanlık ise İç İşler ve Cezalandırma Bakanlığı olmuş ve bu Bakanlığa bağlı olarak Dış Moğolistan'da ilk defa Suçla Mücadele ve Önleyici Dairesi kurulmuştur. 1916 yılında Bogd Han'ın emri ile başkent İh Huree'de Suçla Mücadele ve Önleyici Teşkilatı kurulmuş ve bu dairenin çalışma ile ilgili kanuni düzenlemeleri yapılmıştır. Bazı eski kaynaklarda o zamandaki başkentte ilk kurulan Emniyet Teşkilatında çalışan polislerden atlı polis 42, yaya devriye polis 42, diğer 4 tane il ve ilçelerde çalışan polis sayısı 60 ve bunları yöneten 12 amirlerden oluşmaktaydı. Bir başka kaynağa göre Ulan Hanjaart denilen yaya polis birimi 45 kişi ile kurulduğunu yazmıştır.

Moğolistan'da 15'in polisi olarak adlandırılan kolluk gücü 1890'lı yıllardan 1921 yılına kadar devam etmiş ve aynı yıl Milli Suçla Mücadele ve Önleyici Teşkilat kurulmuştur. Bu teşkilatta çalışan polisleri Önleyici Asker veya Moğolca'sı Sergiileh Tsereg olarak adlandırılıyordu ve sonra bu isim Sergiilegch olarak değişerek 1990'lı yılına kadar devam etmiştir. 1990'dan sonra polis veya Moğolca'sı Tsagdaa olarak yine değişmiş ve birimin adı da polis olarak değiştirilmiştir.¹¹ 1921'den 1990 yılına kadar komunist parti yönetim başındayken polis birimleri bu partiye bağlı olarak çalışmıştır. 03 Temmuz 1990 tarihinde polis teşkilatının her hangi bir partiye bağlı olmasını yasaklamış ve polis teşkilatı devletin polisi haline getirilmiştir.

19 Ocak 1990 tarihindeki Bakanlar Kurulunun çıkardığı 192. Kararıyla polis yüksek okulu olmasını belirtmiştir ve 1992 yılından itibaren Polis Yüksek Okulu açılmıştır. 31 Aralık 1992 tarihi itibarıyla Moğolistan'daki polis sayısı 9200 ulaşmıştır. Bunlardan 2461 rütbeli, 5796 rütbesiz, 1083 sivil çalışan memurlar oluşturmuyordu. 1990 yılında Çevik Kuvvet 801. Birlik kurulmuştur. 19 Haziran 1991 tarihinde Emniyet Genel Müdürün 6/96 kararıyla Trafik ve Polis İstihbarat birimleri kurulmuştur. 1992 yılında 101 kararıyla Suçu

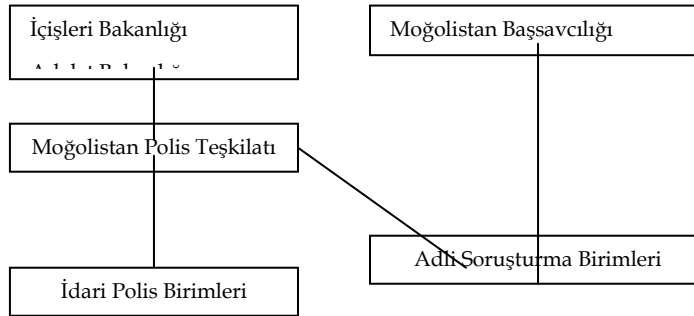
¹¹ Batsukh Z., *Tsagdaa*, (Ulanbator: Tsagdaagiin Yronhii Gazriin Hevleh Heseg, 2006, 4. Cilt). s. 77.

Kovuşturma birimi kurmuşlardır. 01 Ocak 1994 tarihinden itibaren Polis Kanunu yürürlüğe girdi.

02 Şubat 2000 tarihinde Millet Meclisin çıkardığı kararıyla polis mensuplarının eğitimin dünya standardına çıkarmak amacıyla Polis Yüksek Okulu adı, Polis Akademisi olarak değiştirildi ve 2000 yılı itibarıyla Polis sayısı 6583'e ulaşmıştı. Bunlardan 2783 rütbeli amir ve 3800 polis memuru olup bu sayılara ilaveten ayrıca jandarma komutanlığında çalışan 347 kişi de gerektiğinde kolluk olarak çalışmaktadır. 2002 yılında Parlamentonun çıkardığı 189 nolu kararıyla Moğol Polis Teşkilatı; istihbarat, suç soruşturma birimi, suç kayıt eden birimi, çevik kuvvet, trafik, Polis Akademisi, olay yeri inceleme, malı birimi, irtibat birimi, araştırma merkezi kapsamaktadır.¹²

Polis Teşkilatı ve Yönetimi

Moğol polisi hukukun üstünlüğü, adaleti sağlamak ve insan hak ve özgürlüklerine saygılı olarak çalışması gibi ilkeleri 1992 yılından beri uygulamaya çalışmaktadır. Polis teşkilatı İçişleri Bakanlığı ve Adalet Bakanlığı'nın bir parçası olarak kabul edilmektedir (Bjorken, 2005).

Polis teşkilatı suç kaydı, suçun soruşturulması ve polis istihbarat çalışmaları da dahil bütün polisiye işleriyle ilgili görevleri üstlenmektedir. İçişleri Bakanlığı Polis Teşkilatı'nın her türlü ihtiyaçlarını ve iç planlamasına karar vermektedir. Emniyet Genel

¹² Batsukh Z., *Tsagdaa*, (Ulanbator: Tsagdaagiin Yronhii Gazriin Hevleh Heseg, 2006, 4. Cilt). ss. 48-67.

Müdürü Başbakan'ın görüşü üzerine Devlet Başkanı tarafından atanma ve görevden alınmasına karar verilmektedir.

Ulanbator'daki merkezi yönetim genel politikaları belirlemek ve uygulamanın yanında şu görevleri yerine getirmektedir: Suçla mücadele, kamu düzeni sağlamak, devlet politikayı devam ettirmek. Moğol polis teşkilatının görevleri bütün Moğol toprakları kapsayacak şekilde her yerini göz önünde bulundurmak suretiyle yerel polis birimleri uzmanlaşmış polis mensuplarıyla sağlamak, il ve ilçe valileriyle anlaşarak polis birimleri kurmak ve men etmek, polis birimleri silah, teknoloji, araç gereç, üniforma ve diğer materyalleri sağlamak, polis mensuplarına sürekli eğitim verilerek iyi eğitilmiş mensuplar yetiştirmek, polis veya diğer çalışanların haklarını korumak, Anayasa ve diğer kanunları uygulamak, suçla mücadele, kamu düzeni sağlamakla ilgili olarak yeni fikirler üretmek. Cumhurbaşkanı, Kurultay Başkanı ve Başbakana sunmak, Moğol Polis Teşkilatını yurtdışı ve yurtdışı temsil etmektir.¹³

Emniyet müdürlükleri illerdeki valilere bağlıdır. Valiler ildeki polisin yaptığı suç kaydı, suçun soruşturulması ve polis istihbarat çalışmaları veya polisin kendi kurallarıyla yürüten çalışmaların bütününden sorumludurlar. Vali atanan polislerin her türlü ihtiyaçlarını devlet adına gidermekte yükümlüdür. Emniyet Genel Müdürlüğü taşradaki il polis müdürünü atama ve görevden alırken, o yerdeki valinin görüşünü dikkate almak zorundadır.¹⁴

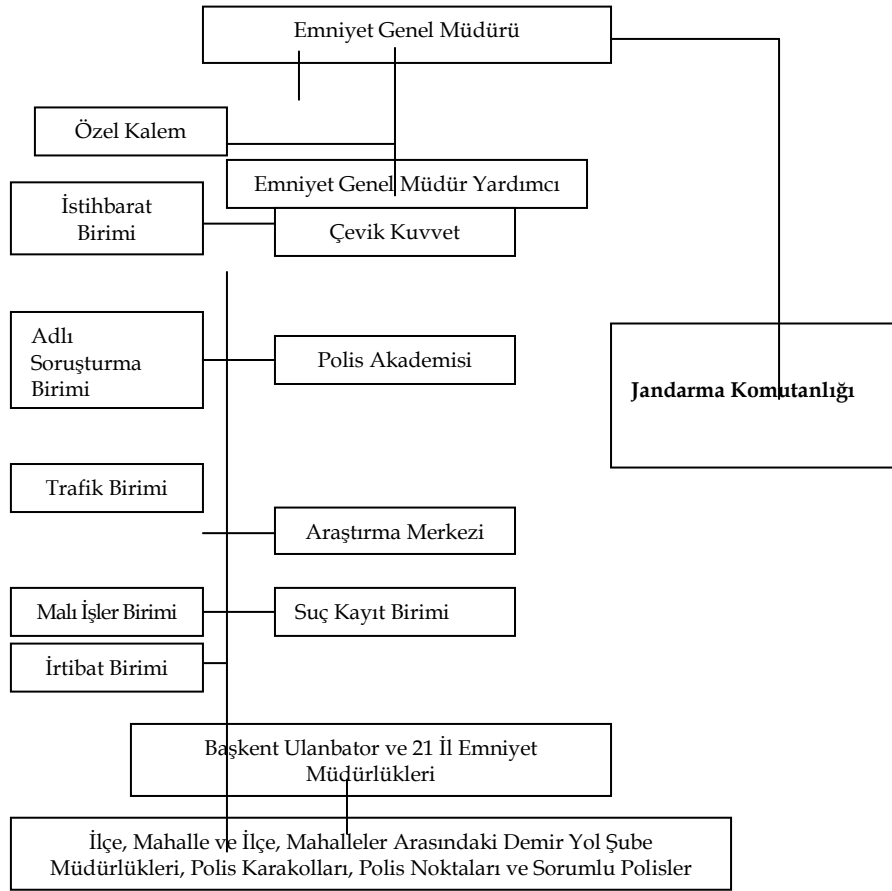
Moğolistan savcılık birimleri, polisin adli kolluk ve ceza verilme aşamalarında polisin yönetim ve denetiminden sorumludur. Merkezi polis birimleri ve taşra birimlerinde çalışan polis müdürleri, tüm polis birimlerinin ve tüm polis mensuplarının çalışmalarını, kanun ve iç kurallarına uyup uymadığını günlük olarak kontrol etmekte, insan hak ve güvenliği için bu hakları ihlal eden sebeplerini bulup ortadan kaldırmaya çalışmaktadır.¹⁵

¹³ Moğol Polis Kanunu: Madde 9.

¹⁴ Dashdavaa N. Ve Diğerleri, *Tsagdaagiin Baiguulagiin Udirdlaga*, (Ulanbator: Tsagdaagiin Yronhii Gazriin Hevleh Heseg , 2004), ss. 22-23.

¹⁵ Dashdavaa N. Ve Diğerleri, *Tsagdaagiin Baiguulagiin Udirdlaga*, (Ulanbator: Tsagdaagiin Yronhii Gazriin Hevleh Heseg , 2004), s. 37.

Moğol Polis Teşkilatının Genel Yapılanması:¹⁶

Polis Eğitimi, İşe Alma ve Rütbeler

Polis mensubu olmak için 18 yaşını doldurmuş, her hangi bir suç işlenmemiş ve Moğol vatandaşı olması gerekmektedir. Polise alınan vatandaşların sağlık, beden eğitimi, vücut sağlamlığı, eğitim seviyesi ve diğer sınırlamaları Moğol Polis Teşkilatı tarafından belirlenir. Moğolistan Polis Teşkilatı'na polis memurları işe alırken 45 günlük özel eğitim programına tabi tutulmasını istemekte bu süre şimdi 3 aya kadar çıkmıştır. Moğol polis amirleri yetiştiren Moğolistan Polis

¹⁶ www.mngpolice.mn Erişim Tarihi 02.03.2007

Akademisi'nin strateji ve planlanması ilk 02 Şubat 2000 yılında Moğolistan İç İşleri ve Adalet Bakanı Ganbold DASH tarafından çıkarılan emir üzerine kurulmuştur. Moğolistan Polis Akademisi'nde okuyan polis öğrenciler askerler gibi üniforma giymeli ve 4 sene okumaktadır. İlk 3 sene yatılı olarak eğitimini sürdürmekte son sene ise kendi evinden derse gelmektedir. Son sene stajyer olarak polisin bütün sorumlulukları üzerine alarak tam bir polis gibi çalışmaktadır. Moğolistan Polis Akademisi'nde okuyan polis öğrencilerin yanında özel sınıfında sivil olarak ders gören öğrenciler de bulunmaktadır. Moğolistan Polis Akademisi'ne bağlı olarak çalışan suç analiz birimi bulunmaktadır. Görevde olan polis memurlar kendi çalıştığı birimleriyle ilgili kurs almakta, bu kursları diğer ülke polisleriyle fikir alış verişini yapmak amacıyla yurt dışında da almaktadır. Bunun yanında Moğol polis teşkilatı geleceğin kendi polis mensuplarına iki ülke arasında antlaşma yapmak suretiyle kendi öğrencilerine yurt dışında eğitim almasını sağlamaktadır. Şu an Moğol polis öğrencileri, Rusya, Türkiye, Japonya, Amerika, Kore, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde eğitim görmektedir. Yurt dışında eğitim görüp çalışmaya başlayan Moğol polis mensupları çok farklı ve yeni fikirleriyle kendi ülkende verimli olarak çalışmaktadır.

Polis mensupları askerlik yapmaktan muaftır. Polis teşkilatı, askerlik yapmamış olan 23-25 yaş arası mensuplara askeri eğitim vermekte yükümlüdür. Emekli olan polisler her türlü emeklilik hakları verilmektedir. Kanunda belirtilen sebeplerden dolayı teşkilattan çıkarılan mensupların rütbesini alır ve hiçbir hak tanınmaz.¹⁷ Kuralları çiğneyen polis mensuplara aşağıdaki cezalar verilmektedir: Uyarma, rütbe parasını 3 aylığına kesmek, aylık maaşını 3 ay süresince yüzde 20'ye indirmek, polis rütbesini bir alt rütbeye indirmek, amir rütbesini alarak 1 senelik süresince normal polis memur olarak çalıştırmak.¹⁸

Moğol polis rütbeleri şöyledir: (Moğol polis rütbelerin adları askeri rütbelerin adlarıyla benzerdir.)

Ded Ahlagch (1 çizgi)

Ahlagch (2 çizgi)

Ahlah Ahlagch (3 çizgi)

¹⁷ Dashdavaa N. Ve Diğerleri, *Tsagdaagiin Baiguulagiin Udirdlaga*, (Ulanbator: Tsagdaagiin Yronhii Gazriin Hevleh Heseg, 2004), ss. 29-30

¹⁸ Moğol Polis Kanunu: Madde 32.2

Deslegch (2 küçük yıldız)
 Ahlah Deslegch (3 küçük yıldız)
 Ahmad (4 küçük yıldız)
 Hushuuch (1 büyük yıldız)
 Ded Hurandaa (2 büyük yıldız)
 Hurandaa (3 büyük yıldız)
 Emniyet Genel Müdürüne askeri en üst rütbe verilebilmektedir.

Jandarma Komutanlığı

Jandarma Komutanlığı barış zamanında kendi başına faaliyet göstermekte, Emniyet Genel Müdürünün emri altında çalışmaktadır. Jandarma Komutanlığı; Jandarma Komutanlığı, Jandarma birlikleri ve birimlerden oluşmaktadır. Jandarma Komutanlığı devletin önemli olan yerleri korumak, kamu düzeni sağlamak ve suçla mücadelede görev üstlenmekte olup, deprem gibi çok zararlı felaketlerde, bulaşıcı hastalıklara karşı mücadelede yardım sağlamak. Bazı zamanlarda geçici olarak teslimat ve bazı önem farz edilen yerleri korumaktadır.¹⁹ Suçla mücadele ve kamu düzeni sağlamakta, Jandarma komutanlığına verilmiş Moğol Polis Kanununun 49. ve 50. Maddelerde yer alan görevleri 17 Ekim 1995 tarihinden itibaren kaldırılmıştır.²⁰

SONUÇ

Moğolistan tarihi her aşamada savaşlı, farklı gruplar olarak yaşamış ve uzun zaman Mançuryalıların baskısı altında kalmıştır. Moğolistan, özellikle kendilerine dünyanın en güçlü ve çok nüfuzlu Çin ve Rusya arasında yer aldığından dolayı bir çok sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Bunun yanında komünizmin ideolojik baskısı da 1990'lı yıllara kadar sürmüştür. 1990'dan sonra yeni bir şekil alan demokratik bir devlet yapısına dönüşen Moğolistan'da nüfus dağılımının dengesiz bir biçimde oluşundan dolayı yönetim sistemi de ona göre şekillenmiştir. Nüfusun üçte biri başkent Ulanbator'da yerleşen Moğol halkın başkent dışındaki yerlerin az gelişmişliğinden ve nüfus azlığından dolayı, bu tür yerlerde sayısı az olan polis teşkilatının çalışması oldukça güçtür. Moğolistan değişik ülkelere gönderdiği polis öğrencileriyle

¹⁹ Hurelbaatar T., *Internal Troops Staff*, (Ulanbator: Bathimori Yayınları, 2006), ss. 1-3.

²⁰ Dashdavaa N. Ve Diğerleri, *Tsagdaagiin Baiguulagiin Udirdlaga*, (Ulanbator: Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları, 2004), s. 37.

gelecekte önemli gelişmeler sağlayacaktır. Katkı yapan ülkelerden birisi tanesi hatta başta geleni Türkiye olup Türk Polis Akademisi uzun süredir hem lisans hem de lisans üstü eğitim desteği vermektedir. Sonuç olarak modern Moğolistan kurulduğundan beri çok zaman geçmese de son dönemde önemli gelişmeler sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Baabar B. , *Nuudel Suudal*, Ulanbator: Admon Yayıncılık, 2006.
- Batsukh Z., *Tsagdaa*, Ulanbator: Tsagdaagiin Yronhii Gazriin Hevleh Heseg, 4. Cilt, 2006
- BBC, *Cengiz Han Film*, 2005.
- Bjorken, J. , 'Mongolia' , Larry E. Sullivan, and M. R. Haberfeld (Ed) *Encyclopedia of Law Enforcement*'in içinde Sage Publications, Thousand Oaks, USA, 2005.
- Çetinkaya, A. R., *Moğolistan Ülke Raporu*, Ankara: Öncü Basımevi Ltd. Şti., 2005.
- Dashdavaa N. *Tsagdaagiin Baiguulagiin Udirdlaga*, Ulanbator: Tsagdaagiin Yronhii Gazriin Hevleh Heseg, 2004.
- Hurelbaatar T., *İnternal Troops Staff*, Ulanbator: Bathimori Yayınları, 2006.
- Kavuncu, O., *Moğolistan*, Ankara: Gemi Yayınları, 2006.
- Moğol Gizli Tarihi*, Ulanbator: 1998.
- Şensilay, A. T. , *İmparatorluklar Beşiği*, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1992.
- Vaner, S. , *Unutkan Tarih*, Ankara, Metis Yayınları, 1996.
- www.mngpolice.mn

